

Kur'ân İrfânı

ve
Hamîd Hamdî-i Vâni Malatî

Mevhibe Alptekin Altunkaya

الحكمة الرومية: حركة الزهد و التصوف في بلاد الروم في مخطوطات
أحمد حمدي واني المالطي

سورة الحمد الرحمن

Mevhibe Alptekin Altunkaya

Kur'ân İrfânı
ve Hamîd Hamdî-i Vâni Malatî

İrfân ve Tasavvuf Araştırmaları
Copyright © 2022 by İnönü University
All rights reserved.

İnönü Üniversitesi Yayınları: 134
www.inonu.edu.tr,
yayinevi@inonu.edu.tr

Editör
Prof. Dr. Mustafa Altunkaya

Kapak/ Düzen / Dizgi
Mimar Sena

Mevhibe Altunkaya, *Hamid-i Vâni's Understanding of Sufism in Zubdatu'l-Irfân fî Tad-keke'l-Itkân*, Doktora Tezi, AÜ SBE, Ankara 2021'den hazırlanmıştır.

Malatya 2022 / ISBN: 978-625-8293-19-7

Dr. Mevhibe ALTUNKAYA

mevhibealtunkaya@hotmail.com

orcid.org/0000-0003-0528-0964

Öğrenim

DOKTORA 2017- 2021	ANKARA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ/TİB Tasavvuf (Dr) Tez: Zübdetü'l-İrfân fî Tedkîki'l-İtkân'da Hamîd-i Vâni'nin Tasavvuf Anlayışı
MASTER 2014 - 2017	ANKARA ÜNİV. SBE / Tez: Hamîd Hamdî-i Vâni'nin Zübdetü'l-İrfân'ında Vahdet-i Vücûd Risâlesi
LİSANS 1997 - 2015	ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İŞLETME FAKÜLTESİ
ÖNLİSANS 2006 - 2009	ANADOLU ÜNİVERSİTESİ AÖF İLAHİYAT ÖNLİSANS

ESERLER

A. Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

A1. Journal of Analytic Divinity, *Mescid-i Aksâ ve İsrâ'nın İrfânî Boyutu*, S. 1/3, ISSN: 2602-3792, Ankara 2019, 7-19.

A2. Sûf Journal of Interdisciplinary Social Sciences Research, *Kurtuluş ve Özgürlük Teolojisi olarak Zühd Hareketi Menşe'i: Kritik-Analitik Yaklaşım*, ISSN: 2822-3748, Nisan 2022, S. 2/21-44.

A3. Journal of Bhoth and Shareia Studies, *Sheikh Hamîd Hamdî-i Wâni el-Malatî (1873-1955) and, The Concepts of Fena-Beka in the Book of Zübdetü'l-İrfân fî Tedkîki'l-İtkân*, 07/07/1443 ISSN: 2090-9993, Kahire.

A4. Journal of Sciences Research Open University of Sudan, 19/01/2022 ISSN: 1858-5280, Hartum/SUDAN.

A5. Sûf Journal of Interdisciplinary Social Sciences Research, Telif: Behruz Haddadi, Çeviri: Mevhibe Altunkaya, *İrfan ve Özgürlük, Ortaçağ'da Kadınların İrfânî Düşüncesi ve Günümüz Kadın Teşkilatlarının Ortaya Çıkışı*, ISSN: 2822-3748, Nisan 2022, S. 2/45-72.

A6. Kitap İnceleme: Sûf Journal of Interdisciplinary Social Sciences Research, *Edvâr-ı Tarih-i Tasavvuf*, ISSN:2822-3748, Nisan 2022, S. 2/163-166.

A7. Çeviri Makale: Sûf Journal of Interdisciplinary Social Sciences Research, Beyennehreyin Zâhîde-Sûfiyye Kadınlarından Horasan Sûfiyye Kadınlarına, ISSN: 2822-3748, Nisan 2022, S. 2/73-86.

B. Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler:

B1. *Bahru'l-Ulûm'da Usûl-i Aşere Kavramları*, Uluslararası Ali Semerkandî Çalıştayı ANKARA / Çamlıdere 2016

B2. *Vahdet-i Vücûd der Efkar ve Eş'âr-ı Niyâzi-i Mısırî*, Niyâzi-i Mısırî 5. Uluslararası Sempozyumu, MALATYA / 2018

B3. *Miraç ve İrfânî Boyutu*, Kudüs Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu KUDÜS / 2018.

B4. *Zâhîde-Sûfiyye Kadınların Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Önemi*, 3. Kritik Analitik Düşünme Sempozyumu, BURSA /5 Aralık 2021.

B5. *Erdebil Tekkesinin Sûfi Kadınları*, Abdülhâlık-ı Gücdevânî Uluslararası Tasavvuf Sempozyumu, MALATYA/31/12/2021.

B6. 13-15. Yüzyıl Anadolu Tekke Hareketinde Zühde Dayalı Kalkınma, Gücdevânî Uluslararası Tasavvuf Semp, MALATYA / 31 Aralık 2021.

C. Yazılan Ulusal/Uluslararası kitaplar veya kitap bölümler:

C1.1. *Bahru'l-Ulûm'da Usûl-i Aşere Kavramları*, Uluslararası Ali Semerkandî Çalıştayı, Ankara 2016, Çıra, İstanbul: 2016. 103-120.

C1.2. *Zübdetü'l-İrfân fi Tedkiki'l-İtkân-3*, Tah. Çev. Çıra, İst: 2016.

C1.3. *Zübdetü'l-İrfân-1* (2021), Çıra Yay. 608 sh, ISBN:978-605-9686-46-4, (Kitap Tercümesi), (Kontrol No: 2726075)

C1.4. *Mirkâtü't-tullâb ila ilmi'l-i'râb*, İstanbul: Çıra, 2018. Editörlük.

C1.5. *Vânî el-Malatî İrfânı Risâle fi's-Salât*, Çıra, İst: 2021. 160. Sh.

C1.6. *Kur'ân ve İrfân*, İstanbul 2022.

C1.7. *Yaşayan Arapça - I*, Ders Kitabı- İÜ Yay, Malatya. 2015, 208 sh.

C1.8. *Tasavvuf (Tarikatlar ve Temsilcileri)*, Lisans, İstanbul 2021.

C1.9. *Horasan Türk İslâm Edebiyatı*, İÜ Yay, Malatya 2022.

D. Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

D1. İbn Arabî'de İşârî Tefsir, Akademik Platform İslâmî Araştırmalar Dergisi, Ankara 2020. (Kitap İnceleme)

D2. Tasavvuf Psikolojisine Giriş, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara Üniversitesi İF, 2021. (Kitap İnceleme)

E. Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler:

E1. *Hamîd Hamdî-i Hâkî el-Vânî el-Malatî (1873-1955) ve Zübdetü'l-İrfân'da İrfân Anlayışı*, Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu, İnönü Üniversitesi, MALATYA 2017.

E2. *Sırların Keşfi (Keşfu'l-Esrâr) Kitabı ve Ali b. Yahyâ es-Semerkandî*, Ankara'nın Manevi Şahsiyetler Gönül Sultanları Semp. ANKARA 2018.

E3. Uluslararası Kudüs Sempozyumu, Kudüs 2018, Kudüs ve İsrâ'nın İrfânî Boyutu, Özet Bildiri

H. Projeler:

H1. Ankara Çamlıdere Belediyesi Ali Semerkandî Araştırma ve Yayın Projesi, Ankara 2013-2017.

H2. İnönü Üniversitesi BAP Üni-Med Karşılaştırmalı Üstünlükler Araştırma Projesi 2014-2016. Araştırmacı

H3. İnönü Üniversitesi BAP Zübdetü'l-İrfân Çeviri-Transkrip-Basım, Çevirmen-Araştırmacı. 2017-2018.

H4. İnönü Üniversitesi BAP 1918'de Malatya'da Yazılan El Yazması Kitap Yayını 2018-2019. Çevirmen

J. Atflar

- Mohammad al-Mohammad, *Vasaya el-Gücdevânî ve Eseruha fi't-Tezkiye*, Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî Kitap Bölümü, İnönü Üniv. Yayınları, Malatya 2021, 99-111.

- Mehmet Kubat, *Malatyalı Mutasavvıf Âlimlerin Mezhep Tasavvuru*, Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî Kitap Bölümü, İnönü Üniv. Yayınları, Malatya 2021, 5-26.
- İhsan Soysaldı, *Günümüzde Tasavvufa Duyulan İhtiyaç*, Abdülhâlık-ı Gücdevânî el-Malatî Kitap Bölümü, İnönü Üniv. Yayınları, Malatya 2021, 27-33.

Editörlük

1. **Altunkaya Mevhibe**, Zübdetü'l-Merviyye fi't-Tesrîh ve'l-Kemeviyye (2016)., Vani el Malati, Çıra, Editör: Sayfa Sayısı 300, ISBN:978-605-9686-47-1, Türkçe, (Kontrol No: 2790191)
2. **Altunkaya Mevhibe**, Mirkâtu't-Tullâb İlâ İlmi'l-İ'râb, Editörlük, Çıra Yay, İstanbul, 2016.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	Vii
ÖNSÖZ.....	XI
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ.....	14
Kitabın Konusu ve Önemi	16
Kitabın Amaç, Kapsam ve Yöntemi	18
Malatî'nin Yaşadığı Dönem ve İlmî Çevresi	18
Müellifin Yaşadığı Malatya	20
İslâm Tarihinde Malatya'nın Yeri ve Müellifleri.....	21
BİRİNCİ BÖLÜM	
HAMÎD-İ VÂNÎ EL-MALATÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	
1. HAYATI (1873-1955)	25
1.1. İsmi, Künyesi, Lakabı	25
1.2. Ailesi ve Doğumu	25
1.3. Eğitimi	26
1.4. Manevî Eğitimi ve Tesirleri	26
1.4.1. Üstatları, İntisâbı ve Silsilesi.....	26
1.4.2. Öğrencileri ve Etkisi	27
1.4.3. Faaliyetleri	28
1.5. Seyahatleri ve Gözlemleri	29
1.5.1. Hicaz ve Çevresi	29
1.5.2. Hindistan ve Çevresi.....	30
1.6. Evliliği ve Çocukları	30
1.7. İşgal Yılları: Yaşadığı Musibetler (1915)	32
1.8. İşgal Hapishanesinden Kaçışı, Urfa ve Malatya'ya Hicreti. 33	
Hamîd-i Vânî el-Malatî'nin "Hâl Tercemesi"	34
Hastalanması, Vefâtı (1955).....	35
2. İLMÎ ŞAHSİYETİ	36
2.1. Malatî ve Tıp İlmî.....	36
2.2. Malatî ve Kimya-Hey'et İlmî (Astronomi)	38
2.3. Malatî ve Kelâm İlmî.....	40
2.4. Malatî ve Felsefe İlmî	40
2.5. Malatî ve Fıkıh İlmî	42
2.6. Malatî ve Mezhepler Tarihi.....	42
2.7. Malatî ve Hadis İlmî.....	49
2.8. Malatî ve Tefsir İlmî, İşârî Tefsir	50
2.9. Malatî ve Şiirleri.....	55
3. ESERLERİ.....	56

3.1. Zübdetü'l-Berâhîn Rücûmen li'-Şeyâtîn.....	56
3.2. Zübdetü'l-İrfân fi-Tetkîki'l-İtkân.....	56
3.2.1. Zübdetü'l-İrfân'ın Referansları.....	57
3.2.2. Zübdetü'l-İrfân'ın Konu Başlıkları.....	58
3.3. Zübdetü'l Merviyeye fi't-Teşrîh ve'l-Kemeviyye.....	61
3.4. Zübdetü'l-Müsemma Fi Hükmi'l-Esmâ.....	62

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN TEDKİKLERİNDE TASAVVUF (ANADOLU İRFÂNI)

1. TASAVVUFUN MÂHİYETİ.....	64
2. TEVHÎD.....	74
2.1. Vahdet-i Vücûd Anlayışı (الوحدة الوجودية).....	84
2.2. Gazâlî, İbnü'l-Arabî, Rabbânî Değerlendirmesi.....	90
3. ZÜBDETÜ'L-İRFÂN'DA BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLAR.....	99
3.1. Makâmât.....	100
3.1.1. Tevbe (التوبة).....	100
3.1.2. Vera' (الورع).....	105
3.1.3. Zühhd ve Fakr (الزهد و الفقر).....	107
3.1.4. Sabır (الصبر).....	110
3.1.5. Havf ve Recâ (الخوف و الرجاء).....	112
3.1.6. Takvâ (التقوى).....	115
3.1.7. İhlâs (الإخلاص).....	116
3.1.8. Şükür (الشكر).....	121
3.1.9. Tevekkül (التوكل).....	122
3.1.10. Rızâ (الرضاء).....	123
3.2. Ahvâl Kavramları.....	127
3.2.1. Fenâ ve Bekâ (الفناء و البقاء).....	128
3.2.2. Şühûd – Gaybet (الشهود و الغيبة).....	148
3.2.3. Cem' ve Fark (الجمع و الفرق).....	154
3.2.4. Sekr ve Sahv (السكر و الصحو).....	157
3.2.5. Tevâcüd, Vecd, Vücûd.....	159
3.3. Diğer Tasavvufî Kavramlar.....	160
3.3.1. Sohbet, Mürşid, Şeyh (الصحبة، المرشد، الشيخ).....	160
3.3.2. Râbita: Adâb ve Şurût (الرابطة: شروط و آداب).....	164
3.3.3. Tevessül (التوسل).....	172
3.3.4. Zikir: Adâb ve Merâtib (الذكر: آداب و مراتب).....	174
3.3.5. Halvet / (الخلوة).....	182
3.3.6. Murâkabe (المراقبة).....	187
3.3.7. İnsan-ı Kâmil/İdeâl İnsan (الإنسان الكامل).....	190
3.3.8. İlim ve Ma'rifet (العلم و المعرفة).....	194
3.3.9. Ashâb-ı Sûffe (أهل الصفة).....	197

3.3.10. Aşk (العشق).....	199
3.3.11. Kalp (القلب)	206

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAZI TASAVVUFÎ MESELELER VE MALATÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

1. TASAVVUFU İLGİLENDİREN MESELELER.....	208
1.1. Şeyh Bedreddin Simavî Olayı.....	209
1.2. Sivâsi – Kadızâde Çatışması	211
1.3. Hurûfilik	213
1.4. Dürzî Fırkası	217
1.5. Nusayrî Fırkası	226
1.6. Hicaz'da Etkili Vehhâbî Hareketi.....	228
1.7. Noktîlik ve Abdullah-ı Noktî	232
1.8. Zübdetü'l-İrfân'da Sihir ve Olağanüstülükler Mes'elesi ..	234
1.9. Yahudi ve Hıristiyanlar	244
2. MALATÎ'NİN BAZI TASAVVUFÎ SORULARA CEVAPLARI	247
2.1. Allah Yüz Bin Âdem Yarattı Hadisi Neyi Anlatır?	247
2.2. Rûhların Kemâlden Sonra Başka Bir Bedene Geçip Geçmemesi.....	247
2.3. İlhama İhtiyaç Var mıdır?.....	248
2.4. Hz. Peygamber'e Bağlılığın Yedi Derecesi Nedir?	248
2.5. Şehidlerin Hayatı Nasıldır, Onlarla Konuşulur mu?	249
SONUÇ.....	249
BİBLİYOGRAFYA.....	256

*“Fünûn-i İslâmiye'nin maderi
ilim-amel-ihlâstır”*

ÖNSÖZ

Tevhidî irfân okulu, Medine’de ehli suffe arasında gelişen zühd hareketinin düşünce mektebidir. Hareket, Hz. Ali’nin hilafeti ile Kûfe, Basra ve Horasan’a intikal etmiştir. Bu mektep İslâm’ın küreselleşmesi yanında bilim, sanat ve teknoloji üretmesini sağlamış, Anadolu’nun aydınlanması ve entüstriyel kalkınmasında da rol üstlenmiştir.

Anadolu irfânı bu ekol sayesinde iki medeniyet çıkarmıştır. Medeniyet önderleri, tekke eğitim sistemiyle bir yandan Anadolu bilimine katkıda bulunurken diğer yandan kooperatif sistemi ve organize sanayi uygulamalarını başlatmışlardır. Osmanlı Devleti’nin, son döneminde yetişen bilim adamları içerisinde Müfti-i Vâni el-Malatî ve eseri *Zübdetü’l-İrfân fi Tedkiki’l-İtkân*’ı Anadolu İrfân Okulu’nun son örneklerindedir. Eseri el yazması ve oldukça yıpranmış bir durumda iken elimize ulaşmış ve önemine binaen bilimsel yöntemlerle çalışılmıştır. Burada üç ciltlik eserin tamamı ele alınıp Anadolu irfânı ve Hamîd-i Vâni el-Malatî’nin Kur’ân tetkikleri incelenmiştir. Giriş ve üç bölüm halinde tertip edilen bu kitaba başlarken araştırmanın konusu, önemi, amacı, kapsam ve yöntemi üzerinde durulmuştur. Konuya giriş mahiyetinde genel bir değerlendirme yapılarak müellifin eserlerini kaleme aldığı Malatya ilinin İslâm tarihindeki yeri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde Malatî’nin hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri ve yetiştiği dönem ele alınmış, ikinci bölümde irfân anlayışı verilmiştir. Üçüncü bölümde müellifin ilmî meseleleri ele alışı ve şiirleri aktarılmaya çalışılmış, sonuç ve bibliyografya ile kitap tamamlanmıştır. Eserden yapılan alıntılar, mümkün mertebe sadeleştirilerek verilmiştir. Ancak günümüz Türkçesi ile anlaşılır bir formda düzenlenirken orijinal metnin estetiğinin bozulmamasına özen gösterilmiştir.

Yazma eserin okunma sürecinde, el-sine-i selâse ile yazılmış olması ve sayfalarının zarar görmüş olması gibi bir takım zorluklarla karşılaşmıştır. Milli Kütüphane'ye götürülüp teknik yardım alınmış, eserin restorasyonu yapılmıştır. Mikrofilmleri dijital ortama alınıp 28 inch monitör ve projeksiyon cihazı yardımıyla büyütülerek okunmuştur. Eserin ekseri bölümleri Osmanlı Türkçesi olmakla birlikte ağır bir dille yazıldığı için metin çözümlemesinde güçlükler çekilmiştir. Eserde sıklıkla karşılaşılan Arapça ve Farsça bölümler, şiir, deyim, terkip ve iktibaslar Türkçe'ye tarafımızdan tercüme edilmiştir. Arapça bölümler bazen 30 sahifeyi bulan metinlerden oluşmaktadır. Üç dilde yazılan şiirlerin çoğunda şairin ismi verilmediği için şiirler tek tek taranarak tahkik edilmiştir.

Uzun ve itinalı bir çalışma neticesinde Anadolu İrfân Okulu'nun düşünce kökleri, İslâm tarihindeki dayanak noktaları, Kur'ân ve Sünnet'teki referansları tespit edilmiştir. Ayrıca 20. yüzyılda sömürgecilerin zihin kontrol yöntemleriyle bize ret ve inkâr ettirdiği irfân medeniyetimizin bilim, sanat, edebiyat ve teknikle ne denli iç içe olduğu fikri netlik kazanmıştır. Bu kitabın tamamlanmasını Rabbimin teveccühü olarak görüyorum O'na sonsuz hamd ediyorum. Ayrıca emeği geçen arkadaşlarıma ve üstatlarıma teşekkürü bir borç biliyorum.

Hareket bizden bereket Huda'dan (از ما حرکت از خدا برکت).

Dr. Mevhibe Alptekin Altunkaya
Ankara - 2022

KISALTMALAR

as.	: Aleyhisselam.
b.	: bin.
Bdt.	: Basılmamış doktora tezi.
Bk.	: Bakımız.
C.	: Cilt.
(cc)	: Celle Celaluh.
çev.	: Çeviren.
ed.	: Editör.
Malatî	: Şeyh Hacı Hamîd Hamdî-i Vâni Malatî.
H.z.	: Hazreti.
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı.
md.	: Maddesi.
mn.	: Müellif Nüshası.
öl.	: Ölüm tarihi.
(r)	: Radiyallahu anhu.
S.	: Sayı.
(s)	: Sallallahu aleyhi ve sellem.
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
thk.	: Tahkik eden.
tsz.	: Tarihsiz.
Ünv.	: Üniversite.
v.	: Varak.
vd.	: Ve diğer.
VGM	: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
TCCB	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı.
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı.
Yay.	: Yayınları.
İA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
AÜİFD	: Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi.
yy.	: Yüzyıl.

GİRİŞ

İrfân düşüncesinin İslâm'ın doğuş yıllarından beri var olan zühd ahlâkına dayandığı bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in Mekkî sûrelerinde de zühde dair birçok âyet mevcuttur. Alak sûresinde nâzil olan âyetlerde insanın, ilâhi sevgi, rahmet ve ilgi-den (alaka) yaratıldığı bildirilmektedir. Ancak insanın irfânî makâmlardan 'fakr'ını (acziyetini) unutup kendini müstağni (yeterli) gördüğü, nihai dönüşün ise Allah'a olacağı ve dolayısıyla takvânın Allah'a dönüş ile kazanılacağı, takvâ için de günahkârlara boyun eğmeyip Allah'a secde ile yaklaşma (kurbiyet)'nin gerekliliği vurgulanmaktadır.¹

Hız. Peygamber, insan-ı kâmil teorisine kaynaklık eden "yüce bir ahlâk" üzerinde gönderilmiş,² Kur'ân'ın evrensel bir zikir³ (ذكر للعالمين) olduğu vurgulanmıştır. Mekkî sûrelerde zühd, ihsân, vera' ve takvâ âyetleri irfânın, Kur'ân merkezli bir düşünce ve hareket olduğunu ortaya koymuştur. Günümüzde irfânın, İslâm'a dışarıdan bulaşmış bir eğilim olduğu, Mekke-Medine dışında gelişip şekillendiği ve Uzakdoğu kültürlerinden esinlendiği yönündeki tenkitler, Batı oryantalizminin ürünüdür. Hatta İslâm'ın tarihinde irfân ve tasavvuf, 20. yüzyıldaki kadar bir red ve inkâra uğramamıştır.⁴ İrfân klasiklerinde belirtilen sûfi hareketin iç bünyesindeki bazı yanlışlar⁵ da sözkonusu algıyı beslemiştir. Müellif irfân ve tasavvufu Kur'ân-Hadis tetkiklerine dayandırarak

¹ Alak 96/6-8; "خلق الإنسان من علق"/İnsanı sevgi (alak)den yarattı" Alak 96/2; "كلا إن إلى ربك الرجعى/Hayır insan gerçekten kendini ihtiyaçsız görüp azar ve haddini aşar".

² Kalem 68/4; "وإنك لعلى خلق عظيم"/Ve sen yüce bir ahlâk üzeresin"

³ Kalem 68/5, 51; "و يقولون إنه لمجنون و ما هو الا ذكر للعالمين/Zikr'i dinlediklerinde nerdeyse gözleriyle seni devirecekler. O ancak bütün insanlığa bir zikirdir".

⁴ Yusuf Uralgiray, *İslâm Âleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: SA Tanıtım Bakanlığı, 1977), 22.

⁵ Kuşeyri, *Risale*, tah. Z.Ensârî, (Kahire: Daru Cevamiu'l-Kelim, 2007), 3.

açıklamıştır.

Miladî 6. yüzyılda İbrâhimî tevhd-zühd geleneğinin unutulduğu dünyada bir yenilenme gerekiyordu. Bunun için Kâbe⁶ ve Hirâ seçildi. Nebi (s) burada itikâfta iken (erbain, çile) Hz. Musa gibi⁷ Rabbânî bir hazırlık gördü. Buradaki ortam, hâl ve zühd uygulamaları⁸ tasavvuf ve irfânın kuruluş değerleri oldu.

İslâm'ın ilk yüzyılında âyetler ile şekillenen zühd ve ahlâki değerler zamanla irfân ve tasavvuf ilmine⁹ dönüştü. Medine Zühd Ekolü'ne dönüşecek olan bu değerler, Hz. Nebî'den sonra onun emaneti¹⁰ olarak muhafaza edildi. Bu süreçte Hz. Peygamber'in seçkin sahabesi sûffîler (Sûffe ehli) ve ilk Tabiîn giderek yaşlanmış, bir kısmı vefat etmiş bir kısmı da “Hz. Nebi'den sonra Medine'de yaşayıp da ne yapacağız” diyerek İslâm'ın neşri için Horasan, Rum illerine gittiler. Buralarda ya şehid olmuş veya serhad ribatlarında (suğur, karakol) murâbataya (Nebevî değerlere aidiyet) devam etmişlerdir.¹¹

Tasavvuf, etimolojik olarak safâ, saf, sıfat, suffe anlam

⁶ Âl-i İmrân, 3/96; “... أول بيت وضع للناس الذي بيكة مباركاً...”

⁷ Bakara, 2/51; “... وإذ وعدنا موسى اربعين ليلة...”/Musa ile 40 gece sözleştiğimizde”, A'râf, 5/142-143 “... ولما جاء موسى و وعدنا موسى ثلاثين ليلة و اتمناها بعشر فتم...”/لميقاتنا و كلمه ربه...

⁸ Müzzemmil 73/2, 5, 7-8; “... إن لك في النهار سباً...”/Az bir kısmı hariç gece kalk... Şüphesiz biz sana çok değerli (ağır) bir söz ilka edeceğiz... Zira gündüzün uzun tesbihlerin (uğraşım) olacak... Rabbini zikret ve yalnız O'na yönel (adan)”.

⁹ Malatî Zübde'nin 570. sayfasında ilm-i şeriati iki kısma ayırmakta birini fukahaya mahsus ahkâm-ı amme, diğerini ehl-i tasavvufa mahsus mücahede ve muhasebe-i nefis ilmi olarak nitelemektedir.

¹⁰ Size iki şey bırakıyorum, onlara sarılırsanız asla yolunuzu şaşırmasınız. Allah'ın kitabı ve Sünnetim” Veda Haccı, İmam Malik, el-Muvatta, Kader, 3.

¹¹ Büreyde b. Husayb (öl. 61/684), Ebû Berze el-Eslemî (öl. 61/684), Hakem b. Amr el-Gıfârî, (öl. 47/669), Abdurrahman b. Semüre el-Abşemî (öl. 670), Kussem b. Abbas el-Hâşimî (öl. 676), Abdurrahman b. Ya'amer ed-Dîlî (öl. 87/708) gibi fetihler sırasında Horasan sınır bölgelerine gelen ve oraya yerleşen sahâbîler. Bk. Osman Çetin, *İA*, “Horasân”, (İstanbul: TDV, 2009), 18/239.

zenginliği ile birlikte “yün/sûf” kökünden gelir.¹² Epistemolojik olarak ise yün sembolizmi¹³ ile temellendirilir. Yün; gösteriş, riyâ, süm’aya dayalı “ipek sembolizmi” karşısında fitratı yani ahiret değerlerini temsil eder. Nebi (s)’in Cibril’in teklifine, fitratı seçerek cevap vermesi de¹⁴ irfân sistematığına kaynak teşkil eder.

Medine, Kûfe, Basra ve Horasan irfân ekolleriyle İslâm’ın yayılmasına öncülük eden zâhid ve ârifler tedvin¹⁵ dönemi sonrasında kurumsallaşıp (tarikât) Moğol istila yüz yılında yeni bir dönem¹⁶ başlattılar. Tekke geleneğinin belirgin olduğu bu dönemde önemli ârif ve âlim şahsiyetler çok sayıda eser telif ettiler. Bunlardan biri de 1918’de tamamlanan *Zübdetü’l-İrfân*’dır.

Kitabın Konusu ve Önemi

İrfân ve tasavvuf araştırmaları, son dönem müelliflerin eserlerini de incelemektedir. *Zübdetü’l-İrfân*, 751 sayfa bir yazma eserdir. Kitabın irfâna ayrılan kısmı 564-724 arası 160 sahifedir. Kelâm, fıkıh, tarih bahisleri de kitabın içinde incelenmiştir.

Bu araştırma ile Anadolu irfân ekolünün fikri temelleri irdelenecektir. Bu bağlamda Malatî’nin irfân anlayışı da ortaya konacak, klasik yazarlar hakkındaki görüşleri tespit edilecektir. Sadece müellif nüshası bulunan¹⁷ eser fıkıh, hadis, tefsir, kelim,

¹² Tûsî, *Lüma’*, tah. A.Halim Mahmud, (Kahire: 1960), 29.

¹³ *نو جهل ينم على حرير و نو علم ينم على التراب*/Hz. Hüseyin’in bu cümleleri Şafî Dîvânı’nda yer alması, bir harir sembolizmidir.

¹⁴ Müslim, es-Sahîh, Hadis no. 162: Buna göre Miraç’ta Hz. Cebrail Hz. Peygamber’e, birinde süt diğesinde içecek olan iki kase uzatmış o bunlardan süt olanı tercih etmiş ve “...اخترت الفطرة/fitratı tercih ettin” diye taltif almıştı. Kur’ân-ı Kerîm insanların dünyayı tercih ettiklerini, ahireti ise ertelediklerini bildirmektedir; “كلا بل تحبون العاجلة و تنرون الآخرة”/Bilakis siz dünyayı istiyorsunuz, ahireti ise erteliyorsunuz? Kıyamet, 75/20-21.

¹⁵ Tasavvuf Dönemi: Zühd ve rekaik yazmalarından sonra ilk tasavvuf kaynaklarının yazıldığı 2-6 Hicri yüzyıl arası tedvin dönemi.

¹⁶ Kurumsallaşma (Tarikat) Dönemi: Zühd ve sûfi düşüncenin kurumsallaşarak tüzel kişilik kazandığı ve Moğol sonrası 2. İnşa çağını başlattığı 6. Yy ve sonrası.

¹⁷ Eser, müellifinin siyasi takibata uğramasından dolayı günümüze kadar basılmadığı gibi istinsah da edilememiştir. Müellifin ölümünden sonra (Şehabettin Efendi’nin Ahmet Emin Yalman suikastı ile alakası olmadığı halde

mezhepler tarihi ve irfân konularını almaktadır.

Anadolu irfân ekolünün temellendirilmesi ve Malatî'nin (öl. 1955) *Zübdetü'l-İrfân* 'daki tasavvuf anlayışı, oldukça önemlidir. Kitap, Osmanlı ulemasının entelektüel birikimi ve interdisipliner yaklaşımını yansıtmaktadır. Eserde müellifin Anatomik-Kimya kitabı; *Zübdetü'l-Meriviyye fi't-Teşrih ve'l-Kimeviyye* 'den de alıntılar vardır. Bu eserler, farklı disiplinlerdeki araştırmacılara da kaynak oluşturmaktadır.

Bir başka önemli husus, müellifin tasavvuf ilmine her daim ihtiyaç olduğunu belirtmesi ve tasavvufu bizzat ehlisünnet olarak görmesidir. Mukaddimede geçen “fünûn-i İslâmiye'nin maderi ilim-amel-ihlâstır” sözü müellifin tasavvufu hem şer'i hem de metafizik bir ilim olarak görmesidir. Bugün tasavvufa dair söz söyleyebilmenin koşulu, dün bu alana ilişkin neler yazıldığını bilmektir. O bakımdan Osmanlı ulemasının telifleri, faaliyetleri, siyasi ve ekonomik faaliyetlerinin araştırılması önemlidir.

Müellifin, görev seyahatleri esnasında Vehhabî birlikleri başta olmak üzere Hindistan, Anadolu, Hicaz ve Mısır eksenli akımlar üzerinde ayrıntılı bilgi vermesi konunun önemini artırmaktadır. Müellif, irfân ve tasavvuf karşısı bu akımların arkasında siyasi mülahazaların varlığına işaret etmektedir. Fırak-ı dalle” adını verdiği fırkaların sapma noktalarına ışık tutmaktadır.

Zübdetü'l-İrfân yüz yıl önce yazıldığında Osmanlı Devleti yıkım şartlarını yaşamaktaydı. Osmanlı tebası ayrılıkçı akımların tesiriyle ayrılmış, azınlıklar silahlandırılmıştı. Halk radikalleşmekte, ırkçı/bölücü cereyanlar kol gezmekteydi. İlmî-fikrî bir

---

babasından dolayı arandığı dönemde Süleyman Hilmi Tunahan'a sığınması sebebiyle) eser 50 yıla yakın bir süre basılamamıştır. Oldukça yıpranan eser Şehabettin Efendi tarafından yeğeni Hamit Hamdî Bey'e teslim edilmiştir (2010). 2015'de bize ulaşan eser, alanın önde gelen ismi Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU'nun tavsiyesi ile tercüme ve tahkik edilmiştir.

seferberlikle Horasan tasavvuf geleneğini savunan eserler vücuda getirilmeye çalışılıyordu. Müellif de farklı ilimleri tasavvuf perspektifinden ele alarak kendi zamanının gündemini oluşturuyordu.

Kitabın Amaç, Kapsam ve Yöntemi

Kitabın amacı, Anadolu irfânını ele almaktır. Bir sûfi âlimin eserindeki Kur'ân tetkiklerinde irfânın özünü incelemektir. Bu çalışma, o günün şartlarında, tasavvufa dair güncel meseleler, tartışmalar, gündemdeki soru ve sorunlara dair fikir vermektedir. Yakın tarih sûfi araştırmaları, tasavvufu algılama sorununun hangi şartlardan etkilenecek bugünlere geldiği hususuna açıklık getirmekte tasavvufun kurumsal iktisadî teşekküllerinin serencâmına ışık tutmaktadır.

Araştırmanın kapsamı, tasavvuf tarihini, Malatî'nin yaşadığı Osmanlı son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarını, tasavvuf kaynaklarını, konu ile ilgili tarihsel verileri kapsar. Araştırmayla ilgili klasik kaynakların yanısıra her türlü belge ve bilgiye ulaşmaya çalışılmıştır.

Araştırma nesnellik, mantıksallık, genellenebilirlik, güvenilirlik gibi teknik yöntemlere dayandırılmıştır. Şeyh'in oğulları Necmeddin Demirler (öl. 2017) ve Sakarya emekli müftüsü Şehabettin Demirler (öl. 2018) ile yapılan röportajlar neticesinde eserin orijinal yazma nüshası teslim alınmış, müellifin hayatına dair bilgiler derlenmiştir. Araştırmada dedüktif (tümdengelim) ve endüktif (tümevarım) yöntemler birleştirilerek kullanılmaya çalışılmış, tasavvufun temel kaynakları Kitap, Sünnet, hayatu's-sahabe ve zühd klasiklerinden yararlanılmıştır. Müellifin eseri bu yöntem ve yaklaşımla ele alınarak, tasavvufi yorumları irdelenmiş, genel çıkarımlara gidilmiştir.

Malatî'nin Yaşadığı Dönem ve İlmî Çevresi

Malatî'nin yaşadığı dönem, itilaf devletlerinin Osmanlı aleyhine harekete geçtiği bir dönemdir. Örgütler ve yabancı

devletler bölge Ermenilerini silahlandırılmakta ve yabancı misyonerler bu işte aktif çalışmaktadır.¹⁸ Müellifin Van'a döndüğü dönem (1905-1907) misyoner faaliyetlerinin arttığı yıllara denk gelir. Bölge Ermenileri süratle silahlandırılmakta, Ermeni gençleri; Hınçak, Truşak ve Armenia adlı komitelere bağlı maaşlı milisler yapılmaktadır.¹⁹

1900'lü yılların başında Van vilâyetinin nüfusu çoğunlukla Müslümanlardan oluşuyordu. Amerikan misyonerlerince "Ermeni Yardımları" adı altındaki hareketlilikten ötürü Van ilinin Ermeni nüfusu da giderek artıyordu.²⁰ 1914'ün sonu itibariyle Van, Bingöl, Muş ve civar bölgelerde savunmasız Müslüman halk, Rus ordusu desteğinde Ermeni çetelerinin katliâmlarına uğruyordu. Gözleri önünde dört çocuğu ve eşi katledilip, büyük kızı Rus komutan tarafından alıkonulan müellifin evi de muhasara edilen evler arasındaydı.²¹

Osmanlı toprağında ihtilâlcî çeteler eliyle bir Ermeni devleti teşkili için 1885'te Armenakan partisi kuruldu. Ardından 1887'de Cenevre'deki Marksist Ermeniler Hınçak partisini ve 1890'da Tiflis'te Ermeniler Taşnaksutyun partisini kurmuştu. Bu dönemde 1895'te çıkan Sason İsyanı hakkında kurulan uluslararası araştırma komisyonu, 1895'te Sason olayları sırasında Ermenilerin masum olmadığı sonucuna varmıştır.²²

---

¹⁸ Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi 2*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri GM (Ankara: Osm. Arş. Yay. 1998, 359; Yusuf Uralgiray, *Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara: Suudi Tanıtım Bakanlığı, 1977), 5-9.

¹⁹ Hüseyin Nâzım Paşa, 361.

²⁰ H. Nâzım Paşa, 359, 361.

²¹ Mustafa Altunkaya; *Necmeddin Efendi ile Röportaj*, Ankara Batıkent 2017; Yıllar sonra katliam çetesinin başındaki Rus subay, kızımın ısrarları sonucu olacak ki gelip babasını (Hamîd-i Vâni) görecek ancak Hamîd-i Vâni o aradığı zâtı tanıdığını ve onun öldüğünü söyleyip görüşmek istemeyecektir; Mevhibe Altunkaya, *Hamid-i Vâni'nin Zübdetü'l-İrfân'ında Vahdet-i Vücûd Risalesi*, AÜSBE, (Ankara: 2017), 17.

²² Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, 1878-1897, 113-114; Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası

Müellifin doğum yeri Van'ın Aşağı Süflâ mahallesidir. Mahalle adını Nurşîn beldesinden alır. Nurşîn'de Abdurrahman-ı Tağî (öl. 1886),²³ onun oğlu Ziyaeddin Efendi (öl. 1923) ve aynı medresenin mücazlarından Said-i Nursî (öl. 1960) gibi isimler müellifin akrânı arasındadır. Nahiye'de, Şeyh Abdurrahman-ı Tağî'nin gayretleriyle çok sayıda âlim, zâhid ve sûfi yetişmiştir.²⁴ Fethullah Verkansi (öl. 1899), Muhammed Ziyâeddîn (öl. 1923), Abdülhakim Arvâsi (öl. 1943), Sultanahmet sabık imamı Şefik Arvâsi (öl. 1970), Bitlis eski müftüsü Abdülkerim Saruhan (1923-1986), Mazhar Taşkesenoğlu (öl. 1989), Ramazan el-Buti (1888-1990)²⁵ gibi çok sayıda âlim bu ekolün mücâzlarındandır.

Müellifin Yaşadığı Malatya

Malatya, Roma-Pers etkisinde 1400 yıllık kadim bir Müslüman şehridir. Medine-Kûfe-Basra ekolünün güzergâhıdır. Horasan Türkleri'nin yerleştirildiği Fırat Havzası'nda bir ova şehri olan Malatya²⁶ yol kavşağında çok el değiştirmiş bir ribat şehridir. 639 ve 641'de İslâm'a açılan şehir Habib b. Mesleme'nin (öl. 42/662) idaresinde İslâm'ın sınır şehri (ribat) iken, 1085'de Selçuklu, 1135'de Danişmend, sonra İlhanlı, Memlûklü ve 1516'da Osmanlı arasında el değiştirir.²⁷ Malatya valisi İbn Mesleme, Hz. Ali'nin komutanı Selman b. Rebia el-Bahilî (öl.

Boyutu (1877-1897)", Tarih Boyunca Türk Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu, (Ankara: 1985), 21'den naklen Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli Sürgün mü Soykırım mı?* TTK Yayını, <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/01.pdf>, 3; Mevhibe Altunkaya, Hamid-i Vâni'nin Zübdetü'l-İrfân'ında Vahdet-i Vücûd Risalesi, AÜSBE, (Ankara: 2017), 17.

²³ Tâhâ el-Hakkârî (öl. 1853)'nin öğrencisi ve Sibğatullah Arvâsi (öl. 1870)'den mücaz olan Tağî, adını aldığı Tağ köyüne yerleşip medresesini kurar. Medrese genişler ve Nurşîn'e şube kurulur. Yetişen müderrisler, bilimsel yetkinliklerine ek olarak tarikat yetkinliği (icazet) de alır ve Nakşi letaif üzere mücaz olurlar.

²⁴ Said Nursî, *Emirdağ Lahikası*, (İstanbul: Envâr Neşriyat, 1996), 1/53.

²⁵ Bkz. S.Ramazan Bûti, *Hâza Vâlidî*, (Dimaşk: Daru'l-fikr el-muasır, 1996).

²⁶ Göknuur Gögebakan, "Malatya", *İA*, (Ankara: TDV, 2003), 27/468-473.

²⁷ Malatya Valiliği web sayfası; 11 Haziran 2019 tarihli alıntı, <http://www.malatya.gov.tr/malatya-tarihi>

32/653) ile komuta anlaşmazlığı yaşanır.²⁸ Cemel-Sıffin gerginliğinden kaynaklanan anlaşmazlıkla²⁹ Malatya şehri Kûfe-Şâm kutuplaşmasından etkilenir.

İngiliz arşivlerine göre 1. Dünya Savaşı sonrası İngiliz (Erhaç) Havaüssü çalışmaları 1930’larda burada başlar. Arkeolog servis elemanları Gertrude M. Lowthian Bell (öl. 1926) ve Leonard Woolley (öl. 1960), istihbarat Binbaşı Soane (öl. ?)³⁰ ve Edward William Charles Noel’in (Kürt Lawrence ö. 1974) burada 1908-1918 yılları arasında faaliyetleri önemlidir. Bunlar Malatya mutasarrıfı Halil Bey’e bağlı bazı aşiretlerle görüşüp iş birliği yaparlar.³¹ İşbirliği yapmayı reddeden Halepçe Nakşi Halidi Şeyhi Mahmud Berzencî gibi bazı şeyh ve âlimler de suikastlerle öldürülür.

İslâm Tarihinde Malatya’nın Yeri ve Müellifleri

Malatya’yı tasavvuf tarihi açısından analiz edebilmek için bu beldenin fethedildiği yıllara müracaat etmek gerekir. Muaviye b. Ebi Süfyân (öl. 60/680) idaresinde Anadolu (643) ve Kıbrıs fetihlerine katılan Sûffe ehlinde Ebûzer-i Ğıfari (öl. 32/653), bilahare Şâm valisi olan komutanının harcamalarını şiddetle eleştirir. Zâhid sahâbi Ebûzer (ra)’ın görüşleri fakir halk arasında ilgi görür ve Şâm yönetimi aleyhine bir tutuma dönüşür.³² Malatya halkı Hz. Ebûzer’in bu tutumunu benimseyerek ona olan muhabbetini her fırsatta gösterir. Bugün halen Adıyaman ve Malatya’da

²⁸ Abdulkadir Şenel, “Selmân b. Rebîa”, *İA*, (Ankara: TDV, 2009), 36/443-444.

²⁹ Asri Çubukçu, “Habib b. Mesleme”, *İA*, (Ankara: TDV, 1996), 14/372-373.

³⁰ Cengiz Kartın, “Binbaşı Noel’in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri”, *Yeni Türkiye*, 60 (Eylül-Aralık 2014), 1-12. Noel ayı zamanda Iraklı Şeyh Mahmud ile yakın temastadır ve Şeyhin sekreteri Refik Hilmi bu konuda anılarında detaylı bilgiler vermektedir. Ancak 1922’de İngilizlere boyun eğmeyi reddeden Şeyh Mahmud Berzenci üzerine bombalar yağdırılacaktır. Bk. Refik Hilmi, *Anılar: Tanığının Dilinden Şeyh Mahmud Berzencî Hareketi*, çev. A.Pışderi (İstanbul: Peri Yayınları, 2010).

³¹ Göknur Göğebakan, “Malatya”, *İA*, 27/468.

³² Abdullah Aydın, “Ebû Zer el-Ğıfari”, *İA*, (Ankara: TDV, 1994), 10/266-269.

en yaygın ismin Ebûzer olması buna bağlanabilir.

Medine zühd ekolü, ipek simbolizmine karşı, yün simbolizmiyle gelişen tepkisini, Hz. Ali (öl. 40/661)'nin hilafetiyle Kûfe'ye daha güçlü bir şekilde nakleder. İpek-yün zıtlaşması, Cemel-Siffîn vakalarıyla daha da belirginleşir. Bu ihtilafta harîr ve sûf, sembolik anlamlar kazanarak biri (harîr) dünyevileşmeyi, diğeri (sûf) uhrevileşmeyi simgeler. Bu simbolizm Şafîî (öl. 204/820) divânındaki Hüseyinî beyitlerde görüldüğü gibi edebiyata da konu olur:

ثُمُوثُ الْأَسَدُ فِي الْغَابَاتِ جُوعاً / وَ يُرْمَى لَحْمُ الضَّنَانِ لِلْكَلابِ
ذُو جَهْلٍ يَنَامُ عَلَى حَرِيرٍ / وَ ذُو عِلْمٍ يَنَامُ عَلَى الثَّرَابِ

*Aslanlar ormanlarda açlıktan ölürlen / Ceylan eti köpeklere atılır
Cahiller ipekler içinde uyurken / Âlimler toprak üstünde yatar*³³

Malatya valisi Habib b. Mesleme (öl. 42/662) ile Kûfe eski kadısı Selman b. Rebîa (öl. 32/653) arasında birbirini ölümle tehdide varan³⁴ ihtilafın kaynağında da “sûf-harîr”³⁵ mücadelesi vardır. Malatya'nın 1379 yıllık İslâmlaşmasında da Medine-Basra-Kûfe ekollerinin tesirleri³⁶ görülür. Fetihten sonra buraya yerleşen Horasan Türkleri'nin fütüvvet kültürü, şehirde uzun süre (20. yy'a kadar) devam eder. 1908'den itibaren Getrude Bell, William Charles Noel gibi Avrupalı istihbarat elemanlarının faaliyetleri ile

³³ Bu şiir küçük değişikliklerle İmam Şafîî'nin Divan'ında da yer almıştır. İpekli giyinmeleri ve israf sofralarıyla ünlene Şâm yöneticilerinin Kur'an ve Sünnet'e uymayan tutumları ipek simbolizmi üzerinden eleştiriliyordu. Nitekim Hz. Hüseyin'e nispet edilen bu şiirde de “ipekler içinde” ifadesi bu eleştirel tutumu yansıtmaktadır. Bu şiir küçük değişikliklerle İmam Şafîî'nin Divan'ında da yer almıştır. <https://www.aldiwan.net/poem24733.html#> 4/8/2020 tarihli erişim.

³⁴ Abdülkadir Şenel, “Selman b. Rabia”, *İA*, 36/443.

³⁵ Burada İmam Şafîî'nin şiirinde de belirtildiği üzere sûf/yün simbolizmi, zühd ve nebevî değerleri; harir/ipek simbolizmi ise dünyevileşme ve nebevî değerlere yabancılaşmayı ifade etmektedir.

³⁶ Asri Çubukçu, “Habib b. Mesleme”, *İA*, (Ankara: TDV, 1996), 372-373.

Malatya ve çevresinin³⁷ bu irfânî/sûfî yapısı giderek kaybolur.³⁸

Malatya 14 asırlık süreçte çok sayıda sahabi, tabiîn, âlim ve sûfî müellife mekân olmuştur. Ebûzer-i Gifârî (öl. 32/653), Selman b. Rebi'a (öl. 32/653), Safvân b. Muattal (öl. 60/680), Seyyid Battâlgâzi (öl. 122/740), Ebû'l-Hüseyin el-Malatî (öl. 377/987); *et-Tenbih ve'r-Red*) Abdulhâlîk-ı Gücdevânî (öl. 575/1179) (*Üsüs-i Semaniye, el-Vasaya*), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) (*Füsusu'l-Hikem*), Şems-i Tebrîzî (öl. 645/1247), Mevlânâ (öl. 672/1273); *Mesnevî-i Manevi*), Sadreddin Konevî el-Malatî (öl. 673/1274) (*Miftahu'l-Gayb*), Cemal el-Malatî el-Halebî el-Harputî (öl. 803/1400) (*el-Muhtasar mine'l-Muhtasar*), Hamideddin Aksaraî (öl. 815/1412) (*Eş'âr*), Hacı Bayram-ı Velî (öl. 833/1430) (*Eş'âr*) Abdülbasit b. Halil el-Malatî (öl. 920/1514) (*er-Rabdu'l-Basim*), Niyâzî-i Mısırî el-Malatî (öl. 1505/1694) (*Mevaidu'l-İrfân*), Osman Nuri Bağdadî (öl. 1944), Hamîd-i Vâni el-Malatî (öl. 1955) (*Zübdetü'l-İrfân*) gibi çok sayıda şahsiyet gelip geçmiş ve Malatya zühd geleneğinin oluşmasına katkı vermişlerdir.³⁹

Anadolu irfânî şehirde zâviye, tekke, medrese, imâret, câmi, mescid, türbe ve namâzghâh gibi çok sayıda yapı inşâ etmiş, seyahatnâmelerde zikredilen bu yapıların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Hâcegâniyye pîri Gücdevânî'den itibaren Niyâzî-i Mısırî'nin bahsettiği Kadirî, Rifaî ve Nakşî tekkeler ile Fırat havzasında Zeynelabidîn, Haydarkuli, Şeyh Hasan, Kale ve

³⁷ Getrude Bell Arşivi, New Castel University, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=14&start=160

³⁸ Cengiz Kartın, “Binbaşı Noel’in Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri”, *Yeni Türkiye*, 60 (Aralık 2014), 1-12.

³⁹ Bu müelliflerden birkaçı dışında tamamı Malatya'dan ayrılmak zorunda kalmış ve dışarıda vefat etmişlerdir. Şirazlı âhengerin deyimiyile: “ ما از این شهر غریبه بی \ / تفاوت کوچ کردیم \ / از رفیقا زخم خوردیم تا به روزی برنگردیم \ / تلخ اما با هم نبودیم ما آمای شهر / Biz bu gurbet şehirden göç ettik, Bir daha dönemeyiz artık dostlardan yara aldık / Acı ama biz beraber değıldik, hasud şehrin insanlarıydık”. Ali Zend Vekili Şirazi, <http://namnak.com/علی-زندوکیلی.p30205>.

Zeyve Zaviyeleri ve Tepehan, Hekimhan, Yarımcahan, Silahtarhan, Şahnahan gibi güzergâh zâviyelerinin tamamına yakını yıkılmıştır. İstehrî (öl. 340/952), Kâtip Çelebî (öl. 1067/1657), Hamdullah Müstevfî (öl. 740/1340), Zekeriyya Kazvînî (öl. 682/1283), Kemâlüddin İbnü'l-Adîm (öl. 660/1262), İbn Battuta'nın (öl. 770/1368) yanısıra Avrupalı seyyâhlar da (Polonyalı Simeon (öl. 1619) ve İngiltere'nin Erzurum Konsolosu J. Brant (öl. 1838) gibi) Malatya'daki irfânî hayata ilişkin bilgiler vermişlerdir.⁴⁰

Şehrin teo-politiği değişken bir psikolojiye dayanmaktadır. Bunda şehrin coğrafi konumunun etkili olduğu söylenebilir. 20. yüzyılın başlarında şehirde İngiliz-Amerikan üslerinin⁴¹ kurulması ile tasavvuf karşıtlığının başlaması aynı yıllara denk gelmektedir. Tasavvuf ve Osmanlı karşıtlığı ile bu gelişmeler arasındaki bağlantının detaylarına çalışmanın sınırlılığı açısından kitabımızda yer verilmemiştir. Hz. Peygamber'in vefatından 6 yıl sonra fethedilen⁴² Malatya irfân tarihi açısından önemli bir şehirdir. Dünyayı etkilemiş önemli sûfi müelliflere mekân olmuştur.⁴³

⁴⁰ İsmail Aytaç, "Malatya", *İA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/474-477.

⁴¹ <https://esenboga.dhmi.gov.tr/Sayfalar/icerik-detay.aspx?oid=1262>; DHM sitesinde yer alan bilgilere göre Ankara ve İstanbul havalimanları bile ancak 1947'de yapılmıştır. Buna göre J.White ve Westinghouse Electric International Corporation ile anlaşma imzalanmış, bu kapsamda Westinghouse Electric International Company tarafından 1951 yılında Esenboğa Havalimanının inşaatına başlanmıştır. 13.06.2019 günlü giriş.

⁴² Gökür Gögebakan, "Malatya", *İA*, (Ankara: TDV, 2003), 27/468; Bazı kaynaklarda (Asri Çubukçu, "Habib b. Mesleme" md. *İA*, (İstanbul: TDV 1996), 14/372), Malatya'nın fethi 639 olduğu halde 641 diye geçmesinin sebebi Malatya'nın fethedildiği yıllarda Şâm-Kûfe ihtilafının neden olduğu kısa süreli elden çıkmasıdır.

⁴³ Örneğin yukarıda değinildiği gibi Abdulhâlîk-ı Gücdevânî (575/1179), İbn Arabî (öl. 638/1240), Sadreddin Konevî (öl. 673/1274), Niyâzî-i Mısri el-Malatî (öl. 1105/1694), Malatî (öl. 1955) gibi müellifler bunlardan bazılarıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMİD-İ VÂNÎ EL-MALATÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. HAYATI (1873-1955)

1.1. İsmi, Künyesi, Lakabı

İsmi, Hamîd Hamdî b. Ali, lakabı Hâkî, nispet ismi Vânî (Van doğumlu), ikinci nispet ismi ise Malatî'dir. Müellif, bütün aile fertlerini kaybettikten sonra hicret ettiği Malatya'da tekrar evlenir, ömrünün 38 yılını bu şehirde geçirip burada vefat eder ve Vânî el-Malatî olarak anılır.

1.2. Ailesi ve Doğumu

Babası Van'ın ileri gelenlerinden ilim ehli Ali Efendi (öl. 1915), annesi Şehbenderzâdeli Mâhiye Hatun da ata binmeyi, silah kullanmayı bilen bir hanımdır.⁴⁴ Malatî, 1873 yılında Aşağı Nûrşîn'de doğmuştur.⁴⁵ Ali Efendi Mahiye Hatun çiftinin yedi evladından biri olan ve kız kardeşiyle ikiz olan Malatî'nin Hâşim ve Hacı Temir hariç, Bilâl, Sultan, Binnâz, Abdurrahman adındaki kardeşleri ve çoğu yeğenleri Van işgalinde şehid düşmüşlerdir.⁴⁶ Müellifin Van'daki mal varlığı, mahdumları hayatta iken açılan mülkiyet ve tapu davası ile tespit edilmiş 2019'da Van vilâyeti tapu senetlerindeki hisse bedelleri varislere

---

⁴⁴ H.Hamit Polat, *Şahabettin Efendi İle Röportaj*, Sakarya: 2005; Mevhibe Altunkaya, *Hamdî Hamid-i Vânî el-Malatî ve Vahdet-i Vücûd Risâlesi*, AÜSBE, YL Tezi, (Ankara: 2017), 14.

⁴⁵ Doğduğunda omzunda, sırtında ve alnında bir takım yazılar olduğu, babasının yazıları çözmek için onu İstanbul'a götürdüğü, zamanla silinen yazıların sırrının anlaşamadığı nakledilmiştir.

⁴⁶ H.Hamit Polat, *Müftü Efendi Hayatı ve Eserleri*, (Malatya: 2013), 13.

ödenmiştir.⁴⁷

1.3. Eğitimi

Osmanlı Devleti son dönem eğitim kurumları arasında idadiler, rüşdiyeler ve medreseler önemli bir yekûn tutar. Bu kurumlarda Tanzimat'la birlikte yeni düzenlemeler yapılmaya çalışılır. Müellif, bu eğitim kurumlarında iyi bir eğitim alır.

Müellif, Van'daki Nurşin-i Süflâ mahalle mektebinde Bekir Efendi hocadan Kur'ân-ı Kerîm dersleri alır, 1884'te Van Rüşdiye Mektebi'ni birincilikle bitirir. Van İskender Paşa Medresesinde Muid Ahmed Efendî'den Arap Dili dersleri tahsil ederek 1891 yılında Bayburt'ta Müftü Ali Efendi'den ileri dersler alır.⁴⁸ Sonra İstanbul Dersaadet Fatih Medresesi'ne yerleşip, burada Dersiâm Mustafa Efendi'de, akşam derslerine ise Şiranlı Hâlis Efendi'de tevsî-i ulûm eder (1896). Seyr u sülûk eğitimini de Seyyid Muhammed Fehim Arvâsî (öl. 1896)'den alır. 1900'de tekmîl-i nûsah (kredi tamamlama) ederek icâzetnâmesini alır.⁴⁹

1.4. Manevî Eğitimi ve Tesirleri

1.4.1. Üstatları, İntisâbı ve Silsilesi

Müellif eğitim süresince çeşitli âlim ve müderrislerden ders almıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür. Van'da Bekir Efendi Hoca'dan ilk tahsilini Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzederek almış, Muid Ahmed Efendi'den İskenderpaşa Mederesesi'nde medrese dersleri almış, Bayburt'ta Müftü Ali Efendi'den (öl. 1914'den önce) 1891'de ilim tahsiline devam etmiş, İstanbul'da Dersiâm Mustafa Efendi'den uzmanlık dersleri alarak Dersaadet Fatih Medresesi'ne yerleşmiştir. İstanbul'da Meşhur Şiranlı Halis Efendi'den (öl. 1919) akşam derslerini tahsil etmiştir. 1895'te

---

⁴⁷ Mevhibe Altunkaya, *Hamdi Hamit Polat İle Röportaj*, (Malatya: 2019).

⁴⁸ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 14.

⁴⁹ Mevhibe Altunkaya, *Necmettin Efendi İle Röportaj*, (Ankara: 2017); Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 13-14; Mevhibe Altunkaya, *Hamdi Hamid-i Vâni el-Malatî ve Vahdet-i Vüçûd Risâlesi*, AÜSBE, YL Tezi, (Ankara: 2017), 15.

Hicaz dönüşü tekrar derslere devam etmiş, 1897’de ikinci defa Haremeyn-i Şerifeyn’e giderek Abdullah Mekkî oğlu Halid (öl. ?)’den kendi ifadesiyle Tarik-i Nakşî letaifi öğrenmiş⁵⁰ sonra Seyyid Fehim Arvâsi yoluyla Nakşbendîliğin Halidî koluna intisab etmiştir.⁵¹

Müellif tarîkini ve intisâbını; “Bizim pîrlerimiz meşâyih-i Nakşbendiyyedir. Tarikleri ittiba’-ı sünnet ve ictinab-ı bid’ât, emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i münker, buğz-ı fillah ve cihad-ı fi sebilillahladır”⁵² diyerek belirtmiştir. Silsilesini ise; kronojik sırayı dikkate almaksızın; Şâh-ı Nakşibend (öl. 791/1389), Abdulkadir Geylânî (öl. 561/1166), Emir Külâl (öl. 772/1370), Hâce Ali Râmitenî (öl. 721/1321), Muhammed İncir Fağnevî (öl. 715/1315), Arif Rivegerî (öl. 634/1236), Abdulhâlik Gucdevî (öl. 575/1179), Ahmed Farukî Sirhindî (öl. 1034/1624), Ziyauddin Mevlânâ Hâlid (öl. 1242/1827), Seyyid Abdullah (öl. 1228/1813), Seyyid Tâha (öl. 1274/1859), Seyyid Muhammed Salih (öl. 1280/1865), Seyyid Fehîm Arvâsî (öl. 1318/1896) şeklinde kaydetmiştir.⁵³

1.4.2. Öğrencileri ve Etkisi

İrfân hareketi müşşidleri âlim, ârif, hakîm vb. vasıflara sahiptirler. Müellifi, Malatya’ya geldiği 1917’den itibaren cami ve çarşılarda irşad faaliyetlerine girişmiş, çok sayıda öğrencisi olmuştur. Ev sohbetleri ile öğrencilerini yetiştirmiştir. Malatî’nin öğrencileri Malatya, çevre iller ile Ankara, İstanbul gibi illere yayılmışlardır. Öğrencilerinden bazıları şunlardır:

Hacı Ahmet Turan (öl. 1983), Kuspınarlı Hasan Algan (öl. 1972), Karanlıkdereli Hasan Hüseyin İnal (öl. 1978), Epremeli Ömer Çatalkaya (öl. 2004), Altıparmak Hacı Hüseyin

⁵⁰ Aydın Vilâyeti 1316 Hicri Senesi Salnâme, 147.

⁵¹ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân fi Tedkiki’l-İkân*, 1/14.

⁵² Malatî, 3/692.

⁵³ Malatî, 1/13-14.

(öl. 2006), Meleğin Aliseydi, Mehmet Metin (öl. 1970), Kasacı Mehmet Maskar (öl. 2006), Mehmet Kalı (öl. 2008), Yunus Kolukısa (öl. ?) Hacı Metin (öl. 1975) Hasan Paşa Sarıçiçek (öl. ?).⁵⁴

1.4.3. Faaliyetleri

Müellif, “zevk yorar, rahat usandırır, iş eğlendirir”⁵⁵ sözüyle mütemadiyen faal olmayı öğrencilerine düstur olarak benimsetmiştir. Çocuklarını asla boş bırakmamış, tembellikten men etmek üzere eğer yapacak bir iş yoksa bahçedeki odunların yerlerini değiştirmelerini istemiştir.⁵⁶

Müellif, cami faaliyetlerinden ötürü Malatya ve çevresinde kısa sürede tanınmıştır. Ancak 1918’de şartların zorlamasıyla bu faaliyetlerden el çektirilip, köşesine çekilmek zorunda kalmıştır. İzmir Ödemiş’teki irşadı ile de birçok kimsenin hayatı değişmiş, Ödemiş eşkıya reisi Çakırcalı Mehmet Efe (öl. 1911) tevbe edip eşkıyalığı bırakmış⁵⁷ Malatyalı Süleyman Ağa da ondan etkilenip eşkıyalığa son vermiştir.⁵⁸

1910-1915 yılları arası Van Hukuk azalığı, Arabi müderrisliği, ilköğretim müfettişliği, müftülük görevlerini birlikte yürütmesi yanında yaptığı irşadî çalışmalar Ermeni teba arasında da etkili olmuştur. Van Rüşdiye birinciliği, İstanbul tekmi-i dürûsu,⁵⁹ Osmanlı eğitim sistemini ıslah çalışmaları onun proaktif ilmî kişiliğinin göstergesi olmuştur.⁶⁰ İrşad çalışmaları, inzivâya çekilip eserlerini kaleme alacağı zamana kadar devam etmiştir.

---

⁵⁴ Hacı Hamdi Hamit Polat, *Müftü Efendi*, 55.

⁵⁵ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/7.

⁵⁶ Mustafa Altunkaya, *Şehabettin Efendi İle Röportaj*, (Sakarya: 2017); H.Hamit Polat, *Müftü Efendi*, 21.

⁵⁷ Mevhibe Altunkaya, *Ödemişli Dr. Ahmet Çıgılı ile Röportaj*, (Malatya: 2017).

⁵⁸ Mevhibe Altunkaya, *Necmettin Efendi İle Röportaj*, (Ankara: 2017); H.Hamit Polat, *Müftü Efendi*, 105.

⁵⁹ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân fî Tedkiki’l-İtkân*, (Malatya: MüellifNüshası, 1918), 14.

⁶⁰ H.Hamdi Polat; *Müftü Efendi: Hayatı Eserleri*, (Malatya: Evin Ofset, 2012), 17.

Sonraki faaliyetleri, ev sohbetleri şeklinde olmuştur.⁶¹

Terceme-i hâlinde “vaktin nezaketi” diye belirttiği konu, işgalde Ermeni örgütlerin Malatya’yı doğrudan etkilediğini gösterir. Nitekim İngiliz subayı Binbaşı E.W. Noel Malatya’da bazı aşiretlerden silahlı destek birlikleri kurmuştu.⁶² Müellif, bu şartlarda, Malatya’daki cami çalışmalarına devam edememişti. Çünkü şehirde aşiretlerin silahlı adamları, onu guşe-i inzivaya çekilmeye mecbur bırakmıştı.⁶³

Çorum sürgünündeki faaliyetleriyle ilgili de bilgiler mevcuttur. Çorum sakinleri memleketlerine âlim ve arif bir zâtın sürgün geldiğini öğrenince irşad derslerini takip etmişlerdir. Hanımı bundan dolayı onunla tartışmış, bu çalışmalara son vermesi gerektiğini, Malatya’dan bu sebeple sürüldüklerini söyleyerek dersleri bırakmasını istemiştir.⁶⁴ Sürgün sonrası Malatya yıllarında da ev baskınları, karakol ifadeleri devam etmiştir.

1.5. Seyahatleri ve Gözlemleri

1.5.1. Hicaz ve Çevresi

Müellif İstanbul’dan Mekke ve Medine’ye uzun süreliğine hizmet görevlendirmesi sebebiyle giderek buralarda çeşitli görevlerde bulunur. 2. Abdülhamid Han tarafından Hindistan’a eğitim görevlisi olarak gönderilir, orada birçok İslâm beldesine seyahat edip eğitim-öğretim kurumları ile ilgili reform çalışmaları ve teftişler yapar.⁶⁵ Kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere Hicaz’da Haremeyn’de teravih

---

⁶¹ H.Hamit Polat, 63.

⁶² Cengiz Kartın, “Binbaşı Noel’in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri”, Yeni Türkiye, 60 (Eylül-Aralık 2014), 1-12; Refik Hilmi, Anılar: Tamıgının Dilinden Şeyh Mahmud Berzencî Hareketi, çev. Abdullah Pışderi (İstanbul: Peri Yayınları, 2010).

⁶³ Kendi el yazısıyla terceme-i hâlinde “vaktin nezaketine mebni, guşe-i inzivaya çekilmiştir” ifadesi bunun delilidir.

⁶⁴ H.Hamit Polat, Şehâbetin Efendi İle Röportaj, (Sakarya: 2005).

⁶⁵ Mustafa Altunkaya, Şehâbetin Efendi İle Röportaj, (Sakarya: 2017).

namâzları kıldırır, Nakşibendî letaifine dair Abdullah Mekki oğlu Halid'den 1897'de dersler alır.⁶⁶

1.5.2. Hindistan ve Çevresi

Müellif Çerâkis, Çengâne, Zerdüş, Çin Mecusileri ile ilgili gözlemlerini de aktarır. Hind inanışlarındaki riyâzet, rûh-beden ilişkisi, Çûkî adıyla ailelerinden ayrılıp bir yerde nefis tezkiyesi ile meşgul olan kimselerin aylarca bir şey yemeden yaşayabildiklerini, bunun bir kerâmet olmadığını anlatır.⁶⁷ Buna göre Çûkiler, hastaları tıbbi ilaç kullanmadan tedavi edebilir, riyâzette uzun süre geçirenlerin kalplere tasallut ederek onları tesir altında bırakabilir, hatta öldürebilir. Mağarada veya yer altında aylarca bir şey yemeden gözleri yumuk olarak kalıp, besinlerini haplardan alabilirler. Uçmak, kalpte geçeni okumak sıradan halleridir. Bütün kuvveti, kuvve-i vâhimeye vererek idman yaparlar. Kalplere tasallut edip katl edebilirler. Tıpta Keldânîler gibi müessir kuvveti tabiata vermez, hastalıkları şeytanlara atfederler. Şeytanın vücuda girdiğine inanır, tılsım okuyarak ve hastaya nüsha (نسخه – muska) takarak tedavi uygularlar.⁶⁸

1.6. Evliliği ve Çocukları

Müellif üç kez evlenmiştir. İstanbul'da bulunduğu sırada ilk evliliğini Hanife Hanım (öl. 1915) ile yapar. İşgal sırasında çocukları ile eşini kaybeder. İkinci evliliği 1917 Urfa vilâyetinde Pembe Hanım (öl. 1917) ile olur. O da Urfa'da vefat edince üçüncü evliliğini Malatya'ya hicretten sonra Emine Hanım (öl. 1961) ile yapar.⁶⁹

İstanbul'da iken evlendiği ilk eşi Hanife Hanım bir paşa kızıdır. Gedikpaşa'da bir konakta yaşamaktadırlar. Bu evlilikten

---

⁶⁶ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/14.

⁶⁷ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/179-185.

⁶⁸ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/179-185.

⁶⁹ Mevhibe Altunkaya, Necmettin Efendi İle Röportaj, (Ankara: 2017).

beş çocuğu olan müellifin, ismi kayıtlarda geçmeyen bir baldızı dışında eşi tarafından kimsesi kalmaz. Baldızı savaştan sonra ilanla kız kardeşini aramışsa⁷⁰ da Şeyh Hamîd, İstanbul'dan getirdiği eşinin çocukları ile birlikte katledildiği haberini baldızına verememiştir.⁷¹ Katliam sonrasında geçmişini hiç anlatmayan müellif, ilk eşi Hanife Hanım'dan (öl. 1915) olan beş çocuğunun isimlerini de zikretmemiştir. Arşivde çocuklarından birinin Ali olduğu bilgisi yer alır.⁷² Şehabettin Efendi; Malatya İnderesi'nin alt kısmında cirit oyunları oynanan alanda; "Hocam bu çocuklar sizin mi?" diye soran bir zâta babasının: "Beş tane yetiştirdik, onlar gitti, şimdi bunlarla meşgulüz" dediğini hatırlamaktadır.⁷³

Urfa Süruç'ta Pembe Hanım ile evliliği (1916) kısa sürer. Malatya'da evlendiği (1920) Emine Hanım'a (öl. 1961) ve ondan doğan Sakine (1921-1990), Bahaeddin (1923-1988), Şehabettin (1931-2018), Necmettin (1934-2017) ve Mehpâre (1940-1969) adlı evlatlarına, önceki çocuklarından ve eşinden bahsetmez.⁷⁴ Mellifin çocukları, sürgünde (Aralık 1943-1947)⁷⁵ yokluk ve korku içinde yaşadıklarını anlatırlar. Sürgün kararı çıktığında, Şehabettin Efendi ilkokuldadır. Dersten apar topar eve çağrılıp akşama doğru zemheri soğuşunda yük trenine bindirilerek

⁷⁰ H.Hamdi Polat, Müftü Efendi, Hayatı Eserleri, (Malatya: Evin, 2013), 17.

⁷¹ H.Hamdi Polat, 49. Ermeni şenatlerinin, müellife hayatının sonuna kadar tarifsiz acılar yaşattığını yazdığı şu dizelerinden anlıyoruz: "Düşüm yollarda kaldım / Hazretine yöneldim / Aman tabip bunaldım".

⁷² Başbakanlık DAGM, Belgelerle Ruslar ve Ermenilerin Van Havalisinde Yaptıkları Soykırım, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1742/ermenikomiteleriyle-ruslarin-van-ve-havalisinde-yaptiklari-soykirim/>

⁷³ Mevhibe Altunkaya, Necmettin Efendi İle Röportaj, (Ankara: 2017); H.Hamdi Polat, Müftü Efendi, Hayatı Eserleri, 17-19; Mevhibe Altunkaya, Hamdi Hamidi Vâni el-Malatî Vahdet-i Vücûd Risâlesi, YLTezi, (Ankara: AÜSBE, 2017), 14.

⁷⁴ Mustafa Altunkaya Şehabettin Efendi İle Röportaj, (Sakarya: 2017).

⁷⁵ Müellif ile birlikte Malatya'dan iki mutasavvıf şeyh daha sürgüne gönderilmiştir. Biri Emekli Binbaşı Şeyh Osman Nuri Bağdadî (Ölmeztoprak) (öl. 1881-1944)'dir ve Yozgatta bir yıl sonra vefat edip oraya defnedilmiştir. Bu bilgiler, Tekke ve Zaviyelerin kapatılması kanunundan sonra, tasavvuf şeyh ve dervişlerine yönelik sürgünlerin bir hükümet politikası olduğunu göstermektedir.

jandarmalar eşliğinde tehcir edilirler.⁷⁶

Müellifin Malatya'daki evliliğinden doğan büyük mahdumu Kıdemli Albay Bahattin Efendi⁷⁷ zehirlenerek öldürülür. Necmettin Efendi ise Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesinde öğretim görevliliği yapar ve eşi Mediha Hanımla birlikte⁷⁸ babasının fikirlerine uzaktıdır.

Şehabettin Efendi ise, tasavvuf karşıtı akımların etkisinde kalarak babasının düşüncesine uzak durur, mütemadiyen onu benimsemediğini de söyler.⁷⁹ Şeyhin küçük kızı Mehpare Hanım ise evliliğinin ilk yıllarında Sivas'ta eşiyle birlikte sebebi anlaşılamayan bir soba zehirlenmesinden vefat eder.⁸⁰

1.7. İşgal Yılları: Yaşadığı Musibetler (1915)

Van ilinin nüfusu, 1890 sayımına göre 430 bindir. Ermeni Hristiyanlar bu sayının 80 bin nüfus ile dörtte birini oluşturur. ABD konsolosluk raporları, TBMM ve askeri kayıtlar Ermenilerin; Van'ın ancak % 35'ini teşkil ettiklerini gösterir.⁸¹

İkinci Sason olayları (1894) sırasında müellif henüz 22 yaşındadır ve uzun müddet görevlendirmelerle Hicaz'da çalışmaktadır. Görev dönüşü sonrasında İzmir Ödemiş müderrisliği (1900) akabinde Van'a gelir (1905), 1907'de Hukuk azalığı ve 1911'de Hoşâb (Van Merkez) Müftülüğü yapar. Burada müftü iken ahaliden yüzbin kişinin uğradığı büyük şenatlere ailesi ile birlikte maruz kalır. Arşivlere geçen görgü tanıklarının

---

⁷⁶ Mevhibe Altunkaya, Necmettin Efendi İle Röportaj, (Ankara: 2017).

⁷⁷ Bahattin Efendi Kıdemli Albay olarak orduda görev yapmış ve emekli olmuştur. İstihbarat subayı olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Nasıl ve neden zehirlendiği ile ilgili bir bilgi yoktur.

⁷⁸ Mediha Hanım Şeyhin abisinin kızıdır ve Malatya'da büyümüştür. Çeşitli görevler yaptıktan sonra MEB'da müşavir kadrosunda emekli olmuştur.

⁷⁹ Hamit Hamdi Polat, Nedim Altunkaya İle Röportaj, (Malatya: 2017).

⁸⁰ Mevhibe Altunkaya, Hamit Hamdi Polat İle Röportaj, (Malatya: 2019).

⁸¹ Servet Mutlu, Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Etnik Dağılımı, Tarihte Türkler ve Ermeniler, Cilt 8, TTK, 2014, 37-74

ifadelerinde; “Hoşâb müftüsünün oğlu Ali” ifadesi yer almaktadır.⁸²

Musibet yılları Avusturya-Macaristan diplomatik belgelerinde şöyle geçmektedir: “Ermeniler, Türk görevlilerine ve Türk ordusuna karşı, düşmanca tavırlarda bulundular. Rus işgaliyle birlikte Van ilinde Müslüman ahaliyi hunharca katlettiler.⁸³ Şeyh’in maruz kaldığı şiddet, Başbakanlık arşivindeki tanık ifadelerinde şöyle yer almaktadır:

Ermeniler, her yeri mezbaha gibi cesetlerden geçilmez durumda bırakmış; kıymetli eşyayı yağlamışlardı. İslâmiyet’e küfür ve hakaretlerle cami ve medreseleri ateşe vermiş, İslâmları zevkle katletmekteydiler. Halkın silahlarını alarak burunlarını, kulaklarını, bacaklarını kesmiş, karınlarını yarmış, çocukları diri diri ateşe atmış, henüz dilleri dönmeyen çocuklarla, yürümekten aciz ihtiyaçları öldürmekten pek zevk almışlardı. Kadınlara ağza alınmayacak tecavüzlerde bulunmuşlar, zorla götürdükleri kız-kadınlardan gitmemek için direnenleri vahşice katletmişlerdir. Meme, burun, kulaklar kesilmiş, kurtulmayı başaranlar çıırçıplak edilmişlerdi. Sor dağına çekilen Hoşâb Van halkını Ruslar topa tutarak büyük kısmını imha etmişlerdi. Hoşâb Müftüsü oğlu Ali’nin kafasını öyle ezmişlerdi ki, bir el kadar kalmıştı. Amerikalılara teslim edilenler ise kendilerine verilen ekmek ve yiyecekte zehirlenip, kan kusarak ölmüşlerdi.⁸⁴

1.8. İşgal Hapishanesinden Kaçışı, Urfa ve Malatya’ya Hicreti

1915’te Rus işgali sırasında işbirliğine zorlanan ve ailesi öldürülen müellif, hapse atılır. Bir müddet sonra hapishaneden kaçarak İran topraklarına geçer ve iki ay dağ yolculuğundan sonra Urfa’ya geçer. Urfa’nın Suruç kazasında ambar memurluğu

⁸² Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, (Ankara: Devlet Arşivleri, 2001), 136.

⁸³ Yusuf Halaçoğlu, Ermenilerin Suriye’ye Nakli Sürgün mü Soykırım mı? TTK Yayını, <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/01.pdf>, 10.

⁸⁴ Başbakanlık DAGM, Belgelerle Ruslar ve Ermenilerin Van Havalisinde Yaptıkları Soykırım, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/1742/ermenikomitetleriyle-ruslarin-van-ve-havalisinde-yaptiklari-soykirim/>

yaptığı⁸⁵ sırada, Urfa-Antep yöresinin de işgal edildiğine tanık olur. Akabinde Urfa'dan hayatının ikinci safhasını inşa edecek olan Malatya'ya hicret eder. Burada Hamidiye Camii (Yeni Camii (Taş Camii) ve civarında halkı irşad çalışmaları sırasında ani bir kararla köşesine çekilmek zorunda bırakılır.⁸⁶ Müellif, bu sırada *Zübde* isimle eserlerini telif ederek, mezhepler taraihi ve kelâm ile ilgili birinci cildinde son devir itikadî-amelî sapmalarına geniş yer verir.

Hamîd-i Vâni el-Malatî'nin “Hâl Tercemesi”

Müellif, eserin başında verdiği özgeçmişinde şöyle der:

“1873 yılında Van ilinin Nurşîn-i Süflâ mahallesinde doğup mahalle mektebinde Bekir Efendi'den ilk tahsile başlayarak, hatm-ı Kelâm-ı kadîmden sonra, 1879'da Rüşdiye'ye, 1884'de I. olarak ikmâl, a'şâr ve mektubî kalemlerine mülazemete devam ederek, bu sırada İskenderpaşa Mederesesi'nde Muid Ahmed Efendi'den Arabi dersine de giderek, 1891'de Bayburd Kazasına Müfti Ali Efendi'den ilim tahsili edilerek sonra ilmi uzmanlaşma yapılarak Dersaadet Fatih Medresesi'ne yerleşilmiş, dersiâmlardan Mustafa Efendi dersine devam ve akşam dersine de Şiranlı meşhur Halis Efendi elinde tahsil edilmiştir. 1895'de Hicaz'a sefer Haremeyn-i Şerife'ye ziyaretinden sonra derslere devam, 1897) tarihinde tekrar Hicaz ve Haremeyn-i Şerife'ye Ramazan-ı Şerif'e denk gelmiş, geceler umreye gidilmiş, tavaf ile teravih kılınmıştır. 1900'de dersleri bitirerek icazetnâme almış, Ödemiş Kazasının İbrahim Efendi Medresesine Müderris tayin ile 1905'de ailesi için Van vilâyetine giderek hayatta olan valideyn ziyaret olunmuş, vilâyetin Öğretmen Okulu muallimliğine ve İlkokul müfettişliğine ve ortaokul Arapça öğretmenliğine tayin, 1907'de bidâyet-i hukuk azalığına, 1911'de Hoşâb müftülüğüne tayin edilmiştir. Cihan Harbinde vilâyet istilaya uğradığında (42 yaşında) tek başına kalmıştır. Hicretle Urfanın Suruc kazasında Çekirge Anbar memurluğuna tayin edilmiş, Urfa'ya Fransız ve İngiliz

⁸⁵ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/11.

⁸⁶ Terceme-i hâlinde geçen “devrin nezaketine mebnî” ifadesi camilerdeki faaliyetlerini sonlandırmasını gerektirecek tehditkâr bir ortam olduğunu gösterir.

askerlerinin girişiyle hicreten Malatya'ya gelmiştir. Vaazlarla cami'i şeriflerde ve mahalle mescidlerinde hitabet etmiştir. Ancak vaktin hassaslığına bağlı olarak her ikisinden el çekip mütalaa köşesine çekilmiştir. 310/1894 ve 313/1897 tarihlerinde iki kez Hicazî esnasında Tarik-i Nakşî letaifini Abdullah Mekkî oğlu Halid'den almış, 1892'de Seyyid Fehim el-Arvâsî (k) zikir derslerine başlanmıştır. Kaleme almış olduğu kitaplar: Zübdetü'l-Berâhin Rücûmen li'-ş-Şeyâtin; Zübdetü'l-İrfân fî Tedkiki'l-İtkân; Zübdetü'l-Merviyye fî't-Teşrih ve'l-Kemeviyye, Zübdetü'l-Müsemmâ fî Hükmi'l-Esmâ.⁸⁷

Hastalanması, Vefâtı (1955)

Müellif, sağlıklı olduğu halde her yıl 15 günlük nar suyu kürü ile beden sağlığına dikkat ederdi. Gündüzleri oruçlu, iftar ve sahurda nar suyu dışında hiçbir gıda almazdı. Bir gün evinin yanındaki Kozkökü Camii'nde namâzdan dönerken ayağı kayıp düşen müellif dizinden yaralanır. Artık namâzlarını oturarak kılmaya başlar. Bir müddet sonra yerinden kalkamaz olur. Vefat edeceği güne kadar doktor istemez. 12 Mart 1955 günü 82 yaşında vefat eder. Ölmeden önce yakınlarına, mezarının bir su kenarında, dut ağaçlı bir yerde olması ve kabir yüksekliğinin bir karışı geçmemesini vasiyet eder. Vasiyetine uygun olarak Derme Deresi kenarındaki Kuyuönü Mezarlığı'na defnedilir. Şeyhin taziyesinde Şehabettin Efendi'nin bir öğrencisinin naklettiği olay, irfân ve maneviyat karşıtı politikaların Malatya'daki etkilerini gösterir.⁸⁸

⁸⁷ Mevhibe Altunkaya, Hamid-i Vâni'nin Zübdetü'l-İrfân'ında Vahdet-i Vücûd Risalesi, AÜSBE, Ankara 2017, 17; Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1, 14.

⁸⁸ Kozkökü Camii, Nedim Altunkaya'nın imamı olduğu camidir. Nedim Hoca'nın babası Mustafa Efendi (öl. 1969) Müellifin İstanbul'dan tanıdığı Sultan Ahmet Camii İmamı Abdulhamid Han'ın huzur hocası Hasan-ı Nâimî el-Harputî (öl. 1908 ?)'nin yeğenidir. O nedenle Mustafa Efendi mütemediyen Şeyh'in evine gelip gitmekte ve kıtlık yıllarında arasıra müellifin evine köyden bir şeyler göndermektedir. Cami uzun boşaltma ve temizlik uğraşlarından sonra yeni açılabilmiştir. Çünkü ezanın Türkçeleştirildiği tarih 1932'den başlayıp 1954'e kadar 22 yıl kapalı kaldıktan, bu süre zarfında ise samanlık ve depo olarak kullanıldıktan sonra camiyi bir hafta cemaatle birlikte temizleyerek ibadete açabilmiştir. Kozkökü Camii böylece tek parti iktidarında kapalı kalan Malatya camileri arasında

2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Müellifin öğrencilik yılları (1878-1900), İstanbul Fatih Medresesi tecrübesi, atandığı görevler ile işgal yıllarında tanık olduğu katliam ve sonrasında Urfa üzerinden Malatya hicreti, ilmi şahsiyetini şekillendirmiştir. Müellif tabib, kimyager ve hey'et âlimi, fakîh, mütekellim, muhaddis, müfessir, sûfî, şâir ve tarihçidir.

2.1. Malatî ve Tıp İlmi

Tıp ve tasavvuf, iç içe iki disiplin olarak biri enfüsi, diğeri afakî âyetlerin⁸⁹ tefsirini sağlar. Müellif, tasavvuf-tıp ayrılmazlığını Câbir b. Hayyân es-Sûfî'nin⁹⁰ (öl. 200/815) kimya buluşlarına, Gazâlî'nin (öl. 555/1111) fetva için tıbbî şart koşmasına⁹¹ bağlar ve “و من لم يعرف الهيئة و التشريح فهو عنين في معرفة الله /Heyet ve tıbb bilmeyenler Allah'ı tanımaktan acizdir” sözünü nakleder. Bu mükteşebâtının gereği olarak az yer, nafilere riâyet

---

DP döneminde açılan üçüncü cami olur. Müellifin taziyesinde Mevlid kasidesinden birkaç bahir okunur ve dua faslı gelir. O dönemde sahte şeyhler gerekçe gösterilerek tarikat hareketleri aleyhindeki yayınlar her mahfilden yayılmaktadır. Mevlidi okuyan diyanet görevlisi, duaya geldiğinde şeyhe dua yerine bazı dilbilgisi kurallarının Arapçasını terennüm eder. Dua için hamdele salvele ile söze başlayan imam, Vâni el-Malatî'yi ve mevlid merasimlerini alaya alarak dua yerine gramer kitabı İzzi'nin ilk cümlelerini okur: - Âmin; - İ'lem enne ebvabe't-tasrifi hamsetun ve selasuna baba! (Bil ki gramer ilminin fiil kalıpları 35 baktır). - Âmin! - Sittetün minha lissülasıyyi'l-mücerredi!; (Bu kalıplardan 6'sı üç harfli fiillerdir) - Amin!.. Kimse bu cümlelerden bir şey anlayamaz. Bir gariplik olduğu fark edilir. Cümleler bilinen hiçbir duaya benzememektedir. Sadece Arapça bilenlerin fark edebildiği ve tasavvuf-gelenek karşıtlığının tezahürü bu (sözde) dua, diyanet ile aynı görüşte olduğu halde Şeyhin mahdumu Şehabettin Efendi'yi bile rahatsız eder ve “yeter hoca kes!” diyerek durumu sonlandırır Hamit Hamdi Polat, Nedim Altunkaya Hoca İle Röportaj, Malatya 2017.

⁸⁹ Fussilet, 41/53 “و سنريهم آياتنا في الأفق و في أنفسهم حتى يتبين لهم انه الحق...” Onlara afakta ve enfüsteki âyetlerimizi göstereceğiz ki O'nun Hak olduğunu anlansınlar”.

⁹⁰ Ebu'l-Ferec İbn Nedîm, el-Fihrist, (Beyrut: Dar ma'rife, 2013), 498.

⁹¹ Malatî, Zübdetu'l-Merviyye, Yazma, Müellif Nüshası, (Malatya: 1918), 62.

eder, kişisel temizliğe önem verir, az uyur ve çok çalışırdı.⁹²

Müellif insan bedeninin organlarını ve fonksiyonlarını anlatarak, tedavi yöntemlerine ve bu ilmin önemine vurgu yapar:

*Astronomi ve anatomi, insana hizmet eden, hayatını koruyan ve yaradannı bilmede büyük faydası olan ilimlerdir. Bu ilimler her akl-ı selim Müslümândan büyük âlimlere, evliyaya kadar kabul ve rağbet görmektedir. Bu derslerin yüksekokullarda tahsili ve zorunlu hale getirilmesi kadar büyük bir hizmet düşünülemez.*⁹³

Hekimlik ve kimya bilgisi, sürgün yolcuğu sırasında onun sağ kalmasına vesile olur.⁹⁴ Malatya’da bulunduğu yıllarda mahalle sakinleri, cami cemaati ve onun hekimliğini bilenler ona müracaat eder, hastalıklarına derman ararlar. Yazdığı nüshaları (reçete) tedavi için gerekli tavsiyeleri uygular, önerdiği evrad ve ezkara da riayet ederlerdi.⁹⁵

Müellife göre zehirlenmelerde tedavi için önce tabibe müracaat edilmeli, tabip bulunamadığı takdirde ilk yardım imkânlarıyla tedâviye koşmalıdır. Bir şey yenilip içildiğinde şiddetli sancılar ve bulantı hissedilirse zehirlenme olduğu anlaşılır ve önce hasta kusturularak zehirli maddenin vücuttan atılması

---

⁹² Malatî, Zübdetü’l-Merviyeye, Metin ve Çeviri, (İstanbul: Çıra, 2018), 79.

⁹³ Malatî, Zübdetü’l-Merviyeye, 105.

⁹⁴ Mevhibe Altunkaya, Necmettin Efendi İle Röportaj, Ankara Batıkent 2017. Rus ve Ermeniler bütün ailesini gözlerinin önünde katlettikleri halde onu konuşturamamış, sırları almak üzere hapsedmişlerdir. O gece nöbetçi Rus askeri aniden rahatsızlanmış, Müftü Efendi birkaç soru sorup hastalığını teşhis etmiş ve serbest kalması karşılığında onu tedavi etmiştir. İki ay yaya olarak, bitkilerle beslenip hayatta kalan müellif dağ yollarından Urfa’ya ulaşmıştır. Müellif tıp ve kimya bilgisi sayesinde aylarca süren dağ yolculuğu sırasında hayatta kalabilmiştir. Ancak kış şartlarında tanınmaz hale gelmiştir. Urfa’ya varmadan önce Osmanlı devriye birliklerince İngiliz ajanı suçlamasıyla tutuklanmıştır. Fatih medreselerinden arkadaşı Urfa savcısı tarafından teşhis edilerek serbest kalmıştır.

⁹⁵ H.Hamit Polat, Müftü Efendi Hayatı ve Eserleri, (Malatya: Evin, 2013), 86, 109. Emekli astsubay Ahmet Aypiri bu tedavileri alanlardan biridir. Malatya eşrafından Kuspınarlı Almalıoğullarından Alhas Ağa’nın görme özürlü kızı da Şeyhin uyguladığı tedavi ile iyileşenlerdendir.

sağlanır. Hastaya çok miktarda sıcak su verilir, sonra bir saat kadar zaman geçmiş ise, derhâl bir mushil verilerek aşağıdan tuz hakanesi (şırınga) yapılır...⁹⁶

Zehirlenmenin çeşitleri olduğunu belirten müellif farklı zehirlenme biçimlerine farklı tedaviler önerir ve konuyu uzunca ele alır. Buna göre mantar ve benzeri bitkiler yoluyla zehirlenme vakasında hastaya içme suyu ile birlikte süt içirilir. Soba ve yanmadık kömür marsığından veya sigara, nargile, afyon, acı çekirdek ve sâir içeceklerden meydana gelen zehirlenmelerde bu tedavide süratle iyileşme görülür.⁹⁷

Bir kaza durumunda, sükûnet ve itidâl muhâfaza edilmeli, uzman doktor yoksa acil tıbbi tedbirlere başvurulmalıdır.⁹⁸ Meselâ karbondioksite maruz kalındığı veya suda boğulmuş ya da asılmış kimselere suni teneffüs uygulanmalı, sonra hastanede tedavisi başlatılmalıdır. Boğulma çeşitlerinin tamamında, suni teneffüsün gerekli olduğunu belirtir. Buna göre sunî teneffüs; hasta sırtüstü yatırıldıktan sonra, vücûdun yukarı tarafı biraz kaldırılıp arka tarafına geçilerek kolları, dirsekleri hizasında tutulup yavaş yavaş başı üstüne kadar kaldırılarak yapılır. Böylece hasta göğsünün yan taraflarına doğru sıkıştırılarak vücût boyunca tekrâr uzatılır. Diğer bir kimse de, teneffüsü harekete geçirmek için, karnı aşağıdan yukarıya doğru iter. Bu hareket yorulmayarak ve ara verilmeyerek bir dakika içerisinde on beş-yirmi defa tekrâr edilir.⁹⁹

2.2. Malatî ve Kimya-Hey'et İlmi (Astronomi)

Malatî'nin kimya ve astrofiziğe dair eseri *Zübdetü'l-Merviyeye fi't-Teşrih ve'l-Kemeviyye* insan ve evrenin kimyası, fizik ve kimya ilimlerinin konusu ve gelişimi, kimyânın Müslüman kurucuları, gezegenler, dört anasır olan hava, ateş, su,

---

⁹⁶ Malatî, *Zübdetü'l-Merviyeye*, 99.

⁹⁷ Malatî, *Zübdetü'l-Merviyeye*, aynı yer.

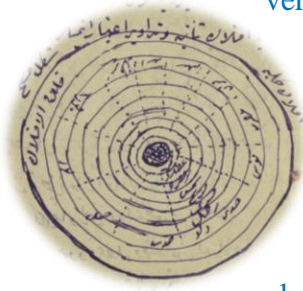
⁹⁸ Malatî, *Zübdetü'l-Merviyeye*, aynı yer.

⁹⁹ Malatî, *Zübdetü'l-Merviyeye*, 104.

toprak ile yer ve gök katmanları, insanın yaratılışı, insan bedeninin sıvıları, organların oluşumu, organik-inorganik kimya gibi konulara yer vermiş, bir mutasavvıfın kimya ilmi bilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰⁰

Müellif Mühendishâne-i Berr-i Humayûn üstatlarından İshâk Efendi (öl. 1836) başta olmak üzere Paracelsus (öl. 1521), Antoine Lavoisier (öl. 1794), Piere Zillion, Laplace (öl. 1827), Mayrin (öl.), Limrî (öl. ?), Meusnier (öl. 1793), Priestley (öl. 1804), Scheele (öl. 1786), Leonardo Vinci (öl. 1519), J. Ernest Stahl (öl. 1734) ve Henri Cavendish (öl. 1810) gibi Avrupalı kimyacıların teorilerine yer verir.¹⁰¹ Gezenleri şekli-i musattah üzerinde

inceleyen müellif, Yerküre merkezinde, cisimler dünyasının birbirini saran gezegenlerle katmanlar oluşturduğunu, sönmüş yıldızların 9 adet tespit edildiğini belirtir. Ona göre yüksek gök cisimleri ile aşağı unsurların tam ortasında vehmedilen bir parça vardır ve burası evrenin merkezi, milletlerin ayağının altıdır.¹⁰² Dünya'nın Güneş'ten 15.190.600 mil kadar uzaklıkta olduğu ve Güneş ışığının 8 dk.da Yerküre'ye ulaştığı gibi sayısal bilgiler vermesi, müellifin sûfi kimliğinin yanında güncel kimya ve astrofizik bilgisine vukûfiyetini gösterir.¹⁰³

Evrenin milyonlarca yıllık tarihini anlatan müellife göre, Yerküre Güneş'ten kopan bir gaz bulutuydu. Güneş etrafında ve kendi

¹⁰⁰ Malatî, *Kimya ve Anatomiye Dair Anlatılanların Özü*, 79.

¹⁰¹ Malatî, 79-109.

¹⁰² Malatî, *Zübdetü'l-Merviyeye*, 19.

¹⁰³ Malatî, *Kimya ve Anatomiye Dair Aktarılanların Özü*, Ed. Mevhibe Altunkaya, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2018), 107.

mihverinde soğuk bir boşlukta dönerek katılaşılmaya başladı.¹⁰⁴ Erzurûmî (öl. 1202/1780)¹⁰⁵ ve Modern Fizik de aynı bilgileri verir.¹⁰⁶ Canlıların oluşum, değişim ve fosilleşmesine değinir, ilk defa çeneli yılan, kertenkele gibi hayvanlar vucuda geldiğini, arzın yüzeyinde değişmeler oldukça canlı türlerinin değişmeye, yeni cinsler oluşturmaya başladığını belirtir.¹⁰⁷

2.3. Malatî ve Kelâm İlmi

Zübdetü'l-İrfân'ın ilim kitabı kelâm konularını, amel kitabı usul ve fıkıh konularını, ihlâs ve tasavvuf kitabı ise ahlâk ve istikamet konularını ele alır. Eserin 21 ila 247. sayfaları arası kelimelerden oluşur. Burada Ehl-i Sünnet'in sahih akaidi, teşbih-tenzih konusu, iman esasları, Malatya-Erzincan-Dersim Alevilerinin inançları, Şeyh Bedreddin Simavi, Sivasi-Kadızaâde Çekişmesindeki itikadi hususlar¹⁰⁸ ile Vehhabîlerin akideleri anlatılır.

2.4. Malatî ve Felsefe İlmi

Müellif, felsefenin akla gereğinden fazla önem verip kadim felsefeyi naklin üzerine yerleştirdiğini belirtir.¹⁰⁹ Gazâlî (öl. 555/1111) gibi felsefecilerin iddialarını çürütür ve “nefisler son-

---

¹⁰⁴ Malatî, Fihrist-i Tevârih Risalesi, 3/737.

¹⁰⁵ İ.Hakkı Erzurûmî, Marifetnâme, çev. F.Meyan, (İstanbul: Bedir, 2014), 63.

¹⁰⁶ Tuna Taşkın, Ol Dedi Oldu, (İst: Şûle 2010), 31; Yalçın Cengiz, Evren ve Yaratılış, (Ankara, Arkadaş, 2012), 131.

¹⁰⁷ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, Tarihi Enbiya Risalesi, 3/725-751.

¹⁰⁸ Edirne yakınlarında, Yunanistan'da bulunan Simavna kasabasında doğdu (1339 veya 1368). Torunu Halil b. İsmâil Menâkıbnâme'de şeyhin doğum tarihini 1359 olarak kaydetmiştir. Babası Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'un torunu olduğu söylenen Abdülaziz'in oğlu İsrâil, annesi ise Rum asıllı bir hıristiyan iken ihtida etmiş olan Melek Hatun'dur. Babasının mesleği dolayısıyla Simavna Kadısı Oğlu diye tanınmıştır. İznik sürgününden sonra siyasi mücadelelere girişerek siyasi hayatı başlayan Şeyh Bedreddin bu başkaldırı ve mücadeleler neticesinde idam edilmiştir.

¹⁰⁹ Ali Rıza Kermânî, Akıl ve Din Ez Manzar-ı Ebû Hamid Gazâlî, (Tehran: Marifet, 1381), 72.

suz, maddeler sonludur, maddeler nefislere kifâyet etmez, beden-
nen haşr mümkün değildir” gibi onların inkârcı düşüncelerini red-
deder.¹¹⁰

“إخوان الصفاء/İhvanu 's-safâ 'ya değinir, Pisagoras'ın ma-
hir bir felsefeci olduğunu, bu mezhebin Hz. İsa'yı tilmizleriyle
beraber müessis kabul ettiğini belirtir. Bu mezhep içlerinde
umum-ı edyanı birleştirme gayretlerinden ötürü Hıristiyan papaz-
ları da üye olarak bulundururlar. Müellife göre, Gazâli aklın
kifâyetsiz olduğunu belirtir, edille-i nakle daha çok i'tina eder,
a'mâl-i zihniyyeyi tahkir ile damen-i nakle sarılır.¹¹¹

Müellif, felsefecileri insanlık kadar eski bir meslek ola-
rak niteler, onları “son derece düşük ve ahmakça” bulur. Peygam-
berlerin mucizelerini türlü zorlama yorumlarla inkâr ettiklerini
belirtir.

Müellifin eleştirdiği David Hume (öl. 1776) Batı felsefe-
sinin en bilinen peygamberlik ve mucize tanımını yapar. Ona göre
mucize doğa yasalarının ihlalidir. Nitekim Hume, doğa yasaları-
nın doğruluğunu kabul etmese de mucizelerin aleyhindeki kanıt-
ların, lehindeki kanıtlarından daha ağır bastığını söyler ve redde-
der.¹¹² Müellif bu bahse dair şöyle söyler:

*Bunların meslekleri beşeriyet kadar eskidir. Bu bîçare
Tabiiyyûn, Maddiyyûn, Felâsife ve Hükemâ mu'cizât-ı
Peygamberanı her vakit te'vile koşarlar. Hz. Musa'nın
gördüğü nârın volkan veya fosfor olduğuna ve parla-
yan elinde baras hastalığı olduğunu ileri sürüp bu gibi
hamakatça te'vil ile mu'cizât-ı mezkûrenin hakayık-ı
bahiresini örtmek hayalinde bulunurlar.¹¹³*

¹¹⁰ Gazâlî, Tehâfütü'l-Felâsife, çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarioğlu, (İstanbul: Kla-
sik Yayınları, 2005), 218; Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 143.

¹¹¹ Vâni el-Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 143.

¹¹² David Hume, İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma, çev. S.Evrin, (Ankara: MEB,
1945), 172.

¹¹³ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/143.

2.5. Malatî ve Fıkıh İlmi

Zübdetu'l-İrfân'ın 248 ila 551. sayfaları arası (99 sayfa) fıkıh bahislerinden oluşur. Bu kısımlarda müellif; “hüküm ve mahkûmun bih” kavramlarını, Kur’ân’ın nüzul keyfiyetini, Fıkıh ilminin tarif ve taksimi gibi hususları açıklar. “Ahkâm-ı ameliyye” adını verdiği fikhın usulüne dair bilgiler verir.

Müellif vahyin nüzûl keyfiyeti, sûrelerin tertibi, hat, kıraat, fesahat, belâgat, hadislerin türleri, kısımları, mevzu hadisler, raviler, icma’-i ümmet, kıyas, kıyasın şart, rükün ve hükmü, re’y, ihtilâf fikhı, müctehid, dört imam, istinbat, reda’, ikrâh, hükmün vaz’ı, namâz, zekât, savm, hacc ve cihad gibi konu başlıklarını ele alır.

2.6. Malatî ve Mezhepler Tarihi

Müellif, 725-751 arası tarih risalesinde evrenin ve Hz. Âdem’in tarihini, Hz. İsa ve Havariyyûnu, Roma, Arabistan ve velâdet-i Nebî (s)’deki harikulâde olayları anlatır. Hz. Hadice (r) ile evliliği ve çocukları, 40 yaşında nebilik, hicret, savaşlar, Fetih, Vedâ’ haccı ve Moğol katliamları gibi başlıklara yer verir.¹¹⁴ Zamanla evlâd-ı Âdem’in çoğalıp Habil ve Kabil arasında çekişme olduğunu, Kabil’in Habil’i şehid ederek kaçtığını, Şit ve İdris’ten (a) sonra Nuh’un Dicle havalisine gönderildiğini anlatır.¹¹⁵

Hıristiyanlığın gizli tebliğ ve işkence döneminden sonra, Roma imparatoru I. Konstantin (öl. 337) tarafından resmen kabulünün stratejik menfaat gereği olduğunu belirten müellife göre psikoposların elinde Allah’ın mabedleri, ikonalarla müşrik mabedlerine benzetilmiştir. Kostantin, kendi menfaati için İseviligi serbest bırakmış, Katolik-Ortodoks diye bölünen Nasârâ dini asli çizgisinden çıkmıştır.¹¹⁶

¹¹⁴ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/725-751.

¹¹⁵ Malatî, *Tarihi Enbiya Risalesi*, 3/725-751.

¹¹⁶ Vâni el-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, *Tarih-i Enbiya Risalesi*, 3/743.

Konsil, Arius'un tevhîdi öğretisini reddederek bunu yapmıştır.¹¹⁷ Hristiyanlığın Roma şirke inancına benzetilmesinden sonra dünya milletlerinin yeniden şirke daldığını ve İslam'ın zuhur şartlarının olgunlaştığını, Romalıların Avrupa, Anadolu, Mısır ve Irak'ı zabtedip çirkin ahlâklarını götürdüklerini ancak bu ahlakı Araplara bulaştıramadıklarını belirtir.¹¹⁸ Böylece yeni bir dinin gönderilmesini gerektiren şartları¹¹⁹ Budist, Ateist ve deistlerden başka insanların tümünün nübüvvetin zarureti savunduğunu aktarır.¹²⁰ Hz. Peygamber'in vefatından sonraki hadiseleri de tarihçi gözüyle aktarır. Hz. Osman (öl. 35/656)'ın hilafeti sırasında Mervan b. Hakem (öl. 65/685)'e verilen Fedek arazisinin Medinelileri ve ashabı kızdırdığından söz eder.¹²¹ İbn Kuteybe (öl. 276/889) de Hz. Osman'ın Resulullah ve iki halifesinin sünnetine muhalefet ettiğini belirtir.¹²²

Zübde'nin 1-240 arası dinler-mezhepler tarihini ele alan müellif, ehl-i kitabın tevhîdden şirke sapmasını anlatır ve "Ehl-i Sünnet"ten sapan firkaları bunlara benzetir. Ehl-i Kitab'ın "و قالت اليهود ... قالت" ¹²³ "ليست النصارى على شيء ... قالت" ¹²⁵ "فريق منهم ... يحرّفونه" Necrân geldiğinde; "اليهود عزيز ابن الله ... فويل للذين يكتبون" onları kelamı tağyir ettiklerini

¹¹⁷ Williams, Stephen & Friell, Gerard, (Theodosius: The Empire at Bay, Yale University Press, 1994). 134.

¹¹⁸ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, Tarihi Enbiya Risalesi, Malatya: Yazma eser, 1918), 3/734-736.

¹¹⁹ Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, çev. Z.Kadiri Ugan, A.Temir, (Ankara: MEB, 1991), 72

¹²⁰ Aydemir Abdullah, "Peygamberlik", Diyanet İlmi Dergi, DİB. Yay. C.24, S.1, 1988, 57-80.

¹²¹ Malatî, Tarihi Enbiya Risalesi, 3/743.

¹²² Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, el-İmâmetu ve's-Siyase (Tarihu'l-Hulefâ), (Kahire: Mektebe Mustafa el-Babi, 1969), 27.

¹²³ Bakara 2/113; Yahûd, "Nasârâ bir şeye dayanmıyor" Nasârâ, "Yahudiler bir şeye dayanmıyor" dediler.

¹²⁴ Tevbe 9/29-30; Yahudiler "Üzeyir Allah'ın oğludur" dediler. Hıristiyanlar da; "Mesih Allah'ın oğludur" dediler. Bunlar daha önceki inkârcıların söylediklerine benzer sözlerdir

¹²⁵ Bakara 2/75; "Ey Mü'minler! Size inanacaklarını mı umuyorsunuz. Oysa onlardan bir zümre Allah'ın kelamını işitir sonra o kelamı iyice anlamış olmalarına

...الكتاب بأيديهم...¹²⁶ Elleriyle yazıp sonra; “Bu Allah’tandır” diye rüşvetle sattıklarını belirtir. “وإن منهم لفريقاً يلوون ألسنتهم...”¹²⁷ Bir fırka, “يحرّفون الكلم عن مواضعه”¹²⁸ kelimelerin yerini değiştirir tahrif yapardı” diyerek Tevrat-İncil mecmu’alarının Hz. Musa-İsa’ya inzal buyurulan kitab-ı semaviye olmadığını söyler.¹²⁹

Tevratın üç farklı nüshasını inceleyen müellif, nüsha farklılıklarını ve Tevrat’ın nasıl tahrif edildiğini delillerle ortaya koyar. Ona göre ehli kitap müfessirlerinden Adam Clark (öl. 1832)¹³⁰ ve Housen (öl. ?) Sifr-i tekvinin 36. babının 31. âyetiyle bunu takip eden sekiz âyet ve Sifr-i Tekvîn’in üçüncü babının 14. âyetinin Tevrat kelamı olmadığını yazmaktadırlar.¹³¹

İbn Hazm (öl. 456/1064) da Tevrat’ın birçok kısmının lafız/mâna olarak tahrif edildiğini, uydurulmuş bir kitap olduğunu, yazarının ise Allah, peygamber ve ilahi kitaplara söven bir zındık olduğunu belirtir. Avrupa’da Tevrat’a yapılan tenkitlere de örnek teşkil eder.¹³² Nevevi (öl. 676/1277) muharref olsa bile Kur’ân’a gösterildiği gibi Tevrat ve İncil’e de saygı gösterilmesi gerektiğini; Tevrat, Zebur ve İncil’e küfretmenin caiz olmadığını belirtir.¹³³ Müellif, Ehl-i Sünnet adını verdiği tasavvuf yolundan ayrılan fırkaları fırak-ı dâlle olarak niteler. Dolayısıyla mezhepler tarihi konularını ilgilendiren bu başlıkların ona göre tasavvuf ile bir bağı vardır.

---

rağmen yine de bile bile onu tahrif ederler”.

¹²⁶ Bakara 2/79-80.

¹²⁷ Al-i İmran 3/78; “Onlardan bir gurup kitapta olmayanı ondan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip бүkerler ve Allah katından olmadığı halde; “Bu Allah katından’dır” derler”.

¹²⁸ Mâide 5/41; Nisa 4/46; “Kelimelerin mânalarını çarpıtıyorlar...”.

¹²⁹ Malafî, Zübdetü’l-İrfân, 1/186-187.

¹³⁰ İngiliz metodik ilâhiyatçı. Tevrat ve İncil Bilgini.

¹³¹ Malafî, Zübdetü’l-İrfân fi Tedkiki’l-İtkân, Malatya 1918, 1/195.

¹³² İbn Hallikan, Vefayatu’l-Ayan, (Beyrut: tah. İ.Abbas, 1970), 3/329; İbn Hazm, Kitabu’l-Fasl fi’l-Milel, (Beyrut: Daru’l-Marife, 1986), 1/155; Ignaz Goldziher, Baki Adam, Tevrat’ın Tahrifi Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/781/10030.pdf>. 28.12.2020 E.Tar.

¹³³ Ignaz Goldziher, "Ehl-i Kitaba Karşı İslam Polemiği II", İslam İlimler Enstitüsü Dergisi Sayı 5, (Ankara: AÜİF, 1982), 254-256.

Zübdetu'l-İrfân'da Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle

Fırka-i Nâciye¹³⁴ müellife göre Ehlisünnet ve sahabenin devamı¹³⁵ olan fırka-i nâciye-i semhâdır.¹³⁶ Fırka-i nâciyenin itikadına göre; Vâcibu'l-vücûd'un varlığı kadim ve da'imidir. Zât ve sıfatında dengi olmayıp masivadan ğanidir ve herşey O'na muhtaçtır (Samedaniyyet). Zât-ı ehadiyyeti ve mukaddes sıfatlarının hakikati bilinmez, sınırlandırılmaz. İlmi ezeli, eşmel; kudret ve iradesi tam ve mükemmeldir. Kudretiyle mümkinatı kuşatır. Acz ve noksândan beridir. Kur'ân hakikidir, fem-i Muhammedi (s)'den sâdır olmuş ve aynen hıfz ve cem' edilmiştir. İslâm'ın esasları bu kitapta ve Nebî (s)'in mahfuz olan hadislerinde zikredilmiştir. Hz. Nebî'nin hayatı milyonlarca insanın bilgisi içinde yaşandığından İslâm'da herşey hakiki ve târihi olup baştan sona ma'kûl ve hükmî şeylerden müteşekkildir.¹³⁷

Kurtulan grup anlamında fırka-i nâciye tabirini, İbn Batta (öl. 387/997), selef akidesini anlattığı eserine isim yapmıştır.¹³⁸ Müellif fırka-i nâciyenin ehl-i İslâm arasında yaygın olduğunu, ulemânın araştırmalarında bu ismi kullandığını zikreder. Bunlar Hz. Peygamber (s)'in ve ashabının beyan ettiği akâidi tasdik edenlerdir.¹³⁹ Müellif sahabe, tabiîn, tebe-i tabiin ve ehlişünnetten isimler zikrederek fırka-i nâciye üzere bulduklarını belirtir. Bu yolun İmam Maturidî ile İmam Eşarî tarafından sistemleştirildiğini, Âdem as'dan bu yana yolun değişmeden devam ettiğini söyler.¹⁴⁰ Fırak-ı dâlleden ilk söz eden Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) olmuştur.¹⁴¹

¹³⁴ Tirmizi, Sünen, İman, 18; İbn Mace, Sünen, Fiten 17; "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, bunların içinden bir fırkası ehl-i necat (fırka-i nâciye) olacaktır.

¹³⁵ Malafî, Zübdetü'l-İrfân, 1/146.

¹³⁶ Malafî, Zübdetü'l-İrfân, 1/22.

¹³⁷ Malafî, 1/146.

¹³⁸ Bekir Topaloğlu, "Fırka", İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV, 1996), 13/35.

¹³⁹ Malafî, Zübdetü'l-İrfân, 1/51.

¹⁴⁰ Malafî, Zübdetü'l-İrfân, 1/51-52; Bakara 2/285; Onlardan her biri "Peygamber ve müminler Rabbinden indirilen kitaba imân etti. Hepsi Allâh'a meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine imân etti. Peygamberlerin arasını ayırmayız."

¹⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 10, TDV Yayını, İstanbul 1994, s525-530.

Müellif İran'da, İslâm öncesi inanışların etkisinin Ehlisünnet ve tasavvufta değil 72 bidat fırkası üzerinde görüldüğünü söyler. Ona göre mezhebî ayrışma Hasan-ı Basrî'den (öl. 110/728) sonradır. Hayrı Allah'a, şerri insan ve şeytana izafe eden Kaderiye ise *Mecus-i hezihi 'l-ümme'*dir. Çünkü iki aslı (hayr ve şerr) tespitite Mecûs'a benzerler. Kitaba müracaat eder doğru yol tutmazlar. Hululiyeye ve Bâtînî Karmatilerden Tenasuhiyye ve Rafizilerden Tebbareniyye, Allah'ın uluhiyyetini kabul etmekle birlikte O'na oğul, kız, eş iddia edip şirk koşarlar. Kendilerini Sûfiyye'ye benzeten Vücutiyye, İttihadiye, Hululiyeye gibileri de küfre girerler.¹⁴²

Müellif, İbn Teymiyye gibi¹⁴³ Kaderiyye'yi Berahime'ye benzetir. Rafizilerden Ğarabit de "Cibril, Ali'ye gönderilmiş iken hata edip Muhammed (s)'e gelmiştir" derler. Karga kargaya benzediği gibi Ali de Muhammed'e benzer" dediklerinden bu adı alırlar.¹⁴⁴ Fırak-ı dâllenin menşei, Ehl-i kitab'ın tarihine benzer. Hz. Musa'ya nisbetle çok sonra geldiği halde Hz. İsa hakkındaki tarihi ma'lumat azdır. Hz. İsa hakkında Hristiyanların hatasına bir kısım Müslümanlar da düşerek Mu'tezile ve Şi'a vs. meydana çıkmıştır. Bunlar hâkimiyeti kaybeden milletlerde rağbet bulmuştur. Aynı durum Hıristiyan rafazasında da vardır. Zira hurafe ve efsaneye her peygamberin şeriatına ekleme yapılmış, vehimler her asırda olmuştur.¹⁴⁵ Müellife göre fırak-ı dâlleye siyasi zemin hazırlayan Emevî-Abbasiler, Hz. Ali (öl. 40/661) evladına ve destekçisi Ebû Hanife (öl. 150/767) gibi âimlere baskı uygulamıştır.¹⁴⁶ Sûfi ulemadan Zünnûn (öl. 245/859) ve İbn Hanbel (öl. 241/855) Mutezilî yönetimlere karşı çıkmış, eziyet görmüşlerdir.¹⁴⁷

---

¹⁴² Malatî, 1/146, 145.

¹⁴³ İbn Teymiyye, Mecmu'u Fetavâ, (Riyad: nşr. A.Muhammed, 1381), 8/256-261.

¹⁴⁴ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/145.

¹⁴⁵ Vâni el-Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/145.

¹⁴⁶ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/147; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", İA, (İstanbul: TDV, 1994), 10/143-145.

¹⁴⁷ Kuşeyri, Risâle, (Kahire: 1940), 40; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, ed. Şuayb el-Arnâvut vd. 1-23, Beyrut: 1981, 11/534.

Fırak-ı dâleden biri Hâricîlerdir. Düşünce ve uygulamaları devam eden¹⁴⁸ bu fırka Gazâlî'ye göre peygamberlik müessesesini ve dini ortadan kaldırıp fesadı yayar, ülkeyi tahrip ederler.¹⁴⁹ Haricileri¹⁵⁰ bütün alt fırkalarıyla birlikte ele alan müellif içlerinde İslâm'dan daha çok Hıristiyanlığa meyilleri olan akımların bulunduğunu belirtir.¹⁵¹

Mutezile fırkası¹⁵² da fırak-ı dâledendir ve sūfîyyenin ehl-i sünnet yolundan itizal etmiştir. Me'mun'un (öl. 218/833) Yunan eserlerini tercüme ettirdiği Nasturilerle birlikte Mu'tasım (öl. 227/842) ve Va'sık (öl. 232/847) üçlüsü tarafından Mu'tezile şubeleri oluşturulmuş, ulemâya işkence eden kanla yoğrulmuş bir bid'at vücuda getirilmiştir.¹⁵³ Mutezile, Abbasî halifeleriyle ittifak ederken, sūfîler muhaddis Bısr-i Hâfî (öl. 227/841) gibi ulemanın etrafında toplanmıştır.¹⁵⁴ Müellif, Mutezilenin akidesini; ilâhi sıfatları nefy, kulun fiilinin hâlık olduğu, rüyetullahı inkâr, Hakk'ı ma'rifete aklın yeteceği ve Kur'an'ın mahlûk olduğu şeklinde beş maddede sayar¹⁵⁵, 20 fırkaya ayırdığını, her birinin isim ve inançlarını izah eder.¹⁵⁶

Cebriyye, Kaderiyye'yi irade-i cüz'iyi inkâr eden, insanı rüzgâr önündeki yaprağa benzeten fırkalar olarak anlatır. Mürci'e ise

¹⁴⁸ Sayın Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri 1", Atatürk Üniv. Türkiyat Arşt. Enstitüsü, ıl. 9, Sayı. 20, (Erzurum: 2002), 219-252.

¹⁴⁹ Gazâlî, İhyau Ulûmi'd-Din, 2/391.

¹⁵⁰ E. Rûhi Fığlalı, "Hariciler", İA, (İstanbul: 1997), 16/169-175: Hâricî, "çıkılmak, isyan etmek" anlamındaki hurûc kökünden "ayrılan, isyan eden" mânasındadır. Hâricî, ümmetin halifesine başkaldıran kimsedir. Hâricîler'in doğuşu, Sıffîn Savaşı'nda hakem olayına dayanır.

¹⁵¹ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/146-147.

¹⁵² İlyas Çelebi, "Mu'tezile", İA, (İstanbul: TDV, 2006), 31/391-401: Ayırmak, uzaklaştırmak anlamında azl kökünden mu'tezile kelimesi "uzaklaşan, ayrılıp giden" demektir. Hz. Ali-Muâviye çekişmesinde iki tarafı da desteklemeyenlere Mu'tezile denmiştir.

¹⁵³ Malatî, 153.

¹⁵⁴ Ebu'l-Ferec, (Kahire: 1930), 116-120. Florian Sobieroj, Mutezile ve Tasavvuf, çev. S.Çift, UÜİF Dergisi, 10, 1/2001, 273-296.'dan nakil.

¹⁵⁵ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 153.

¹⁵⁶ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 154.

ekseri gulat şu'beden doğma bir şenaattır.¹⁵⁷ Bu fırkalar şeriatın zâhîrini hafife almış, namâz gibi zâhiri ibadetleri terk edip yalnız kalbî arınma ve muhabbetin kurtuluş için kâfi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa zâhirî ameller sadece arınmak için değildir. Allah'ın kalbi arındırmak dışında öyle sırları vardır ki akıl kavrayamaz"¹⁵⁸

Nevbahtî (öl. 311/924) Şîa'yı; Ali'nin ölmediğini savunan Sebeiyye, İbn Hanefiyye'yi imam bilen Keysânîyye, Hasan b. Ali'nin imametine tabi topluluk olmak üzere üç gruba ayırır.¹⁵⁹ Müellif ise Şîa'yı 20 fırkada verir. Hz. Ali'ye ulûhiyet atfedilen zuhûr-hulûl bağlamında Dihye-i Kelbî (öl. 50/670) meselesini izah ederek Hulûliyyeyi tekfir eder. Müellif, bu fırkayı icad edenin İbn Sebe' olduğunu ve buna mensup olanların kestiği hayvanları yemenin, kadınlarıyla evlenmenin câiz olmadığını savunur.¹⁶⁰

Âlemin sınırlarına vâkıf olduklarını iddia eden Bâtınî gruplar, naslara te'viller yapar, İslâm'ın ahkâmını ümmetin anlayışından farklı yorumlayıp ibâha sınırına dayanırlar. Gizli bir şekilde teşkilâtları, idareye karşı isyanların başını çeken¹⁶¹ bu grupları müellif de Bâtîniyye ortak adıyla zikreder ve bunların alt gruplarının ne sebeple, hangi isimler aldıklarını izah eder. Mecûsîlerden kalma düşüncelere sahip Hasan Sabbâh (öl. 518/1124) gibi siyasi-askerî grupların, Kur'an'ın bâtın ma'nasını diyerek türlü hezeyanda bulduklarını, İslâm'ı tahripde bunlar kadar düşman kimselerin nadirattan olduğunu vurgular. Ona göre bunları izleyen insanlar halen mevcuttur.¹⁶²

Müellife göre Ashab-ı kiram hakkında nârevâ söz söyleyen bu fırka, Mehdinin hayatta olduğunu, yakında zuhûr edeceğini iddia eder. Bunun için Perşembe günleri toplanıp sözde gizlendiği dağa giderek "Ya Mehdî! Uruç, Uruç! / Ey Mehdî! Çık' Çık!"

¹⁵⁷ Vâni el-Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/154.

¹⁵⁸ Bk. Gazâlî, el-Munkizü mine'd-Dalâl Şerhi ve Tasavvufî İncelemeler, şerh. A.halim Mahmud, çev. Salih Uçan, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990), 286.

¹⁵⁹ İlyas Üzüm, "Fıraku's-Şîa", İA, (İstanbul: TDV, 1996), 13/30-31.

¹⁶⁰ Vâni el-Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/155.

¹⁶¹ Avni İlhan, "Bâtınîlik", İslâm Ansikopedisi, (İstanbul: TDV, 1992), 5/190-194.

¹⁶² Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/156.

dediklerini ve çıkan gelen olmadığından yine aka'idlerine devam ettiklerini belirtir.¹⁶³

Bâtınîler, bu iddialarını dayandırabilecekleri bir Kur'ânî, nebevî ve tarihî mesnedden yoksundurlar. İslâm tarihinde Mehdi hareketleri birbirinden oldukça farklı menkıbeler etrafında bazı insanları etrafına toplayabilmiştir.

2.7. Malatî ve Hadis İlmi

Müellif hadisleri zikrettiğinde genellikle “hadis-i şerif” ifadesini kullanır. Bazen hadis-i sahih, hadis-i nebevî, hadis-i Resûli'l-Meliki'l-Vehhab, ehadis-i şerife, hadis-i meşhur, hadis-i mütevatir, hadis-i merfu', ehadis-i merviyeye¹⁶⁴ ifadeleriyle hadisleri nakleder. *Zübdetü'l-İrfân*'da tahrir edilen hadisler, müellifin hadis kavramlarına vukufiyetini ortaya koymaktadır (hadis-i merfu': 185, siqa: 611, hadis-i sahih: 626, hadis-i kudsî: 614, hadis-i meşhur: 672 vb). Kur'ân âyetleri ve hadislerin tevillerinin caiz olmadığı, hadis-i şeriflerin âyât-ı sariheye muaraza edemeyeceği, ehadis-i müşkile, ehadis-i meşhura, haber-i vâhid, vürud-i hadis, hadis-in tariki, hadis-i mütevatir, sünnet-i zevâhir, sünnetin indimizde sahabeye de şümulü, ehadis-i Nebevî ve fıkıh bilmeyene iktida edip şeyh ittihaz edilemeyeceği¹⁶⁵ gibi ifadeleri bu ilimdeki derinliğini gösterir.¹⁶⁶

Malatî; rivâyet ettiği hadislerin ekseriyetle kaynağını belirtir. Örneğin Ebû Hureyre'den naklettiği hadisi Buharî ve Müslim'e dayandırarak verir: “قال أمرت ان أقاتل الناس حتى يقولوا و فى بعض... الرواية فيشهدوا أن لا إله إلا الله...”.¹⁶⁷ Müellif, bazen “hadis-i nebevî'de” diyerek kaynak ismi belirtmez: اللهم ثبت قلبي على دينك / *Allahım kalbimi dinin üzere*

¹⁶³ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/155.

¹⁶⁴ Malatî, 1/120, 124, 173, 155, 120, 173, 210, 214, 2/347, 1/185, 2/379.

¹⁶⁵ Malatî, 3/565.

¹⁶⁶ Malatî, 1/54.

¹⁶⁷ Müslim, es-Sahih, İman, 8; Nesai, es-Sünen, Tahrimu'd-dem, 1.

sabit kıl’ örneğinde olduğu gibi başka bilgi vermez.¹⁶⁸ *Zübdetü’l-İrfân*’da hadis kelimesi 680 yerde geçer bunların çoğu hadis rivâyetidir. Kudsî hadis olarak ise 20’ye yakın hadis nakleder.

Müellife göre hadis ilmi ile tasavvuf arasında sıkı bir ilişki vardır. Hadis ilmi ile tasavvuf ilmi aynı kökten neşet etmiş tek hakikat gibidir. Enbiya efendilerimiz menhiyattan tamamen münezzeh ve mukaddestirler. Onlardan masiyet sudur ettiği şeklinde vehm uyandıran şer’î nasların sahih te’vîlleri vardır. Bu tevîlleri ancak ilm-i hadîs ve irfân sahipleri bilebilir. İsmet-i enbiyâyâ münafî hikâyeler bâtıldır, dinlememek lazımdır.¹⁶⁹

2.8. Malatî ve Tefsir İlmi, İşârî Tefsir

İşâret, bir şeyi dolaylı ve kinayeli anlatmaktır.¹⁷⁰ Sûfî ıstı-lâhında işâret; mânâsı latîf olduğu için konuşanın söze aktaramadığı şeydir.¹⁷¹ Müellif zikrettiği âyetleri, sûfî/işârî tefsir yöntemiyle yorumlar. Klasik tefsirlerden yararlanıp kendi görüşüne de yer verir, tefsir ıstılahlarını kullanır. En çok tasavvufta tefsir telif eden Sülemî (öl. 73/692), Cüneyd (öl. 297/909), Maturidî (öl. 333/944), Gazâlî (öl. 555/1111), Zemahşerî (öl. 538/1144), Râzî (öl. 606/1210), Beyzavî (öl. 685/1286), Şa’rânî (öl. 973/1565), Suyûtî (öl. 911/1505), Ebûsuud (öl. 982/1574)¹⁷²’dan yararlanır.

Malatî, Kur’ân’ı kendine göre tefsir edenlerle Kur’ân’ın bir harf noksan veya fazla olduğunu iddia edenlerin ittifakla küfrüne hükmedilmiştir, der¹⁷³ ve ilm-i tefsirde mütebahhir olmayan kimselere tasavvufta iktida edilemeyeceğini Şeyh Cüneyd’den nakleder.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/33.

¹⁶⁹ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/31.

¹⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, (Beyrut: Daru’l-İlim, 1981), 4/436.

¹⁷¹ Bk. Mehmet Yıldız, “Cemâl-i Halvetî’nin Kısa Sürelere Getirdiği Yorumlar”, *Tasavvuf*, 2014, 33/39-56.

¹⁷² Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/79, 110, 105, 21, 3/565, 567, 520, 679, 608, 624.

¹⁷³ Malatî, 1/47-48; bk. Tirmizî, *Sünen*, Tefsir 1.

¹⁷⁴ Malatî, 3/565.

Müellife göre, âriflerin hâli ve ilmi, ilimce daha yüksek olanlarda bulunmayabilir. Musa as ile Hızır kıssası bunun örneğidir. Hz. Musa peygamber ve ahkâm-ı siyasette insanların en âlimi olduğu halde, ihlâs ve gayretle Hz. Hızır'dan ledün ilmimi almıştır. Ehlullah ittifakla, bu ilmi almanın şartını ihlâs ve cehde bağlar. *و علمنا من لدا* /Ona katımızdan ilim öğrettik".¹⁷⁵ Bu ilim irfân ilmi, ilm-i has ve ilm-i ledündür. İhlâsın neticesi ilm-i ledündür. Tasavvuf ilmi, bu ilimlerin tahsiline ad olmuştur.¹⁷⁶ Müellife göre, *و قل ربي زدني علماً* /Ve de ki: Rabbim ilmimi artır,¹⁷⁷ *و لا تعجل بالقرآن من قبل ان يقضى اليك وحيه* /Kur'ân sana vahyedilinceye kadar onu almak için acele etme!,¹⁷⁸ *لا تحرك به لسانك، لتعجل به ان علينا جمعه و قرآنه، فاذا قرآنه فاتبع قرآنه، ثم ان علينا بيانه* /Acele edip dilini döndürme, onu toplamak, okumak bize aittir. Biz onu okuduğumuzda onun okunuşunu takip et. Onu açıklamak ta bize aittir,¹⁷⁹ *و انزلنا اليك الذكر لتبين للناس ما نزل اليهم*¹⁸⁰ /Biz sana zikri indirdik ki insanlara indirilen vahyi onlara açıklayasın¹⁸⁰ âyetleri Rabbânî ilimlere (irfân ilmine) işaret eder.¹⁸¹

يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله، و كونوا مع الصادقين /Ey iman edenler! Sadıklarla beraber olun"¹⁸² âyetinde *كونوا/olunuz* fiili râbitadır. Hem hakiki hem de hükmi keynûnete (gaybubette beraberlik) şâmidir.¹⁸³ Diğer işârî müfessirler *الصادقين/sâdikîn* kelimesi üzerinde dururlar.¹⁸⁴ Taberî (öl. 310/923) ise; Allah (cc) kurtuluş yolunu tanıtır. Dünyada velâyet ve tâat ehlinden olmayı emreder, bu şekilde cennette sadıklar

¹⁷⁵ Kehf, 18/65.

¹⁷⁶ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/564.

¹⁷⁷ Taha, 20/114.

¹⁷⁸ Taha, 20/114.

¹⁷⁹ Kıyamet, 75/17-19.

¹⁸⁰ Nahl, 16/44.

¹⁸¹ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/564.

¹⁸² Tevbe, 9/119.

¹⁸³ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/581.

¹⁸⁴ Taberî, Bursevî, Semerkandî, Fahreddin-i Râzî, <http://www.islamilimleri.com/Tefsir/Tefsir/009/Tefsir/Turkce/11/000.htm> Semerkandî; Niyetleri sadık ve gönülleri hak üzere olanlarla beraber olun. Onlar, seçkin kullardır, amellerini sadece Allah için yaparlar.

ile beraber olunabileceğini hatırlatır. Sadıklar ise, sözleri davranışlarına uygun olan kimselerdir.¹⁸⁵

İbadetlere ihlâsla devam edildiği takdirde Allah, takvâ ehlini, bilgi edinme süreci olmadan da keşif ve ilham yoluyla zekâ/akıl ve hikmet sahibi yapabilir. “ و من يتق الله يجعل له مخرجاً و يرزقه من حيث لا يحتسب /Kim Allâh’tan sakınırsa ona bir çıkış yolu gösterir ve onu ummadığı şekilde rızıklandırır”.¹⁸⁶ Malatî’ye göre fûrkân, takvânın hâsılası bir nûrdur. Bu nûr sadrı teşrih edilenlere mahsustur. يا ايها الذين آمنوا /إن تتقوا الله يجعل لكم فرقاناً bir fûrkân verir”¹⁸⁷ burada fûrkân, nûrdur. Hak ile batılı ayırır ve şüpheden kurtarır. /افمن شرح الله صدره للإسلام فهو على نور من ربه / Allâh kimin kalbini İslâm’a açarsa o Rabbinden bir nûr üzeredir”.¹⁸⁸ Burada “şerh”ten murad, ilahî nûrun müminin kalbine ilkâsıyla sadrın genişlemesidir. Bunun alâmeti, dünyaya isteksiz olmak, ahirete teveccüh ve ölmeden önce ölmektir. Kalbin İslâm’a genişlemesi, Tevhîd’i kabul için yumuşamasıdır. Ve o kimse Rabbin nûru, hidâyet (Kur’ân) üzeredir. Ona tutunan, Rabbinin nûru yani marifet üzeredir.¹⁸⁹ Râzî de âyeti bu şekilde yorumlar.¹⁹⁰

Malatî âyetleri tefsir ederken tefsir yöntemlerini kullanır ve daha çok işârî tefsir yapar. Kur’ân’ı Kur’ân’la ve hadislerle tefsir eder. Mâide 54. âyet ile Zümer 67. âyetlerin tefsirinde takvânın Allah nazarı ile bakma kabiliyeti kazandırdığını ve kişiyi marifet ehli kıldığını bu marifetin ise esmâ ve ilâhî sıfatları bilip Allah’a sıdk-ı vazife etmek ve nefsin hevasından uzaklaşmak olduğunu belirtir. Allah’ı hakkıyla takdir, Allah’ı hakkıyla marifet demektir. Marifetullah’ın göstergesi ise heybettir, her kimin marifeti ziyade ise heybeti ziyadedir. “ اتقوا

¹⁸⁵ Taberî, Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân, tah. B.Avad Maruf-Usam Faris el-Harestani, (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1988), Tevbe 119. âyet.

¹⁸⁶ Talak 65/3.

¹⁸⁷ Enfâl 8/29.

¹⁸⁸ Zümer 39/22.

¹⁸⁹ Malatî, Zübdetü’l-İrfân, 3/586.

¹⁹⁰ Fahreddin-i Râzî, Mefâtihu’l-Gayb, (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1981), Enfâl 54.âyet.

الله فراسة المؤمن فإنه ينظر بعين الله/Müminlerin ferasetinden sakının. Çünkü onlar Allah'ın nazarıyla bakarlar.”¹⁹¹ Nûr-ı ferâsetle nazar eden, nûr-i hakla nazar eder. Onun ilmi sehv ve ğafletten âridir. Marifet, “وما قدرنا و ما عرفوا الله / ما عرفوا الله / Allah'ı kimse layıkıyla tanıyamadı”.¹⁹² âyeti “وما عرفوا الله / ما عرفوا الله / Allah'ı gereği gibi tanıyamadılar” şeklinde tabir edilir. Ulemâ arasında ma'rifet, ilimdir. Muhabbet, bir hâlet-i şerîfedir ki Hak sübhânehu ve teâlâ kul için muhabbetiyle beşâret edip; “و سوف / و سوف / Sonra Allah öyle bir kavim getirir ki onlar Allah'ı sever Allah ta onları”¹⁹³ buyurur.¹⁹⁴

Müellif'in “يسعى نورهم بين أيديهم/O gün müminlerin nûru önlerinden yetişir”¹⁹⁵ âyetinin tefsirinde; “Suedânın (saidlerin) dereceleri Rabbâni marifetlerinin dereceleri kadardır”, “Marifet, bir takım nûrlardır ki müminler Allah katına ancak o nûrlar ile çabalarlar” gibi ifadeleri âyetlerin özlü tefsirinden ibarettir.¹⁹⁶

Malatî, Nisa sûresinin 136. âyetini, Hicr sûresinin 99. âyeti ile (Kur'ân'ı Kur'ân'la) tefsir ederek işâri yorum yapar, “Ey iman edenler! Tekrar iman edin!” âyetindeki tekrarın “Sana yakîn gelene kadar ibadete devam et!” fermanındaki yakîne işaret ettiğini belirtir. Ona göe ulum-i şer'iyye sahdendir, diğer ilimler sekrdendir. İnsanın yaratılışından maksat ibadet, ibadetin edasından maksud ise imanın hakikati olan yakindir. “واعبد ربك حتى يأتيك اليقين/Ölüm sana gelinceye kadar Rabbine ibadet et”¹⁹⁷ âyeti bu ma'nâyı remzeder. İbadetten evvelki iman, sûreti imandır. Yakînî iman değildir. يا أيها الذين آمنوا آمنوا / Ey iman edenler! İman edin”¹⁹⁸ âyet-i kerimesi buna remzdir.¹⁹⁹

Necm sûresinin 10. âyetinde Allah resulünün kemâl-i ilimle

¹⁹¹ Tirmizi, 3127.

¹⁹² Zümer, 39/67.

¹⁹³ Mâide, 5/54.

¹⁹⁴ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/629.

¹⁹⁵ Hadid 57/12.

¹⁹⁶ Vâni el-Malatî, 3/594.

¹⁹⁷ Hicr, 15/99.

¹⁹⁸ Nisa, 4/136.

¹⁹⁹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/649.

muttasıf olduğunu belirten müellif “kuluna vahyettikçe vahyetti” ifadesinin bu kemâl-i ilme (bâtınî) işaret olduğunu, “و علم آدم الأسماء و كلها/Âdem’e bütün isimleri öğretti” âyetindeki “كلها/bütün” kelimesinin de cüzlerinin üç türlü ilim (ilm-i iman, ilm-i İslâm, ilm-i ihsân) olduğunu hadislerle izah eder. Ona göre ilm-i bâtin, vasıtasız gaybdan makâm-ı “او ادنى”da a’lemu’l-mahlukât (s)’in rûh-u şerifine ifâza olur. “فأوحى إلى عبده ما أوحى/ Kuluna vahyettikçe vahyetti”²⁰⁰ âyet-i kerimesinin müştemil olduğu; “ما أوحى” kelimesinden anlaşılan büyük bir irfân-ı âli-i bâtındır. İlm-i bâtin ise üç türdür. İman, İslâm ve İhsân ilmi. İlm-i iman; zevk ve vicdan ile hâsıl olur. İlm-i İslâm da böyledir. İlm-i ihsân ise; “الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه” İhsan, Allah’ı görüyormuşçasına ibadet etmendir. Sen O’nu görmüyorsan da O seni görüyor”²⁰¹ hadis-i şerifinin delaletiyle ihsânı zevken bilmektir. Yakın ilmi, ihlâs, ma’rifet, tezkiye-i nefis, tasfiye-i kalp, müşahedât, mükâşefât, makâmât, ahvâl, işârât, ilhâm, kelâm ve mübâsete-yi ilâhiye gibi türlere ayrılır, bunların emsali de; “و علم آدم و كلها/Âdem’e bütün isimleri öğretti”²⁰² âyetinin kapsamındadır.²⁰³

Müellif, İhlas sûresinin bütün kemâlâtı ihtiva ettiğini belirtir. Bu sûre, bütün kemal mertebelerini cami’dir.²⁰⁴ Tüsterî (öl. 283/896) de İhlas’ı iflas olarak alır, zira kul bu surede, Allah karşısında hareketsizdir.²⁰⁵ Bu kadar önemli ve Kur’ân’ın özeti olan bir sûreyi okuyan kişi, sûrenin mâna ve sırlarını düşünmeli, Allah’ın sonsuz cemâlini müşahedededen nasip almalı ve üstün ahlâk ile ahlâklanıp cemâl sıfatları ile tahakkuk etmelidir.²⁰⁶ Malatî Sülemî gibi هو/hüve zamiri üzerinde durup²⁰⁷ Hüve’nin gaybî hüviyyete işaret ettiğini

²⁰⁰ Necm 10.

²⁰¹ Buharî, *Sahih*, (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002), Hadis no. 50, 23.

²⁰² Bakara, 2/31.

²⁰³ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 3/661.

²⁰⁴ Malatî, 3/691-692

²⁰⁵ Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, tah. Taha Abdurrauf, (Kahire: Daru’l-Haram li’t-Turas, 2004), 335.

²⁰⁶ Malatî, 3/691.

²⁰⁷ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tefsiru’s-Sülemî*, İhlas suresi tefsiri.

belirtir. Mücerred ehadiyyetten kinâye vâhidiyyettir: “قل هو الله أحد/Deki Allah tektir”²⁰⁸ huve kelimesi güya gayb-ı hüviyyete işaret ve zât-ı teâlayı şunun ve itibarâtan hatta kayd-ı itlaktan dahi itlaktır. Allahu’s-Samed vahdaniyyete işarettir, ef’al ve subuti sıfatlar ile zâti şunun ve itibarat mertebesine delalettir.²⁰⁹

2.9. Malatî ve Şiirleri

Malatî, eserinde ekseriyeti Farsça, Türkçe ve Arapça şiirlere yer verir,²¹⁰ şiirlerinde edebî özellikler vardır. Teşbih, isti’âre ve kinâye gibi sanatlara da yer verir:

<i>Çok zaman sonra Mevlâ-yı Azîm</i>	<i>O denidir yeltenen Allâhlığa</i>
<i>Bir nev’i mahlûk yarattı o kerîm</i>	<i>Herkesi sevk eyleyen gümrâhlığa</i>
<i>Böyle asi böyle serkeş bî hayâ</i>	<i>O idi Nemrud’u berbad eyleyen</i>
<i>Yoktu gönlünde havf-ı kibriyâ</i>	<i>O idi Fir’avn’ı bidad eyleyen</i>
<i>Dinle bir kez bak nasıl mahlûk idi</i>	<i>Nefs-i mezbûr hilkatî cism-i latîf</i>
<i>Hakka karşı bak nasıl söz söyledi</i>	<i>Mahrem oldu o sebeb rûh-i şerîf</i>
<i>Çün ezelden halk olundu kâinât</i>	<i>Düşmanı çoktur dedi bu gevherin</i>
<i>Hakkı tasdik eyledi her mümkinât</i>	<i>İhtimam et hıfzına bu cevherin</i>
<i>Dinle bu nefis-i denî gör neyledi</i>	<i>Orda mahfuz oldu nefis-i nazeninin</i>
<i>Hak Taâlâya ne sözler söyledi</i>	<i>Gelmez oldu tez dine div u la’in</i>
<i>Ağladı feryâd edip kıldı niyâz</i>	<i>Hep budur hem ıstılahlardan merâm</i>
<i>Hakka ikrâr eyledi o kesnesâz</i>	<i>Başka yok rah-ı bâtın vesselâm²¹¹</i>

Nazım biçimi, birim sayısı, şiir ölçüsü, ahenk unsurları ve şiirlerindeki söz sanatları bakımından müellifin şiirleri, nazım biçimi ve birimi mesnevi, vezin ölçüsü 11’dir. Ahenk olarak şiirleri kafiye-lidir. Sanat olarak isti’âre, teşbih, kinâye, teşhis ve tarizi kullanır.

Müellif şiirlerinde Mevlânâ ve Senâî²¹² gibi Kur’ân kelimeleriyle Anadolu irfân anlayışını da yansıtır:

Saçın ve’l-leyl, vechin ve’d-duhâdır / Cebînin kıblegâh-ı evliyadır,

²⁰⁸ İhlas, 112/1.

²⁰⁹ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 3/691.

²¹⁰ Malatî, 3/673.

²¹¹ Malatî, 3/673.

²¹² Mevlâna, *Mesnevi-i Manevî*, 1/14; Senâî, *Hadikatu’l-Hakika*, (Tehran: 1374), 64.

*Dehânın deriçe-i nûr-i hikmet / Dilin, gonce-i vahy-i Hudâdır
Görenler, nâzır-ı nûr-i tecelli / Senin tutacağıın kibriyâdır*²¹³

Şiirlerinin bir kısmı da aşk temalıdır. Sohbetlerde okuduğu Ne Çare adlı şiiri bu gruptandır.

*Hakikat şehrinde, bir güzel gördüm / Göreni göremedim ne çâre
Deryayı aşkınla yanıp kül oldum / Ben bu sırra eremedim ne çâre
Bir zaman bekledim Leyla dağını / Bir zaman bekledim gül budağını
Bir zaman bekledim dost ocağını / Ben bu dosta eremedim ne çâre
Sordum ki yârin yeri kafımış / Söylenen sözler kuru lafımış
Aslını sordum ki nun-i kaf imiş / Ben bu kefe eremedim ne çâre
Gel yetiş Seyid Fehim tut elimi / Bu Hamdi'ye çok eylediler zulümü
Kaldır nikap perdesini görem yüzünü / Cemalin şemi'ne sürem yüzümü
Ben bu şem'e eremedim ne çâre.*²¹⁴

3. ESERLERİ

Yazarın kaleme aldığı dört eserin ancak ikisine ulaşılmıştır. Diğer iki eserin ilim dünyasına kazandırılması için çalışmalar devam etmektedir. Elimizdeki iki eser, henüz hiçbir envantere kayda geçirilmemiş ve üzerinde bilimsel çalışma yapılmamıştır. Kitap modern bilimsel verilerle yazılmış, kimya ve anatomiye dair eserde müellif Batılı kimyacılarından söz etmiş, onların çalışmalarını takip ederek irfân ekolünün yetkinliğini temsil etmiştir.

3.1. Zübdetü'l-Berâhîn Rücûmen li'ş-Şeyâtîn

Eser henüz bulunamamıştır. Bulunması için çalışmalar devam etmektedir. Başlığından ötürü Abdurrahman-ı Sülemî (öl. 412/1021)'nin *Uyûbu'n-Nefs'i* tarzında yazılmış ve şeytanın hilelerinden kurtuluş yollarını anlatan bir eser olduğu söylenebilir.

3.2. Zübdetü'l-İrfân fî-Tetkîki'l-İtkân

Bu kitap Akaid, Fıkıh, Tarih, Tefsir, Hadis ve Tasavvuf

²¹³ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3.

²¹⁴ Malatî'nin sohbetlerde sıklıkla okuduğu bu şiiri Salih Baba divanından iktibas etmiştir.

bahislerinin yer aldığı çoklu ilimleri ihtiva etmektedir. Üç kitaptan oluşan eser Gazâlî'nin *İhyası* gibi akaid, fıkıh ve tasavvuf/ihlâs temel bilimlerini konu almaktadır. 751 sahifeden oluşan eserin 564-724 arası sayfaları tasavvuf ilmine tahsis edilmiştir. Eser, güçlükle okunabilen Arapça, Osmanlıca, Deri Farsça'sından müteşekkildir. Müellif "Kitabıma, *Zübdetü'l-İrfân fi-Tetkiki'l-İtkân* adını koydum ki; ihvânıma bir hediyem ve affıma bir sebep olsun. Kitaba başlarken diyorum ki; İslâm İlimlerinin temelini; ilim, amel ve ihlâs oluşturur"²¹⁵ şeklinde giriş cümleleriyle başlamaktadır.

Kitabın 8 sahifeyi aşkın geniş fihristi zengin bir içerik sunar. Fihristten anlaşılacağı üzere müellif literatür taraması yapar. Klasik irfân kaynaklarında olduğu gibi eserine kelâm bahisleri ile başlar.²¹⁶ Gazâlî (öl. 555/1111), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240),²¹⁷ İmam-ı Rabbânî (öl. 1034/1624)'den çokça etkilenir, sûfi şiiirlerine de yer verir.

3.2.1. *Zübdetü'l-İrfân*'ın Referansları

Malatî *Zübdetü'l-İrfân*'ını ilmî bir yöntemle kaleme alır, çok sayıda kaynağa müracaat eder. Eserin indexlerinde bu ilmî kaynakların dökümünü görmek mümkündür. Sıkça yararlandığı klasik kaynaklar şöyle sıralanabilir: Muhâsibî (öl. 243/857) *er-Riâye*, Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) *Tacu'l-Ârifîn*, Kuşeyrî (öl. 465/1072) *er-Risâle*, Gazâlî (öl. 555/1111) *İhyâ*, Suhreverdi (öl. 632/1234) *Avârifü'l-Ma'ârif*, İbnu'l-Arabî (öl. 638/1240) *Fütûhât-ı Mekkiyye*, Mevlânâ (öl. 672/1273) *Mesnevî*, Rabbâni (öl. 1034/1624) *Mektûbât* vd. Mevlânâ Halid-i Bağdâdî'nin *Risâle fi Tahkiki'l-İradeti'l-Cüz'iyeye*'sine geniş bir yer ayırır, birinci ciltte orijinal Arapça metni derceder. İbnu'l-Arabî'yi de kaynak gösteren Malatî ondan hazret-i şeyh-i ekber diye iktibaslar

---

²¹⁵ Malatî, *Zübdetü'l-irfân*, 1/16.

²¹⁶ Malatî, 1/216.

²¹⁷ Malatî, 3/645.

yapar.

3.2.2. Zübdetü'l-İrfân'ın Konu Başlıkları

Kitabın konuları müellifin kendi sistematığı içinde sıralanır. Üç bölüm halinde tasnif ve isimlendirme, Gazâlî'nin *İhyâ*'sındaki sıralamaya benzer. Esas konumuz olmamakla birlikte eserin orijinal nüshasındaki konu başlıkları (fihrist) eserin muhtevasına atfen kısaltılıp sadeleştirilerek aşağıda verilmiştir:

MUKADDİME – İSLÂMİ FENLERİN MADERİ: İLİM-AMEL-İHLAS

BİRİNCİ KİTAP

EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAATİN AKAİD-İ SAHİHASI VE FIRAK-I DÂLLE

İlahi sıfatlar, akli ve nakli delillerin sübutuna delalet eden sıfatlar, cacib, caiz, mümteni' sıfatlar
Ehlisünnet ve'l-cemaâtın sahih akaidi ile sapkın fırkaların yanlış akaidi, hüsn ve kubhun tedkikatı
Ehlisünnet ve'l-cemâatin müsamahakâr akaidi, kitabın indirilmesi, suhuf ve Musa as el-muvahede
Akaid ilminin özünü içeren Hızır Bey'in Kaside-i Nüniyye'si ve önemli meseleler
Mâlik-i Nüveyr'in öldürülmesi ve Gazâlî'nin <i>Tehafüt</i> ünde muhaliflerin üç kısmı
Ehlisünnet inancı, kulun gücü, hidâyet-dalâlet, said-şaki, yasatma-öldürme, münker-nekir, kabir
Cüz'i irade'nin kulun kesbi olduğu, Kur'an'de mücmel ve sarih,
Kevser'de vav harfinin vahdete işareti, Nebi s'in kesrette şühûd-i vahdetinde olduğu, süfilerin iftiraları
Aklın delili, hüccet-i baliğâ olmayışı, yüksek insanların meleklerden daha üstün olması, soru-cevap
Dünyanın her yerinde nebi olduğu, Hind'de peygamberlik izleri, Gazâlî'nin İbn Sina ve Farabi'yi tekfiri
Yaratılış gâyesi, Sadruddin-i Şirazi (ö. 1640)'nin rûh araştırmaları, İbn-i Abbas (ö. 687)'in tedkiki
Ölümünden sonra diriliş, rûhun iadesi, Allah'ın dua icabeti, haşir, meâd, yaratılış ilminin sebepleri
Kaza ve kaderin hakikati, Allah'ın gaybı bilmesi, gaybın araştırma konusu yapılmaması gerektiği
Beş duyu, beş metafizik duyu, zât ve sıfatlar, marifet-i ilahiyye
İman-İslâm'ın bekâ ve zevali, akli zorunluluk, varlıkların cevaz ve imtina'ı, soru-cevap
Şeytanın kul üzerindeki kast ve iradesi, şeytanın 72 fırkanın banisi oluşu
Maddeci ve tabiatçıların görüşleri, "والله الذي خلق سبع سموات و من الأرض مثلن" âyetinin açıklaması
Maddeciliğin "Âlemin varlığı, madde kuvvettir/hareketir" görüşlerinin reddi
Tabiatçılık esyanın doğasına, münecimlik de gök cisimlerinin durumlarına dayanır görüşlerin reddi
"فليظنر الإنسان مم خلق خلق من ماء دافق، و من آياته أن خلقكم من تراب"
Harici fırkası 22 kolu ve bozuk inançları, Mutezile fırkası, kâfir Aristo: Heyûla ve muharrik iki varlık,
Zerdüş: Hayr ve Şer iki mâbud, Cebriyye, Kaderiyye, Mürci'e, Neccariyye ve Müşebbihe'nin İflası
Bâtiniyye: Zeydiyye ve Şi'a hakkında, Dürzî ve Nusayrî bozuk fırkaları, putperestler, Mecûsî geleneği

Şeyh Bedreddin Simâvî, Vehhâbilik, Hurufilik, Noktilik, Çerâkiz, Zerdüşî, Çengâne
Şeyh Şemsüddin Sivasî ve Kadızade Muhammed Efendi arasında 9 önemli mesele
Sihrin çeşitleri, tanımı ve başka olaganüstü olaylar, Yahudi ve Hıristiyanların bâtil inançları
Âdemoğulları ahd-ı misakı, Resûlullah sav'in mucizeleri ve miracı hakkında
Nebevî mucizeler, nübüvvet öncesi olağanüstü haller, kerâmetler, manevî yardım, istidrâc, ihanet
Ebü Hanife (öl. 767)'ye nispetle mucizât-ı nebeviyye kasidesi, evrenin sonsuzluğu görüşünün reddi
Hz. Peygamber'in soyu, hilyesi, ahlâkı, şifâ ve şemâil-i şeriflerde bulunan tafsilat ve hilye-i sa'adeti
Sahabenin sınıfları ve dört halifenin semâilleri, Hz. Ebûbekir; Hz. Ömer; Hz. Osman; Hz. Ali
Aşere-i mübeşşere, müminlerin anneleri, vasıfları ve isimleri

İKİNCİ KİTAP

AHKÂM-I ŞER'İYYE-İ MUHAMMEDİYYE'DEN AHKÂM-I AMELİYYE

Kur'an-ı Azimuşşan, vahy-i şerifin keyfiyyet-i nüzûlü, tertib-i süver, hat ve kıraat-ı Kur'an
Kur'an-ı Kerim'de bulunan fesahat, belâğât, ehadis-i nebeviyyenin aksâmı enva-i ehadis-i şerife
Ehâdis-i nebeviyye'nin nezd-i müctehidde derecâtıyla ameli ve ehadis-i mevzu'a
Ravi-yi ehadisın tabakât ve izahı, bazılarına vusûl ve adem-i vusûli
Mut'anın ihtilafatı, delail-i şer'iyyeden icma'-i ümmet
Kıyas-ı fukaha, kıyasa ihtiyaç, şartı, rûknü, hükümü ve ref'i beyanındadır.
Re'yin Ahvâli, ihtilâf-ı fukahâ, ilm-i fikhın taksim ve ta'rifi, ihtilâf-ı müctehidin esbâbı
Müctehid, içtihatıta savab-hata, eimmei erba'a, âyât ehadisten istinbat, mutanın butlanı, reda', ikrah
Ahkâm-ı ameliyye, meşrûât-ı şari'in dört nev'i ve mahkeme-i adliye mecellesi
Ahkâm-ı ameliyyenin ikinci me'hazı, hâkim ve hüküm ve mahkûm-i bih ve mahkûm-i aleyh
Hükümün vaz'ı vaz'ı kısmının rûkn, sebep, şart, illet ve âlâmet
Ecinne kavminin vuku' ve tekellüf, tercih-i beyyinat, âyât ve hadis-i şerifler beyninde teâruz
Furu'un aslı salât ve lahiki zekât, savm, hacc ve cihadın hüküm ve mezayây-ı müstahsenesi
Furu'dan riba, tesettür-i nisa, kâzif, zina, müsekkirât, sirkat, kısas, muamil ve kesbin mezayası
Nasih ve mensûh'un hükümü ve esrar-ı mühimmelerinin tafsilatı, nasihin aksâm-ı erbaâsı
Nasih ve mensûh'unu camî' müelliflerin esâmi ve kitapları, meselenin tetkiki, ashab-ı a'raf
Tevbenin menafii, meğibat-ı hamse, melâike-i kirâm, Hârût-Mârût, ashab-ı kirâm sûretinde zuhurları
Mu'cizât-ı nebevî, enbiya-i izam hakkında nisyan ve sehiv
Euzubesmele lû'ar bin meseleyi şâmil, tevbe ibadet-i müstakille, hurufât tertibile mesele-i Kur'âniyye

ÜÇÜNCÜ KİTAP

İSTİKÂMET-İ AHLÂKİYYE OLAN İHLAS VE TASAVVUF

Tasavvufun menşei ve kökeni: Kavramlar ve velâyet ehlinin halleri
Tasavvuf sahabe-i kirâmın yoludur. Râbitanın âdâbı, şartları ve dayanakları
Nakşebendî hareketi büyüklelerinin öğretileri, zikir, zikir âdâbı, zikir mertebeleri, vuslat, ispat ve nefy

Kalbin tasfiyesi, zikrin sonu; murâkabe, ilâhi ferâset, irfân tevâhidî, peygamber rûhaniyetinden istifade
Hamid-i Vâni el-Malatî'de vahdet-i vücûd; mertebeler ve silsile
Kerâmet, velâyet, ayne'l-yakin, ilme'l-yakin, hakka'l-yakin, sohbet, fenâ-bekâ, teveccüh
Kabir ziyareti, kalp, mürşidin kabirinden istifade, İbnü'l-Arabî ve vahdetçi şeyhler, İmam Rabbanî
Farzlar, nafîleler, belağat, vezinli Kur'ân tilâveti, İslâm ve İmanın izahı, tasavvuf-tarikat kavramı
İslâm-ımanın şartları, tevâcüd'ün kısımları, tasavvuf zevki, habib-halil farkı, tasavvuf: hâl ilimleri
Velâyet, cezbe, sülûk, âfak-enfûs, eşyanın hakikati, Muhammedî hakikat, hazerât-ı hams, varlık, imkân
Gafletli savan zikir, Naksî büyüklerinin sünnete ittiba, Şeriatı Kusanma kalbi zikre bağlı, nefsi emmâre
Sûfi Kavramı, râbıtaya ârız olan ye'sin çaresi, feyzin vârid olması
Emirleri tanımayanlar, Mümtazın hükmü, rüyada hallerin arzı, "Allah 100 bin Âdem yarattı" rivâyeti
Cinlerin bedenlenmesi tenâsüh mü? Kevn-Bürûz, meded istemek.
Sekr ve galebe anında ittihad, gaybet, ihata ve maiyyet sözleri
Din ve şeriat örfün hilafına taalluk etmemiştir, Tevhid ehlinin meşrebi, muhabbetle nazar,
Müktesib cesed midir rûh mudur? Cin topluluğunun reisi musallat, muhalif bazı misal görünömler
Tasavvuf Kavramı, hallerin özü, varlığının gerekliliği? Namâzin mübessirâtı ve ru'yet mertebesi
Sûfi hareketin bilim ve tekniklerinin manzum açıklaması
Rûh ve nefsin aşkının öyküsü, ibadetlerin sûreti ve hakikati, letâif-i hamsenin dereceleri
Peygamber (s)'e bağlılığın yedi derecesi, Allah aşkı, ru'yet, mürşid ve şeriate bağlılık,
50 Bin Yıllık gün, ceffe'l-kalem, letâif, enfûsi-âfâki seyr, fenâ fi's-şeyh fenâ fi'r-resûl, marifetler
Lafzatullah, bedenlen mi'rac, rûhi mi'rac, hatime-i mübhem, güncel meseleler, pirlere ma'lum mu?
Ka'be gelir mi? Tevhid, feyizler, letâif-i hamse nûrları, tevhid'in mertebeleri, şeriat: Kemâlâtın aslı
Kâfirlere düşmanlık, cihâd nass ile sabittir ve naslara uymak farzdır, işimiz nass ile fass ille değil
Sülûk ehli, Kübrevî, usûl-i aşere, tarikatte icazet, şeyhlik ve irsâd makâmının şartı, davet makâmı
Giyâbî teveccüh yöntemi, mürşidlerin dervişlerin hallerini bilmemesi, maksat aidiyet duygusu
"قل كل من عند الله ما أصابك من حسنة فمن الله و ما أصابك من سيئة فمن نفسك" Bu iki âyet arasında uyum
Muhammedî birlik-ilahî birlik, mümkünün ilmi, Kur'an'ın, Kâbe'nin ve Muhammed'in hakikati
Tefsir usulü tedkikleri, enbiya ve evliyânın eşedd-i belâ hikmeti, geçim sıkıntısının çaresi?
Rızkın dar/geniş olması, muktedî'nin nefy-u ispatla mesguliyeti, لا صلوة إلا بحضور القلب/kalp Huzuru
Tevbe'den gaflet günahahtan daha kötü, zikir öğrenimi, şeytanın iki türü: enfûsi-âfâki
Tarikatların silsilelerine iltifat, teklif vâki olursa ne yapılır? İbâdet ve zikirde halavet,
Farsça, Hintçe, diğer dillerde zikir, nefy-u isbat, Arabî manâsında çeşitlik vukuunda caizdir
Mesakkat-sevap ümidi, "ولا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله أمواتاً بل أحياء عند ربهم" âyeti, kaza rızâ
"ربي إني مسني الضر" Niyazı, teveccüh yöntemi nasıldır ve kalbin ağlayışı (girye-i dil) makbul müdür?
Sultan-ı zikir, aşk ve vaveylâ, tasavvufta zikir olunan fenâdan maksat nedir?
Yoksul kâfirlerin dünya ve ahiretten mahrumiyetleri, tayy-ı zaman

Kelam-ı kadimin manâsı, Hz. Peygamberin Muhammed ve Ahmed ism-i şerifindeki sır ve işaretler
Şeyhlik makâmına ulasmadan önce müridlere icazet verilir mi? Kadınların tarikata girmesi
Şeytana dair, eski kitaplar meseleler, zünnâr bağlamak, Mu'tezilenin sözleri, boşanma bahsi
Bakara'da 1000 emir ve yasak, 1000 hüküm, 1000 haber, 15 misal ve 300 rahmet, ümid, azap ayeti

3.3. Zübdetü'l Merviyeye fi't-Teşrîh ve'l-Kemeviyye

Eser 117 sayfadan oluşan bir yazmadır. Evrenin yapısı, makrokozmetik sistemin işleyişi, anatomi, kimya ilmine dair kaleme alınmış özlü pratik bilgilerden oluşur. Kitap, kavramlar bakımından zengin bir eserdir.

Müellif ilmî disiplinler arasındaki bağıntıya önem verir. Hastaların tedavisinde, anatomi-kimya birikiminden yararlanır. Âlim ve âriflerin tedavilerde önerdikleri “muska” tabir edilen “nüsha”lar²¹⁸ (reçete), asıl itibariyle tıbbî belgelerdir. Bugün tıbbî reçeteler, uluslararası ilaç firmalarının ürününleri ile sınırlı iken, yüz yıl öncesine kadar hekimlerin (sûfi şeyhler) reçeteleri, tıbbî ilaçlar yanında tıbbî destekleri (koruyucu hekimlik, ruhsal tedâvi, duâ, ilm-i nücûm, musikî vb.) içerir.²¹⁹

²¹⁸ Bk. Muhammed Moîn, *Ferheng-i Farsi-yi Moîn*, (Tahran: Edenâ Yayınları, 2002), nüsha md. Tasavvufi kavramların itibarsızlaştırıldığına ilişkin örneklerden biri “nüsha” halk arasındaki yaygın kullanımıyla “muska” sözcüğüdür. Aslen Arapça bir kelime olan “nüsha” çoğulu “nüsa” Farça'da tıbbi bir kavramdır ve hastaların tedavisi için doktorların önerdikleri diyet, ilaç, perhiz vb. uygulamaları yazdıkları belgenin adıdır. Bu belge halk arasında dua, büyü, sihir vb. bir takım okunması zor ve iyi olmayan niyetler için kullanılmış ve zamanla muska biçiminde asıl formundan sapmıştır.

²¹⁹ Molla Hüseyin Kâşîfî (H. 907), *Kitab-ı Esrâr-ı Kâsımî der İlm-i Kimyâ*, Simyâ, Himyâ, Limyâ ve Rimyâ, 1396. <https://www.gizlilikimliler.org/Esrar-i-Kasimi.htm>, 07.08.2020 tarihli erişim. Kimyâ: Maddelerin ana yapılarını, bileşimlerini ve bunlarla ilgili çözümleme ve birleşim yöntemlerini inceleyen bilim. Simyâ: Ruhânî felsefî disiplini ile doğanın ilkel yollarla araştırılması, değersiz madenlerin altına dönüştürülmesi ilmi. Bu ilimle harikulade işleri yapmak için büyük iradi güç elde edilir. Rimyâ: Bu ilimle bir anda istenilen bir yere gitmek mümkün hale gelir. Tayy-i mekân gibi. Yeryüzü madenlerinin bilinmesiyle bir kuvvet hâsıl olur. Bu kuvvet sayesinde garip bir olay ortaya çıkar. Limyâ: Bu sayede eşyayı teshir, varlıklara hükmetme hâsıl olur.

3.4. Zübdetü'l-Müsemma Fi Hükmi'l-Esmâ

İsminden anlaşıldığı kadarıyla Allah'ın isim ve sıfatlarına ilişkin bir kitap izlenimi vermektedir. Bu eser de kendi terceme-i hâlinde zikredilmiş, ancak şu ana kadar bulunamamıştır. Eserlerinin neden bulunamadığı ve bilinmediğine ilişkin ilk akla gelen husus; hapis, sürgün ve firar şartlarıdır. Eserlerinin bilinmeyişinde 1930'lardaki siyasi şartların da etkili olduğu düşünülebilir. 1952'deki suikast hadisesi,²²⁰ sonrasında Malatya'da başlayan tasavvuf karşıtlığı, bir başka sebep sayılabilir.

---

²²⁰ Selanikli gazeteci A. Emin Yalman'ın (öl. 1972) Hüseyin Üzmez (öl. 2014) tarafından Temmuz 1952'de Adnan Menderes Malatya'da iken suikaste uğraması olayı.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN TEDKİKLERİNDE TASAVVUF (Anadolu İrfânı)

İrfân ve tasavvufun mebde'i, menşe'i, gayesi, tarifi, öncüleri gibi önemli konular ve bunların Kur'ânî dayanakları Anadolu İrfânı'nın temelini oluşturur. Tasavvuf her şeyden önce bir ahlâkî istikâmettir. Kur'ân'a ve Sünnet'e dayanır. Tasavvuf ve sûfi kavramları, Hicri ilk yüzyılda kullanılmaya başlar. Kalplerini gafletten koruyan ve Allah'ın hukukuna ri'âyet eden Peygamber bağhılarının vasıflarına tasavvuf, kendilerine sûfi denir.²²¹

Kur'ân-ı Kerîm, peygamberlerin zühd hayatından söz eder. Tasavvuf, zühd ve takvâ olarak İslâm öncesi dönemlerde de vardı. Hz. İbrahim ve Hz. Hacer'in hacc kıssası,²²² Hz. Musa'nın erbain mikâtı²²³, Hz. Meryem'in mihraba adanması²²⁴ zühd örnekleridir. Müellif de tasavvufu Hz. Adem'den beri var olan bir yol olarak görür. *Kitabu'z-Zühd*'de önceki peygamberlerin zühd haberleri yer alır.²²⁵ İslâm'ın ilk döneminde sahabenin hayatındaki zühd uygulamaları bir ilmi disipline dönüşür ve ilk yüzyılın sonlarında tasavvuf adı verilir.²²⁶

Tasavvuf ve irfân İslâmî değerlerin şer'î bir ilme dönüşmesidir. İrfânın gâyesine tasavvuf kitabının ilk faslında değinen *Zübde* müellifi ana tema olarak tasavvufî kavramları, bunlar arasında zikri merkeze alır ve insanın zikir ile mükellef olduğunu, kalben yapıldığı takdirde zikrin insanı ve toplumu

---

²²¹ Malatî, 3/661.

²²² İbrahim 14/37.

²²³ Bakara 2/51; A'râf 5/142.

²²⁴ Al-i İmrân 3/35.

²²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'z-Zühd*, tah. M. Celâl Şeref, (Beyrut: Daru'n-Nahda, 1981), 123-198; çev. M.Emin İhsanoğlu, (İstanbul: İz Yay. 2010), 60-138.

²²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z.K. Ugan, (Ankara: MEB Yayımı, 1988), 246.

kemâle ulaştıracağını belirtir²²⁷ ve tasavvufun kaynağını Kur'ân'ın ilk âyetlerine dayandırarak açıklar.²²⁸

1. TASAVVUFUN MÂHİYETİ

Tasavvuf; İslâmî değerlerle toplumsal değişimi gerçekleştiren bir ilimdir. Buna hayatu's-sahabe de denir. Tasavvuf, sünnet ehli, âbid/zâhid, bidatlere karşı çıkan ve her an Allah'la olma gayretinin adıdır.²²⁹ Ubûdiyyetin tahakkuku, kalbin safâsı ve şerî hükümleri yaşamasıdır.²³⁰ İpek giyinenlere cevap mahiyetinde yün giydikleri için tasavvuf adını alan sûfi düşünce bir hakikattir, tören (şekil) değildir. (التصوف حقيقة لا رسم له).²³¹ Müellife göre tasavvuf ilmi, İslâmî faziletlerin şer'î ilimler kısmındandır. Zikretmek, nefsi emmare eğitimi ve günden güne arınarak nefsi mutmainne, râziye, marziye olmaya çalışmaktır.²³²

Cüneyd (öl. 297/909) “*و بحبيك به،* /Hakk'ın seni sende imate edip (öldürüp) kendisiyle diriltmesi, der. Muhammed el-Kassab (öl. 347/960) ise “Tasavvuf zaman-ı kerimde, recul-i kerimden kavm-i kirâmda tezahür eden ahlâk-ı kerimdir” der.²³³ Tasavvuf ilmi öyle üstün bir ilimdir ki kendisinden daha âlim ve fâzıl kimsede bile bu ilim olmayabilir. Hz. Musa Hızır'a; “*هل أتبعك أن تعلمني مما علمت رشداً،* /Sana öğretilen ilmi bana da öğretmen için sana tabi olayım mı?” demişti. Hz. Musa nübüvvet, risalet, şeriat ve siyaset ilimlerinde insanların en bilginiydi. Hz. Hızır ise bildiği şeyde üstündü. Çünkü ona öğretilen ledün ilmidir (و علمناه من لدنا علماً).²³⁴

Tasavvufun gâyesi, Allah'ın kitabına tabi olup Resûlünün

²²⁷ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, (Malatya: Yazma, 1918), 1/33; Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, çev. Mevhibe Altunkaya vd. (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 1/33.

²²⁸ Malatî, 3/564.

²²⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, Tah. Z.M.Ensârî, (Kahire: Daru Cevamiu'l-Kelim, 1940), 1/12.

²³⁰ Serrâc, *Lüma'*, (Mısır: Daru'l-Kütübi'l-Hadise, 1960), 47.

²³¹ Hüevîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (Tehran: Fruzânruz Yay, 1380), 26/233.

²³² Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, (Malatya: 1918), 3/569.

²³³ Malatî, 3/573, 650.

²³⁴ Kehf, 18/66-65; Malatî, 3/566.

yolunu izlemek, maneviyatı yetkinleştirmek,²³⁵ üstün vasıfları kazanmak, icmâlen peygamberin üstün ahlâkı ve ilâhi ahlâk ile muttasıf olmak, şer’î fiilleri suhuletle ifâ etmektir. Malatî’ye göre tasavvuf mezmûm ahlâkı terk etmektir. Bu ise tasavvuf yolunu takip etmekle gerçekleşir. Çünkü “بعثت لاتمم مكارم الأخلاق”²³⁶ Nebi (s)’in bi’seti, ahlâk-ı kerimeyi tamamlamak içindir. Yüksek topluluğun en üst gâyesi ve en geniş arzusu, her şeyde peygamberi takip etmek, zâhiren/bâtınen ona varis olmaktır.²³⁷ Tasavvufun gâyesi ve mevzuu şudur:

Tâlibler ve sâliklerden başka vâsıl, kâmil ve üst mertebelerin daha yüksek gâyeleri de vardır. Tasavvufun mevzu’u, keşif ve ayân hatta vecd ve vicdan yönünden zât, sıfât, şuûn, i’tibarât ile esmâ ve af’âl’-i ibadiyyedir. Fahr-i âlem (s), hakiki varislerine iki tür miras bırakmıştır. Birine ilm-i zâhir diğerrine ilm-i bâtın denir. İlm-i zâhiri sahâbe-i kirâm (r), Resûl (s)’in ef’âl ve akvâlından ahz ve telakki eylemişlerdir. İlm-i bâtın ise, bilâ vasıta âlemu’l-gaybdan makâm-ı “او ادنى/ev edna”da Resûlullah (s)’in rûh-i şerîfine ifâza buyurulmuştur. “فأوحى إلى عبده ما أوحى”/kuluna vahyettikçe etti” âyet-i kerimesinin müstemil olduğu; “وما أوحى” kelimesinden anlaşılan büyük bir irfân-ı bâtındandır.²³⁸

Tasavvuf, “إن الله يأمر بالعدل والإحسان”/Allah adaleti ve ihsanı emreder”²³⁹ âyetinde adalet ve ihsân (kardeşini kendine tercih) ile yorumlanır.²⁴⁰ İlm-in bâtın kısmı İhsân ilmi’dir (tasavvuf). İhsân ilmi; “الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك”/Allâh’ı görmüşçasına ibadet etmendir. Sen O’nu görmesen de o seni görür”²⁴¹ Tasavvuf bu hadis-i şerifin işaret ettiği ihsânı tadarak (zevken) bilmektir. Aynı şekilde bu ilim ikân, ayân, zühd, ihlâs, marifet-i nefis ve marifet-i dil, tezkiye-i nefis, tasfiye-i kalb, müşahedât ve mükâşefât, tevhîd, tecelli-i zât ve tecelli-i sıfât,

²³⁵ Serrâc, *Lüma’*, (Mısır: Daru’l-Kütübi’l-Hadise, 1960), 21.

²³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/381.

²³⁷ Malatî, 3/573, 650.

²³⁸ Malatî, 3/660.

²³⁹ Nahl 16/90.

²⁴⁰ Hücvârî, *Keşfü’l-Mahcûb*, nşr. Asyabî-Zencânî, (Tehran: Fruzânârûz, 1380), 209.

²⁴¹ Buharî, *Sahih*, (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002), Hadis. 50, 23.

makâmât ve ahvâl, kurb ve vusûl, fenâ ve bekâ, sekr ve sahv, işarât ve ilhâm, hitab, perde gerisinden nida, kelâm ve ilahi bast gibi türlere ayrılır. Bu ve benzeri türler “و علم آدم الأسماء كلها /Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti”²⁴² talimiyle hâsıl olan ilimdir. Bunların mevzuları ayrı ayrı ise de hedefleri tektir. O da keşfen ve zevkan Hak teâlâdan bahsetmektir.²⁴³

Tasavvufun bir gâyesi de safâyı elde etmektir. Buna göre “الصفاة ولاية لها آية و رواية، و التصوف حكاية للصفاة بلا شكاية”/Safâ velâyet-tir, safâya delâlet eden bir âyet ve bir rivâyet vardır, tasavvuf ise şikâyet etmeksizin safânın hikâyesidir”. Safânın etkisi mustasvif (menfaat sûfilîği), mutasavvıf ve sûfî şeklinde üç mertebede görülür. İlk mertebede mustasvif “عند الصوفية كالذباب و عند غيرهم”/Sûfîlerin arasında bir sinek gibi kıymetsiz, başkalarının arasında bir kurt gibi çıkarcıdır”, mutasavvıf sûfî derecesine talip olan, sûfî ise kendinde fâni olup Hakk’da bâkî olandır.²⁴⁴ Malatî ise tasavvufun gâyesini şöyle izah eder:

Şeriat, iltizam-ı ubudiyetle emrden; hakikat, müşahede-i rububiyetten ibarettir. Şeriatla sınırlı ve temelli olmayan hakikat merduddur, matruddur. Hakikat ile mukayyed olmayan şeriat müstehilu’l-husûldür. Şeriat teklif-i halk ile hakikat tasrif-i halk ile müfesserdür. Şeriat ona ibadet, hakikat mabudiyeti müşahededir. Şeriat emr ile kaim, hakikat kaza ve kaderi şahid ve her şeyden ahfa ve her şeyden azhardır. اياك نعبد /Ancak sana kulluk ederiz” hıfz-ı şeriat; و اياك نستعين /Ve ancak senden yardım dileriz”²⁴⁵ ikrâr-ı hakikata işârettir. Şeriat emr ile vacip olduğu cihetten hakikattir. Hakikat Hak Subhanehu ve Te’alanın marifetini bilmek ile ma’mur oldukları cihetten şeriatdır.²⁴⁶

Sûfî isimlendirmesi, Hasan-ı Basrî tarafından kullanılmıştır.²⁴⁷ Bu da İslâm’ın ilk asrı demektir. Tasavvuf ismi,

²⁴² Bakara 2/31.

²⁴³ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/573-574.

²⁴⁴ Hücvîrî, *Keşfü’l-Mahcûb*, nşr. F.Asyabî-A.Zencânî, (Tehran: Fruzân, 1380), 24.

²⁴⁵ Fatıha, 1/4.

²⁴⁶ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/573.

²⁴⁷ Serrâc, *el-Lüma’*, (Mısır: Daru’l-kütübi’l-hadise, 1960), 43.

Hicri 2. asrın nihâyetine doğru bir ilmî disiplin olarak yaygınlaşmıştır. Tasavvuf tarihçilerinin genel kanaati de tasavvufun kaynağının Hasan-ı Basrî'ye dayandığı yönündedir. Ancak tasavvuf, sözlük anlamıyla İslâm'dan önce de vardı.²⁴⁸ Tasavvufu Hasan-ı Basrî'ye dayandıranlar, bunun bir şer'î ilim olarak Kûfe'de yaygınlaştığını kastetmişlerdir.

İslâm tarihinde, tasavvufun Hint mistisizmi veya Yahudi, Hıristiyan teolojisinden mülhem olduğuna dair herhangi bir görüş serdedilmemiştir.²⁴⁹ Bu iddialar oryantalizm kaynaklıdır. Resulullah (s) zamanında İslâm'ın üstün şahsiyetlerine sahabe denmiş, onları veli edinenlere tabi'in, daha sonra gelenlere etba'-ı tabi'in denmiştir. Sonrasında üstünlük konusunda toplumda bir anlaşmazlık olmuş, insanlar arasında dindarlıkları yüksek olanlara zühhd ve ubbâd adı verilmiştir. Sonra bid'atler çıkıp fırkalar arasında iddialaşma meydana gelmiş, her fırka kendi havassına zâhid ve âbid demiştir. Fırka-i nâciye olan ehli-sünnet içinde kalplerini gafletten koruyup nefislerini Allâh'a adayanlara sûfî, bu yola da tasavvuf denilmiştir.²⁵⁰

Tasavvuf İslâmî değerler ile şekillenen, dünyevileşme karşısı bir düşünce olarak doğmuştur.²⁵¹ Bu da tasavvuf Hasan-ı Basrî'den önceye dayandığını gösterir. Sûfî nisbesini ilk kullanan kişi Ebû Hâşim es-Sûfî'dir (öl. 150/767) ancak ondan önce tasavvufa kaynak teşkil eden bir sahabe, tabiin topluluğu vardır. Onlar zühhd, vera' ve ibadet ile temayüz etmiş kimselerdi. Süfyân-ı Sevrî'nin (öl. 161/778) çağdaşlarından olan Ebû Hâşim Şâm'da insanların irşâdı ile meşgul olurdu. Sevrî; Ebû Hâşim olmasaydı

---

²⁴⁸ M.T. Houtsma, R.Hartman, T.W. Arnold, "Tasavvuf", Dairatu'l-maârif'l-İslâmiyye, (Dubai: Merkezu'ş-şarika li'l-ibda'i'l-fikrî, 1998), 7/309, 272.

²⁴⁹ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 1/145.

²⁵⁰ Kuşeyrî, Risâle, tah. Z.Ensarî, (Kahire: Cevamîu'l-kelim, 2007), 12; Malatî, 3/569.

²⁵¹ İbn Haldûn, el-Mukaddime, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1996), 211.

Rabbâni incelikleri ve tasavvufun ne olduğunu bilemezdim, demiştir. Ebû Hâşim kendi zamanında zühhd u vera'da emsalinden önde idi. Ondandır evvel kimseye sûfi denmemiştir. Hângâh ilk olarak onun için Şâm Remle'de inşa edilmiştir. Bu bina hakkında Şeyhu'l-İslâm (?) der ki;

خير دار حل فيها خير ارباب الديار / و قديما وفق الله خياراً بالخيار²⁵²

İyi ev iyilerin halleştiği yerdir / Allâh iyileri hep iyilere rast getirir.

Kalp ve muhabbet ehli için inşa edilen hangâhın ilki bu bina, ilk sûfi de bu zâttır. Ebû Hâşim, zâhir ve bâtın ilimlerde uzmandı. أقطع الجبال بالأبر ايسر من قلع الكبر من القلوب /İğne ile dağları sökmek, kalplerdeki kibri sökmekten daha kolaydır. Son derece rezil bir sıfat olan kibir, düşük bir ahlâktır” diyordu. Ayrıca, أعود بالله من علم لا ينفع /Fayda vermeyen ilimden Allâh'a sığınırım”²⁵³ hadisini dilinden düşürmezdi.²⁵⁴

Hadis, fıkıh, tefsir, kelim ve tasavvuftan oluşan şer'i ilimler kendi arasında iki kısma ayrılır. Biri fukahaya mahsus genel hükümler diğeri tasavvufa mahsus İslâmî mücâhede, muhasebe ilkeleri. Fıkıh, kelâm gibi ilimler satırlara aktarılırken sûfiler de kendi hareket noktalarını, ilkelerini yazıya aktararak sûfi klasiklerini meydana getirdiler. Böylece İslâmî değerlerin şer'i ilimler kısmından olan tasavvuf ilmi, ehl-i tasavvufun yolu oldu. Bu yol sahabe ve tabiinden selef-i sâlihinin hak ve hidâyet yoludur. Böylece tasavvuf ehli, diğeri ilim ehlinen fazla olarak bir başka ilimle meşgul oldular. Bazıları vera', takvâ ve muhasebe-i nefse dair kitaplar yazdılar. Muhâsibî'nin (öl. 243/857) *Riâye*'si, Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) *Risâle*'si, Suhreverdi'nin (öl. 632/1234) *Avarifu'l-Maârif*'i bu minval üzere yazıldı. Gazâlî (öl. 555/1111) *İhyâ*'da iki kısmı birleştirip ahkâm-ı vera' ve iktida-yı vaslın âdâb, yol, usûl ve terminolojisini açıkladı. *Avârif*'te, sûfiler ile müstasviflere

²⁵² Hâce Abdullah İbnu'r-Rûmî, Divan, (Beyrut: A.Hasan Besec, 1994).

²⁵³ Müslim, es-Sahih, Hadis no. 2722.

²⁵⁴ Câmî, Nefehatu'l-Üns, çev. L.Çelebi, sad. A.Akçipek, (İstanbul: Huzur, 2014), 144; Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/569.

(sahte sûfi) dair bahisler önemlidir.²⁵⁵

Tasavvuf ilmi, ahiret ilmidir. Bu ilmin üstünlüğü dört şer'i ilmin üzerine kurulu olmasından ileri gelir. Tasavvufun şartı ise kalbi masivâdan tam arındırmak ve zikrullahla meşgul etmektir. Bunun sonucu, gayret ve irade ile seçilen bir ahlâki kemâle ulaşmaktır. Bu hâl yolun başlangıcıdır. Fenâ fillahtan önceki sülûk hallerine girer.²⁵⁶ Tasavvuf ahlâkını kuşanan sâlikin özellikleri ve bu ilmin değeri şöyledir: Mûkaşefât ve müşâhedât, sâlikin ilk hâlleridir. Mutasavvıfların zâhir-bâtın tüm davranışları yeryüzünü aydınlatan nübüvvet ışığından alınmıştır. Seyr u sülûka koyulanlar yakaza halinde melekleri, büyük peygamberlerin ruhlarını müşâhede eder, sözlerini dinleyip faydalanırlar. Kirâmen kâtibin ile işaretleri de vaki'dir. Kabir ehlinin hallerini müşâhede bunun en düşük derecesidir. Bu müşâhede sonraları o dereceye yükselir ki o derecâtı, nitak-ı nutk ihâta edemez ve hiçbir kimse kendinden ihtirâzı gayr-i mümkün bir hata-yı sarihi müstelzim olmayacak bir lafız bulamaz. Binâenaleyh bazı kimseler hulûl, ba'zıları ittihad ve bazıları vusûl derecesine geldiğini hayal edip nihâyet derecede hataya düşerler.²⁵⁷

Sonuç olarak ipek ve altın sembolizmi gibi tüm bidatlere karşı ehl-i sünnet seçkinlerinin; her an Allah'la birlikte olma, gafletten sakınma çabalarına tasavvuf denir. Bu tevazu sembolü kimseler, yün elbise giymeleriyle sûfi diye anılırlar.²⁵⁸ Esasen tasavvufun başlangıcı, nübüvvet ve risaletin başlangıcıdır.

Tasavvufun mebdei, nübüvvet ve risaletin mebdeidir. Ve semavî hakikatleriyle ittisafdan farklılaşmıştır. Şerayi'den murad kütüb-i semaviyye, evamir ve nevahî-i ilâhiyyedir ki her zamanda inanç esaslarını sabit ve şeriatın nesh ve tecdidıyla müteceddid olan ameliyyatın

²⁵⁵ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/569-573.

²⁵⁶ Malatî, 3/571.

²⁵⁷ Malatî, 3/571-572.

²⁵⁸ Kuşeyrî, er-Risâle, tah. Z.Ensarî, (Kahire: Daru Cevamiu'l-Kelim, 2007), 12; Reşat Öngören, "Tasavvuf", İA, (İstanbul: TDV, 2011), 40/119-126.

*tatbikine ve yusr u suhuletle husule vesile-i ittifaftır. Binaen aleyh tasavvuf ıtlak olunan sıfât, nübuvvat ve risaletle beraberdir.*²⁵⁹

Tasavvuf bir hakikat denizidir. Bu denizde, vahdet-i vücûd, büyük bir meseledir. Aklî bir felsefe değildir, fakat zevkî bir mesele olarak tevhidi ancak yüksek makâma erişenler derk edebilir. Vahdet-i vücûd, Buda ve batıl inanç erbabının bahsettikleri vahdet-i vücûddan büsbütün başkadır. Çünkü tasavvufun vahdet-i vücûdu bir emr-i zevkî diğeri ise aklidir. Malatî'ye göre akıl ve zâhir ehli bu tür zevke alışkın olmadıkları için ikisinin arasında bir tür benzerlik görürler.²⁶⁰

Vahdet-i vücûd meselesi Tevhîdin mahiyeti başlığı ile ayrıca ele alınacağı için burada sadece değinmekle yetinilecektir. İnsanın iki hakikati vardır. İlki ile insan, Allah'ın rûhunu taşır. قل و نفخت فيه من روحي /Ruh, Allâh'ın emrindedir"²⁶¹ ve "نفخت فيه من روحي/Ona ruhumdan üfledim"²⁶² âyetlerinden anlaşılan zât-ı akdes-i ilâhi emrinden üflenmiş (menfuh) rûhtur. İkinci hakikati toprak ve çamurdan yaratılışdır. "خلقته من طين/Onu çamurdan yarattın"²⁶³ ve "خلقته من تراب/Onu topraktan yarattı"²⁶⁴ âyetleri buna delalet eder. İnsan, Allah'ın ruhu ile süflî yapısı arasında döner durur. Ancak tasavvufî tecrübe ve zikirle fitratındaki ulviliği koruyabilir.²⁶⁵

Bir kimse tasavvuf yoluna süluk edip rûhun hakikatine münasip olan zikir ile meşgul olunca; من احب شيئا اكثر ذكره /Kim bir şeyi severse onu çokça zikreder"²⁶⁶ hadisinde bulunan; "من اكثر

²⁵⁹ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/572.

²⁶⁰ Malatî, 3/572.

²⁶¹ İsrâ, 17/85.

²⁶² Sad, 38/72.

²⁶³ Sad, 38/76.

²⁶⁴ Âl-i İmrân, 3/59.

²⁶⁵ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/573.

²⁶⁶ İsmail b. Muhammed el-Acluni, Keşfu'l-Hafâ ve Müzilu'l-İlbâs Anme'stehera Mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs, (Beyrut: nşr. Ahmed el-Kalaş, 1985), 2.

ذکر شیئی احبه غالباً²⁶⁷ kaziyyesi gereği kelime-i celale ve kelime-i tevhîd ile muhabbet-i ilâhiyyesi artar. Bu, rûha kuvvet veren Rabbani bir emirdir. Böylece üstün hakikat rûh gâlip, düşük hakikat toprak mağlup olur.²⁶⁸ Zikrin hale dönüşmesi için zihnin zikre odaklanması gerekir. Sûfi, zihnini zikirle meşgul etmezse; zihin başka şeylerle meşgul olur. Zihin doğası gereği ritmik, belli güçte ve aralıklarla zikri tekrarladığında zihinde büyük bir manevi etki meydana gelir. Bu etki zihinde ritmik seslerin ardışık tekrarıyla tetiklenen yücelik duygusunu meydana getirir. Bu da sınırsızlığı çağırıştırır, zihinde yücelik ve huşu duygusunu tüm bedene yayar.²⁶⁹

Bütün ilimler gibi Tasavvuf ilmi de Hz. Âdem'den beri vardır ve diğer ilimlere nazaran daha üstündür, çünkü konusu diğer ilimlerin konularına göre daha ulvidir:

İlmin şeref ve mertebesi, ma'lumun şeref ve mertebesi nisbetindedir. Ma'lum yani mevzu' ne kadar şerif ve âli ise ilm de o kadar müteali olur. Binâenaleyh ilm-i bâtın ulemasının nasibi olan ve mevzu'u Zât-ı akdes-i ilâhiyyeden ibaret bulunan tasavvuf ilmi, zâhir ulemasının nasibi olan aklî-naklî ilimler ile yüksek teknik ilimlerden daha âlidir. Her ilmin kitabı, mu'allimi ve müte'allimi de ma'lumu derecesinde şerif ve âlidir. İnsanın ebedi hayatına vesile olan bâtın ilmin üstâdı, geçici hayata sebep olan ebeveyninden akdemdir.²⁷⁰

Kaynaklarda ilim, zâhir-bâtın ilmi diye ikiye ayrılıp bâtın ilminin daha üstün olduğu belirtilir.²⁷¹

Tasavvuf ilmi daha üstündür ve bu ilmi elde etmenin yolu

²⁶⁷ Kim bir şeyin zikrini çok yaparsa onu genellikle sever.

²⁶⁸ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/572-573.

²⁶⁹ Edmund Burke, Yüce ve Güzel Kavramlarımızın Kaynağı Hakkında Felsefi Bir Soruşturma, çev. Barış Gümüşbaş, (İstanbul: Bilge Yayınları, 2008), 77; Bk. Mehmet Kasım Özgen, Tasavvuf Felsefesinde Zikir Kavramı, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi SB Dergisi, 1-2, Aralık 2013, 215-227.

²⁷⁰ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/574.

²⁷¹ Gazâlî, İhya, 1/20-22; İbn Haldun, Mukaddime, (Dimaşk: Ya'rub, 2004), 37, 48.

tarikât, muhabbet ve keşfi mücahededen geçer. Amaç ise ihlâs ve taabbuddur:

*Tarîkat, cenâb-ı zü'l-kibriyâ hazretlerine giden yolun mertebelerini katetmek ve terakki uygulamalarından sâliklere mahsus olan bir sirettir. Aynı zamanda anî hallerden hüzn, kabz, bast ve heybetten riyâ, iktisab olmaksızın ehl-i hak indinde kalbe varid olan bir ma'nâdır. Ve sıfât-ı nefsin zuhuru ile ister mesel ta'akkub etsin ister etmesin zail olur. Devamında meleke haline gelir ve makâm diye adlandırılır. Haller mevhibedir, makâmât ise sarfedilen gayretlerle elde edilir.*²⁷²

Makâmlar, kesin inanca mutabık birer vakıadır ve fi'lî-infi'lî diye ikiye ayrılır. Fi'lî, başkasından alınmayan, infi'âlî ise başkasından alınandır. Ârifler de tecelli ve keşiflerle birbirinden imtiyazlı olurlar. Keşif, ceberûti bir mertebedir ve lâhuti âlemin tecelliyâtıdır. İbadetin hakîkatı ise hudu', huşu', niyâz ve şikestelik (tevazu)'tir. Bu mânalar gönülde Hakkı şühûd esnasında aşikâr olur. Tecellinin husûlü muhabbete, muhabbetin zuhuru Hz. Peygamber'in mütebaatına, bu ise mütebeat tarikını bilmeye bağlıdır. “قل إن تحبوا الله فاتبعوني بحبكم الله” /De ki eğer Allâh'ı seviyorsanız bana tabi olun ki Allâh sizi sevsin”²⁷³ âyeti buna işârettir. Dolayısıyla ulemâyâ mülazemetle şeriatın tahsili, söz ve fiillerinde Hz. Peygamber'e tabi olmaya şart kılınmıştır.²⁷⁴ Hz. Peygamber insanları doğruya sevkeden, hevâsından konuşmayan, âyetleri okuyan ve öğreten, kendisine indirilenleri tebliğ eden, Allah'ın kendisine itâati emrettiği, Allah'ın sevgisini ona tabi olmaya şart kıldığı²⁷⁵ en güzel örnektir. Müslümanların onun öğretilerine uyması vaciptir.²⁷⁶

²⁷² Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/574.

²⁷³ Âl-i İmrân, 3/31.

²⁷⁴ Malatî, 3/574.

²⁷⁵ Şurâ 42/52, Necm 53/3, Cuma 62/2, Maide 5/67, Nisa 4/80, Ahzab 33/21.

²⁷⁶ Serrâc, el-Lüma', 132; Ebû Talib el-Mekkî, Kûtu'l-Kulûb, 2/129.

Tasavvufta inancı zedeleyecek tarzda maarif²⁷⁷ bahsi edip (şatahât), raks/sema' halkalarıyla bir takım fuzulî sözlerin sarfedilerek acaip hikâyelerle meydana getirilen sûfi ortamlar makbul değildir. Klasik müellifler bu durumu bir sapma olarak görürler. Zira halvet, dinin selameti, nefsin hallerini tefekkud ve Allâh Te'âlâ'ya muhlisane ibadet maksadıyla yapılır. Nas ile ihtilat üzerine halveti tercih eden bir kimse Allâh azze ve celle hazretlerinin zikrinden başka bütün zikirlerden, Cenâb-ı Hakk'ın muradından başka bütün muradâtından ve bütün eşyayı mütâlebeden uzak durmalıdır. Eğer bu sıfatta olmazsa halveti fitneye müncer olur. Halvete böyle bir illet ve maksat ile giren kimsenin kalbine şeytan girer, onu türlü tuğyanlara sevkeder ve içini gururla doldurur. Halbu ki o biçare de kendini hüsn-i halde zan eder. Bazı kimseler şartlarına riâyet etmeksizin halvete girer ve ezkardan birine devam ederek nefsi kuvvetlerini bir noktaya cemedeler. Rehhabin, Brahma ve felasife de böyle yaparlar. Bu keyfiyyet, elbette safa-yı bâtın husûle getirerek tesir yapar. Ancak şeriati tatbik ve Resûlullah'ın sünnetlerine müteba'at sûretiyle icra edilen halvet kalbî tenevvür, zühd, helâvet-i zikir, salât, tilâvet ve ibadet hususlarında ihlâsla muameleyi getirir. Bu konuda siyaset-i şer'iyeye ri'âyet ve Resûlullah (s)'e müteba'at etmeyenlerde yalnız safa fi'n-nefs hâsıl olup bu gibi faydalar Nasârâ ve Brahma'da da görülür.²⁷⁸

Sûfilerden bir grup halvet ve erbain konusunda şaşırarak sözü mahallinden saptırmış ve şeytanın müdahalelerine uğramışlardır. Şeytan onları yanılttığından ihlâslı bir şekilde hakkını vermeden asıl istikametten uzak bir şekilde halvete girmeye başlamışlardır. Meşâyih ve sûfiyenin halvetlerinde bir takım vakıa ve keşflere mazhar olduklarını duyarak bu maksatla halvet yolunu

---

²⁷⁷ Maarif: Sözlükte "bilmek, tanımak", "bilgi" anlamında ma'rifet (çoğulu maarif/irfân) kelimesi ilimle eş anlamlıdır. Ancak aralarında farklar vardır. İlim tümel/genel bilgileri, mârifet ise tikel/özel/ayrıntılı bilgileri ifade eder. İlmin karşıtı cehalet, mârifetin karşıtı inkârdır. Bu sebeple ilim kelimesi mârifetin yerini tutmaz.

²⁷⁸ Malatî, 3/574-575.

seçtiklerinden ötürü bu durum onları yoldan saptırmıştır. Oysa gerçek sûfiler, halveti ve uzleti dinin selameti, nefis ahvâlinin yok olması ve amellerin Allah'a ihlâsla yapılması için tercih ederler".²⁷⁹

2. TEVHİD

Tevhîd ve zühd, tek bir hakikatin iki mütemmim cüz'ü (tamamlayıcısı)'dür. Tasavvufta tevhîdin mahiyetine özel bir önem verilmiş ve tasavvuf klasiklerinin çoğunluğu, tevhîdin hakikatini beyan ile başlamışlardır.

Zübdetü'l-İrfân'ın birinci cildi Kelâm ve tevhid bahisle-riyle başlar, şer'î ilimleri tasnif eder ve kelâm ilmini fikh-ı ilmî kavramıyla açıklar:

*Dinin; bütün usûl, fûru' ve ahkâmı fıkıh adı altında toplanır ve üç kısma ayrılır. 1. Fıkıh-ı İlmî (Tevhîd İlmî/Kelâm)'dir ve vahdaniyyet ile ilâhi sıfatlar gibi nazar/istidlâl ile bilinip inanılması istenen hakikatlerdir. 2. Fıkıh-ı 'Amelî'dir ki ilmi ile birlikte kendisine tatbiki iktiza eden hükümlerden ibarettir. İbadetler, muamelât ve ukubât gibi. 3. Fıkıh-ı Vicdânî'dir ki nefis-i nâtıkanın tezkiyesine ve tekâmülüne medar olan hususları ihtiva eder. İlm-i Ahlâk ve İlm-i Tasavvuf gibi.*²⁸⁰

Fıkıh-ı ilmî, fikh-ı amelî veya fikh-ı bâtinî gibi tasnifler ilk olarak erken dönemde İmam-ı Azam Ebû Hanife (öl. 150/767)'nin *Fıkıh-ı Ekber*'inde yer almıştır.²⁸¹ Daha sonra Fıkıh-ı ilmî kelâm ilmi, fikh-ı amelî fıkıh ilmi, fikh-ı vicdânî ise tasavvuf ve ahlâk ilmi için kullanılmıştır.

Tevhîd, isbât-ı zât başka zâtlara benzetmeksizin ve sıfatlarından hiçbirini tatil etmeksizin ilahî zâtın ispatıdır. Ya'ni mevcut sair zevâta benzemeyen Zât'ı

²⁷⁹ Suhreverdî, Avârifü'l-Ma'arif, çev. İ.Gündüz, (İstanbul: Vefa Yay, 1990), 270.

²⁸⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/568.

²⁸¹ Aliyyu'l-Kârî, *Fıkıh-ı Ekber Şerhi*, (İstanbul: Çağrı, 2016), 116.

*akdesi ispat ve O'nun kadîm ve mükemmel sıfatlarını mu'attal kılmamağa tevhîd denir ki ittihad, hululiyye, vücudiyye ve mu'tezile fırkalarının yaklaşımlarını reddeder.*²⁸²

Tevhid, bir lisan ve şehâdet nûrudur.²⁸³ Maarif ise varlık tevhididir. Ömrünü varlık tevhîdinde (tevhîd-i vücûdî) geçiren, Zât tevhidine geçmeden sonsuz tevhîd denizinden istifade edemez.²⁸⁴ Tevhîd ile havâtır²⁸⁵ arasında da bir ilişki vardır. Kalbe doğan şeylerin sebep olduğu bu geçici duygu ve düşünceler²⁸⁶ veya hutûrât²⁸⁷ nefsanî-şeytânî şeklinde ikiye ayrılır ve tevhîd ile izah edilir. Nefsanî/şeytani havâtır cehl mertebesinde, melekî havâtır ise cehl-i nûrani mertebesinde, kalbî havâtır tevhîd-i ef'al, sıfatî havâtır, tevhîd-i sıfât mertebesinde. Tevhîd-i zâtta ise havâtır yaktur.²⁸⁸

Tevhîd-i efâl mertebesi şudur: “Müzmahil/mün'adim olanlar şirk-i hafiden tamamen kurtulamayan zann/vehm sahibleridir. Kulun iç sûreti ayniyetle mütemessil/mütecelli olursa fi'l-i hak ona hak görünür. Yani her gördüğünü Allah'ın fi'li bilip kendi zât, temessülât ve tüm eşyayı zâhîren-bâtînen ve zevken-vidanen O'nun ef'alinden bilir, onlarda Hakk'ı müşahede eder”. Tevhîd-i ef'alde olan sâlik, gaybiyyet ile temessülünde batîni sûretini çok zikirle latifleştirir. Tam letafetle ecsam-ı kesifenin (yoğun cisimler) havassını idrakten aciz kalsa onun nûruyla tevhîd-i sıfât mertebesine erer. Sonra o sâlikin iç sûreti gaybette

---

²⁸² Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/568.

²⁸³ Malatî, 3/590.

²⁸⁴ Malatî, 3/600.

²⁸⁵ Ethem Cebecioğlu, “Havâtır”, Tasavvufî Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Otto Yayınları, İstanbul 2017. Havâtır: Arapça, hatır kelimesinin çoğuludur, hatıra gelenler demektir. Havâtır şeytani, nefsanî olduğu gibi, Rahmani ve melekî de olabilir. Haram ve helâle dikkat etmeyen sûfiler, gelen hatırın şeytani mi, Rahmani mi olduğunu ayırt edemez. Bk. Yusuf Şevkî Yavuz, “Havâtır”, İA, (İstanbul: TDV, 1997), 16/523-526.

²⁸⁶ Kindî, Felsefî Risâleler, çev. M.Kaya, (İstanbul: İz, 1994), 69.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, en-Nihâye fî Ğaribi'l-Hadis, (Kahire: nşr. M.Tanâhî, 1963), “htr” md.

²⁸⁸ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/636.

daha latif olup tam letâfetle bir gâyeye ulaşır. Zâhiri, havassı ma'kûlatı bilmekten geri kalır. O halde zevk ve vicdanında Hakkı hak ile bulur, tevhîd-i zâta erer. Bâtınî sureti ayniyyetle mütehalli olan ilim ehli ehl-i tevhîddir. Bu makâmda âlim misin cahil misin sana bilmek lazımsa konuşma ve düşüncelerine itibar etme. Yani söz ve düşüncelerindeki güzellik-çirkinliğe bakma. Bâtınındaki temessülât (suretler), gayriyyet ile midir ayniyyet ile midir ona bak! Gayriyyet ile ise cahilsin. Bâtınında olan temessülât, ayniyyet ile ise ümmi dahi olsan gerçekte âlim-i Rabbânisin. Âlem kemâlât-ı sıfâtiyenin âyetleri ve zuhurat-ı esmâiyenin mazharı olsa da “رب زدنى علماً / Rabbim ilmimi artır”²⁸⁹ duasını terennüm et! “لا اله الا الله” ile zikre başla. Kalbin, daima Hak teâlâdan muhabbet ve ta'zim vasfiyle agâh olsun. Bu agâhlık, sohbetinde hâsıl olan zikrin hülasasıdır.²⁹⁰

Tevhîd-i vücûd erbabı Zât-ı vahidden gayrı mevcut bilmez. والعيان ما شمت رايحته الوجود / Ayan, varlığın kokladığı şeydir.²⁹¹ لا اله الا الله âfâk ve enfüsün nefyi içindir. Bu tevhîd kelimesi nefsin tezkiye ve tathirinde daha münasiptir. Tarikat büyükleri, nefis tezkiyesi için nefy u isbat zikrini tercih ederler. Nefse serkeşlik gelib bir kimse ahdini bozmaya kalkıştığında bu kelimeyi tekrar ile ahdi yenilemek lazımdır. Nebi (s); “جددوا ايمانكم بقول لا اله الا الله / İmanınızı La ilahe illallah kelimesi ile yenileyin”²⁹² buyurmuştur. Zira nefsi emmare daima hubs makâmındadır. Ve bu kelimenin değeri hakkında hadis-i şerif sadır olmuştur ki eğer gökler ve yer bir kefeye ve bu kelime bir diğer kefeye konsa bu kelimenin kefesi diğerinden daha ağır gelir. O nedenle şu üç şeyin birinden hâli olmamak gerekir: Kur'ân-ı Mecid tilaveti, uzun kunut duası ile namâz kılmak ve kelime-i tayyibe-i La ilahe illallah. Kelime-i la ile benini, ilahe ile heva-yı nefsi nefy edib maksat ve

²⁸⁹ Tâhâ 20/114.

²⁹⁰ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/636.

²⁹¹ Malatî, 3/641.

²⁹² Münziri, Et-Terğib ve't-Terhib, (Kahire: Dar Marife), 2/286.

isteklerini reddeder. Kişinin kendi arzusunu talep etmesi kendi ulûhiyetini iddia etmesidir. Kendi muradını talep etmek, Mevla'nın muradını dikkate almamaktır. Tevhid, kelime-i tayyibe olan “لا اله الا الله”ın ispatında, hüviyyet gaybından gayrı şeylerden bu kadar ulûhiyyet ve ma'budiyeti hak eden bir tek ilah (cc) vardır ve O da vâcib'ül vücuddur. Bu kelimenin tekrarıyla hem vâcibu'l-vücudda ve hem istihkak-ı ibadette şeriki nefy etmek gerekir. Bu tarikde; en mühim şey istihkak-ı ibadetin şerikini nefy eylemektir. Bu da enbiyanın çağrısında vardır. Büyüklerin dilinde müşrikler, Hakk'tan gayrının ibadetine giriftar olanlardır. Her ne kadar vücut-ı vücudda Allah'ın şerikini reddetseler de bunların ihtimâmları, amel ve muamelede masivanın ibadetini nefye dayanmaz. Şirkin türlerinden ve âfaki-enfüsi ilahların ibadetinden kurtulamazlar. Enbiyanın şeriatları, bu ma'nâya dayanır. Onların bi'setlerinden maksat bu devleti elde etmektir. Bu büyüklerin şerayi'inden gayrı da bu şirkten necât müyesser değildir. Ve onların milletini iltizam eylemedikçe tevhîd gerçekleşmez.²⁹³

Kelimeyi-tayyibenin hakkını verenler Allah'ın vücûd ve vahdaniyyetini ispat için delil getirmeye muhtaç değillerdir. Tevhîd, Allah'ın kulları üzerindeki hakkıdır/ التوحيد حق الله على العبيد).²⁹⁴ Çünkü Allah'tan başka hakiki varlık yoktur. Bu inançta olan bir kimsenin itikadına şirkin bulaşması mümkün değildir.²⁹⁵

Âyette “أن/O'na şirk koşulması”ndan maksat “أن/O'nun inkâr edilmesi”dir. “لا إله إلا الله محمد رسول الله” kelime-i tayyibesinin içinde üç mertebe (tarikât-hakikat-şeriat) mevcuttur:

“ان الله لا يغفر ان يشرك به”/Allâh kendisine şirk koşulmasını

²⁹³ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/643.

²⁹⁴ el-Buhârî, es-Sahîh, Kitabu't-Tevhîd, Hadis no. 7373; “مُعَاذُ! أَنْتَرِي مَا حَقَّ اللَّهُ عَلَى الْعِبَادِ وَمَا حَقَّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ؟ قَالَ قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: «رَفِئَ حَقُّ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ أَنْ يَعْْبُدُوا اللَّهَ وَلَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا. وَحَقُّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ أَنْ لَا يُعَذِّبَ مَنْ لَا يُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا» hadisin-den alınma yaygın bir kelâm-ı kibardır.

²⁹⁵ İ.Fennî Ertuğrul, Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî, (İstanbul: İnsan Yay. 1991), 101.

affetmez.”²⁹⁶ âyet-i kerimesinden murad olunan ma'nâ Allâhü a'lem “ان يكفر به/O'nu inkâr etmesi”dir. Zira şeri'atı inkâr Allah'ı inkârdır. Küfür ise affedilmez. “ لا اله الا الله” ve “محمد رسول الله” kelime-i tayyibeleri tarikat, hakikat ve şeriati tazammun eder.²⁹⁷

Nefy ve ispattan oluşan kelime-i tayyibe içinde dört mertebe (şariat, tarikat, marifet ve hakikat) olduğu da söylenir.²⁹⁸ Sülûk ehli nefy hâlinde tarikat mertebesindedir. Sonra fenâ makâmına erişir, nefyin akabinde ispat makâmında cezbeyle intikal edince hakikat mertebesi tahakkuk eder ve bekâ özelliği kazanır:

Sâlik-i makâm nefyde tarikat mertebesindedir. Nefyden fariğ olup mâsivâ kalkınca tarikatı tamamlar, fenâ makâmına ulaşır. Nefyden sonra ispat makamı gelir ve hakikat mertebesini gerçekleştirip bekâyâ ulaşır. Nefy ve ispâtle, velâyet ismi sâdik olur. Kelime-i tayyibenin ikinci cüzü -Muhammed Resûlullah- şeriatin tamamlayıcısıdır. Şeri'attan hasıl olan, şeri'atın sûreti idi. Burada şeriatin hakikati gerçekleşti.²⁹⁹

Zikir kavramını tevhîd bahsiyle irtibatlandırarak nefy u ispat zikrinin, yalnız Allah'ın adının tekrarlanmasından ibaret olamayacağını belirten müellife göre zikrin gerçekleşmesi şer'î hükümlerin yerine getirilmesine bağlıdır. İbnü'l-Arabî'ye göre de ibadet ve tâatlerde ihlâsın tam oluşu, tevhîdin tam oluşunun neticesidir. Tarikat ehlinin kalbî keşiflere sahip olmalarının sebeplerinden biri budur. Çünkü ârif iyi sıfatları kendisinin değil Allah'ın bilir. Bunlar kendi malı olmadığından riyâ ve kibir getirmez.³⁰⁰

²⁹⁶ Nisa, 4/48.

²⁹⁷ Malatî, 3/643.

²⁹⁸ Yusuf Şükrü b. Osman el-Harputî, Rumûzu't-Tevhîd fî Beyâmî Keşfi Bâzî Esrâr ve Hakâik-i Kelimetü't-Tevhîd, (İstanbul: Urfavî Hacı Halil Zârî Taş Destgâhı, 1286), 2; Bk. H. Hüseyin Çeloğlu, Harputlu Yusuf Şükrü Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri, Fırat Üniversitesi SBE, YL Tezi, Elazığ 2013, 18.

²⁹⁹ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/643-644.

³⁰⁰ İ.Fennî Ertuğrul, Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî, (İstanbul: İnsan Yay, 1991), 100.

Zikir, gafleti giderir. Zikir ism-i zâtın veya nefy-i isbat kelimesinin tekrarıyla sınırlı değildir. Her emre bağlanıp yasaktan sakınmak (alim-satım, nikâh, talâk ve şerî hadlere riâyet) zikirdir. Zira Hakk'ın emrine riayet o kimsenin nasibi ise gaflet nasıl mümkün olur?³⁰¹

Hz. Peygamber'in velâyeti, nübüvvetinden üstündür. Zira Hz. Peygamber'in Allah'ı yegane mabud bilmesi onu tevhîd etmesidir. İbadetlerde İslâm ve imanın şartları kaleye benzer. Kaleyi koruyan farz, vâcip, sünnet, mendub, mekruhlar vardır:

*Şart-ı İslâm ve imân hem dahi / Farz u vacib u sünnet u mendûb ahî
Emr-i ma'rûf ve münkeri nehîy tamam / Hem yakîn, şüphe ve bir de haram
Var idi bir kasr-ı âli hem metin / Bir kapısı var idi ismi yakîn
Mü'min behtir bu altı şey hemân / Şart-ı iman çünkü altı, bîgûman
Bir kilidi var kapının mahz-ı nûr / O kilid de kelime-i tevhîd olur.³⁰²
İşte bu olmuş olur ehl-i şuhûd / Hep budur hem ehl-i tevhîd-i vücud
Merd-i mümin kale kurdu bi't-tamam / İsmi ni farz kalesi koydu benâm³⁰³*

Lâ ilahe illallah ma'nâsı mevki'ine nisbetledir. İbadetin ma'nâ ve iddiası kemâl-i zül ve inkisardır. Bir şeyin maksudu ne ise ma'budu odur. Hak te'aladan gayrı ma'budu nefy etmek, Hakk telanın maksudundan başka bir murad ve maksud kabul etmemektir. Bu mertebe, لا اله الا الله kelime-i tayyibe ile münasib الله لا مقصود الا الله/Allâh'tan başka maksud bilmemektir. Sâlik bu kelimeyi tekrar etmelidir ki gayrı maksudundan nâm ve nişan, Hakk'ın muradından başka bir şey kalmasın ve gayrın mabudiyetini nefyde sadık olsun. Sahte tanrıları ve O'ndan başka maksatları yok etmek imanın kemâl şartıdır. Bu ise velâyate ve hevâ tanrılarını reddetmeye bağlıdır. Nefs-i mutmainne olmadıkça bu ma'nâ beklenemez. Maksud ne ise ma'bud da odur. “كل معبودٍ مقصودٌ و كل مقصودٍ معبودٌ”/Her mabud maksuddur ve her maksud mabuddur³⁰⁴. Şeyhler de buna istinaden tevhîdi; tevhîdi

³⁰¹ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/644

³⁰² Malatî, 3/645.

³⁰³ Malatî, 3/644.

³⁰⁴ Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, www.yazmalar.gov.tr/eser/makalat/130880, 06 Mil

imani, tevhîd-i ilmi, tevhîdi hâlî, tevhîd-i Hak şeklinde mertebelere taksim ederler. Vahdet der kesret ve kesret der vahdet (birlik çokluk içinde, çokluk birlik içindedir).³⁰⁵

*Der ki bunda hikmeti infaza gel / Nefsle, şeytanla eyle cedel
İsmi Tevhîd kıldı benâm / Aldı o demde anı rûh-i enâm
Girdi bir iklim ismi i'tikâd / Anda mahfuz oldu iman-ı ibâd.*³⁰⁶

Tevhîd, keşf ve hâl ile açığa çıkar, bu keşf ise murâkabeleri artırmak sûretiyle elde edilebilir:

*Ekseriyâ bu tevhîd, keşf ve hâl ile zâhir olur.
Filhakika keşf, hâl değildir. Belki sultan-ı hayalden
nâşi olur diye ma'nâ-yı kesreti te'akkul sebebiyle bu
ma'nâ, mütehayyilede nakşbend olur ki bazı cemaat
için tevhîd-i şühûdiyi, vucûdi bilir. Menşei ise çokça
murakabedir.*

Gazâlî'ye göre tevhîdin üçüncü mertebesi bu keşfe mazhar olur. Bu kişi eşyadaki çokluğu görür, fakat bu çokluğun “bir”den kaynaklandığını Hakk’ın nûruyla (keşif) görür. Hakikat apaçık ortaya çıktığından bu mertebedeki tevhîd ehli Allah’tan başka fâil bulunmadığını müşahede eder. Dördüncü mertebedeki tevhîd ehli birden başkasını görmez, küll’ü çokluk değil bir olarak görür. Tevhîdde nihaî mertebe sûfîlerin “tevhîdde fenâ” dedikleri bu mertebedir. Bu mertebedeki muvahhid, tevhîdde fâni olduğu için ne kendini ne tevhîdini görür.³⁰⁷

Müellif kelime-i tevhîdin mânasının “لا موجود إلا” Allah/Allah’tan başka mevcut yoktur” mefhumuna taalluk ettiğini, bu seviyedeki tevhîd bilincinin açığa çıkması için de çile, külfet ve tahammülün gerekli olduğunu belirtir.

*Lailahe illallah kelime-i tayyibesinin ma'nâsı
lamevcude illallah mefhumuyla taallukudur. Bu*

Yz A 6732/5, DVD no. 415, MK Yazmalar, Ankara, v. 26b

³⁰⁵ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/646.

³⁰⁶ Malatî, 3/654.

³⁰⁷ Gazâlî, *İhyâ*, çev. A.Arslan, (İstanbul: Merve Yay, 2014), 4/240.

kısım tevhîdin zuhuru tahammül, te'emmül, çile, tekellüf ve tahayyülden sonra sultan-ı hayalin istilası vasıtasıyla. Böylece tevhîdin ma'nâsı, kesret-i müzavileden nâşi bu marifet-i mütehayyilede nakş-i beste (iç örgü) olur. Çünkü kılanın kılmasıyla kılınmıştır. Her ayine ma'lüldür. Ve bu tevhîdin sahibi, erbâb-ı ahvâlden değildir. Zira erbâb-ı ahvâl olanlar, erbâb-ı kulûbdur. O kimsenin ise bu vakitte kalpten haberi yoktur.³⁰⁸

Bu mertebedeki sâlikin hali, gözü sevgilisinden başka bir şey görmeyen, her şeyde ve her yerde sevgilisini gören âşığın hâline benzer. Bunlar “لا مشهود إلا الله/Görünen ancak Allah'tır” da derler.³⁰⁹ Bayezid-i Bestâmî (öl. 234/848)'nin tevhîd sözleri böyledir. Bu hâl sâlikin dinî duygu ve heyecanların galebesi altında bulunduğu zaman meydana gelir ve geçicidir. Ayn-ı vahdet veya vahde-i şühûd denilen vahdet hali budur. İrfân ehli “Her şeyde Allah'ın birliğine delil olan bir âyet vardır sözüyle bu tevhîdi kastederler.³¹⁰

Tevhîd, aynı zamanda şühüdidir vücûdi değildir. Sülûk ve kemâl mu'amelesi, yolu açmak (teshil), vusûl yolunu daha yakın kılmak içindir. Kerem-i Hüdavendi ve tufeyl-i Resûlullah (Allah'ın keremi ve Resulullah'ın bereketi) ve pîrin teveccühü ile gerçekleşir. Ve bu iş (kâr), günler, haftalar ve aylar ile yerleşir.

İbnü'l-Arabi'nin (öl. 638/1240) tevhîd-i vücûdiyi izah ederken kullandığı ibareleri tevhîd-i şühûda hamletmek mümkündür. Fenâ ve bekâya ulaşmak, küçük ve büyük velilik mertebesine ulaşmak için vahdet-i vücûd değil vahdet-i şühûd gereklidir.³¹¹

Tevhîd, avâm ve havassın tevhîdi şeklinde iki kategoride

³⁰⁸ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/680.

³⁰⁹ Gazâlî, 4/413-417.

³¹⁰ Mevlüt Özler, “Tevhîd”, *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 2012), 41/22-24.

³¹¹ Rabbânî, *Mektup* 272, 1/209.

ele alınır. Biri sadece kelime-i tevhîdi tasdik, diğeri havass tevhîdi, kalbi masivadan kurtarıp fenâ-yı nefsiye ulaştırmaktır:

Tevhîd-i avâm الله الا لاله kelimesinin içerdigi anlamı tasdik etmektir. Böylece bâtil ma'bûtları nefyedip, Hak ma'bûdu isbat etmiş olur. Hakka muhabbet, bilgiyi idrakte mâsivâyı şerik etmekten nefy olunur. Nefs-i emmârenin cibilletinde (arkelerinde) vedia olan inkâr ve niza'ı da nefy etmek lâzımdır. Tevhîd-i havassın tasdik-i mevcud olduktan sonra iki derecesi vardır. Biri Hakkın masivasına muhabbet, giriftarlık, görüş ve tecrübeden kalbi arındırmaktır. Bu havas "La ilahe illallah" kelimesi ile kendi makasid ve muradatını nefy ederler ki saha-i sinede Haktan gayrı hiçbir murad ve maksud kalmayın. Şöyle ki sâlik-i reşid zikr u fikre devam edip, ikbal ve tevcihe engel olan şeylerden kaçınır. İnâyet-i ezeli talibin bütün hali olunca, sultan-ı zikr tedricen onun bâtınını kaplar. Bir hadde kadar zikr-i bâtına devam eder ve öğrenme tekellüfünden kurtulur ve zâhirin gafleti bâtınına sirâyet etmez. Bu halle mâsivânın kalpte nisyânı hâsıl olur ve buna fenâ-yı kalbi denir.³¹²

Kelâmcılar, istidlâl ve burhâna dayanan metotlarıyla avamın tevhîdine yani itikad tevhîdine ulaşırken, âriflerin ulaştığı tevhîd ise, havassın tevhîdi yani şühûd tevhididir:³¹³

Tevhîd-i havassa ikinci derece nefs-i hâzır ve onun ilm-i huzurisi kendi ile bile zâil olur. Enâniyeti, riyâset davası ve benliği kalkar. Kendini "ene" ile ta'bir eylemeye kadir değildir. Bu hale nefsin fenâsı denir. Fenânın hakikatı bu mevttındadır. Bu ilk fenânın (fenâ-yı evvel) hâsılı, nefisleri masivadan, sadrın ürünü olan kalp aynasını gayridan tahliye etmektir. Âfâki veya enfûsi olan o masiva, bu kemâle bağlıdır ve ef'alın tecellisidir. İkinci fenâ (fenâ-yı sâni) arifin ilm-i huzurisinin intifası (sönmesi) ile gerçekleşir. Bu fenâ sıfatların tecellisine ve zât

³¹² Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/684.

³¹³ Ebu Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc et-Tûsî, el-Lüma', tah. A.hâlim Mahmud-A.baki Sürur, (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadise, 1960), 78.

tecellisinin kemâline bağlıdır. İşte ehlullahın seyr u sülûkunun neticesi budur. Benlik ve ego (enâniyet ve hûdî) zail olunca teveccüh ve huzur da varsa ariften nâm ve nişân kalmaz. Fakat bu hâl, ârif olduğunda ayn-ı Hak olduğu ve zât-ı Hak ile bir olduğu (ittihad) mânasına da gelmez. Ene'l-Hakk demek, bu makâma ulaşamamaktan ileri gelir ('adem-i vusûlden naşidir). Zira fenâ ve yokluk (nistî) takdiriyle enenin zevalinde enelhak demek anlamsızdır ve Sübhân ile tekellüme kadir olamaz.³¹⁴

Zünnûn (öl. 245/859), “Avâm gûnahtan, havâs gafletten tevbe eder” derken³¹⁵ Cüneyd (öl. 297/909) de tevhîd gibi hassas bir konuda avam-havas tasnifi yapar, havassın tevhîd anlayışına tevhîd-i sûfiyye der.³¹⁶ Gazzâlî ise avamın tevhîdinin “lâ ilâhe illallah”, havassın tevhîdinin “Lâ ilâhe illa hü” olduğunu söyler.³¹⁷ Malatî, naklettiği bir hadis ile bu zikrin öğrenilmesi ve öğretilmesinin nebevî bir vasiyet olduğunu belirtir:

Resulullah (s) sabah namâzından sonra dağılmayınız, buyurdu. O gece namâz kıldım ve uyudum, rü'yada; Ya Muhammed! Diye nida olundu. “Lebbeyk yâ Rabbî” dedim. Meselenin hususiyeti hangi maddedir, diye hitap geldiğinde bilmiyorum, dedim. Hitap ve cevap tekrar olundu. Ben de keffaratdadır, dedim. Onlar nedir? Diye hitap geldiğinde cemaata yürüyerek gitmek, namâzdan sonra mescidlerde oturmak, kerahat vaktinde abdesti tam almak, dedim. Hangi maddededir? Dediğinde, derecattadır, dedim. Onlar nedir? Yemek yedirmek, güzel söz söylemek, gece namâzı, fukarayı doyurmak, kaba olmamak ve insanlar gaflette iken teheccüde kalkmaktır” dedim. Sonra bir şey istemem emredildi. Dua ile istedim. “اللهم إني أسئلك فعل الخيرات و ترك المنكرات و حب المساكين و أن تغفر لي و ترحمني و إذا أردت فتنة في قومي فتوفني غير مقتون و أسئلك

³¹⁴ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/684-685.

³¹⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, tah. Z.Ensarî, (Kahire: Daru Cevamiu'l-Kelim, 2007), 260.

³¹⁶ Serrâc, *Lüma*, 49.

³¹⁷ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, (Beirut: 1986), 21; Bk. Süleyman Uludağ, “Havas”, *İA*, (İstanbul: TDV, 1997), 16/517.

*Allahum hayırlı iş yapmayı, kötülüğü terketmeyi, miskinleri sevmeyi, bağışlanıp merhamet edilmeyi, kavmimde bir fitne murad ettiğinde beni o fitneye uğramadan vefat ettirmeni istiyorum. Allahım senin sevgini, sevenlerinin sevgisini ve senin sevgine ulaştıracak davranışların sevgisini istiyorum”.*³¹⁸ *Sonra Resulullah (s) vasiyet edip tevhîd zikrini öğrenin ve öğretin, diye buyurdu. Tevhîd-i zât olan la ilahe illallah, kelime-i tevhîddir ve O’ndan gayrıdan yüz çevirmektir ki bunun da derece ve mertebeleri vardır. İlk mertebesi kelime-i tevhîdi kalben tasdiktir. Allah’a seyr vâdisinde; zühhâd, ubbâd ve ulemâ bu mertebededirler.*³¹⁹

Tevhîdin biri şühûdi, diğeri vücudî şeklinde iki veçhesi vardır. Şühûdi tevhîd, sâlikin meşhûdunda Hak’tan gayrı hiçbir nesnenin kalmaması ve şühudî vahdetin bâtınını kuşatarak kesretten eser kalmamasıdır. Vücudî tevhîd ise bütün mevcûdâtı Hak’tan görüp “همه اوست/her şey O” demektir.³²⁰ Âriflere göre, bir saat beşerî varlığın nefyi için çalışmak, ibadet ehlinin yıllarca yaptığı ibadetten daha iyidir. Ulema bu mânayı reddetmez. Cihad-ı ekberi ihtiva eden tâattan maksat ihlâstır. Ulemanın muradı olan mâna, irfân ehlinin de muradıdır. Onlar da nefslerinde maksudu ve mabudu nefy ederler. Ancak makâm ve mahal muhtelifdir.³²¹

2.1. Vahdet-i Vücûd Anlayışı (الوحدة الوجودية)

İrfânî düşünce tarihinde Anadolu irfanının ürünü olan vahdet-i vücûd meselesi önemli ve karmaşık bir meseledir. Meseleyi filozoflar tam kavrayamamış, araştırmacılar ise zihnen idrak edememişlerdir.³²² Bu konuya ilişkin farklı anlayışlar ortaya

³¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 423, Hadis no. 22109.

³¹⁹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/687.

³²⁰ Malatî, 3/703.

³²¹ Malatî, 3/710.

³²² İbn Türke, *Temhidü'l-Kavâid*, (Kum: Müessese Ümmü'l-Kura, 1386), 199.

çıkılmış, Mevlânâ (öl. 672/1273) durumu şöyle özetlemiştir:

شرح این را گفتمی من از مری | لیک ترسم تا نلغزد خاطری
نکنه‌ها چون تیغ پولاد است تیز | گر نداری تو سپر واپس گریز
پیش این الماس، بی اسپر میا | کز بُردن تیغ را نَبُود حیا
زین سبب من تیغ کردم در غلاف | تا که کز خوانی نخواند بر خلاف
Zor olsa da bunun şerhini yapardım / Lakin korkarım düşüncem kayar
Nükteler ok gibi uçları sivri / Eğer siperin yoksa o zaman geri dur
Elmas gibi keskin oka kalkansız gelme / Zira ok delmekten hayâ etmez
*Ben kılıfa bir ok attım / Ki yanlışlıkla biri hakikatin tersini anlamasın.*³²³

Vahdet-i vücudu taraftarları da muarızları da sâde bir üslupla izah edememiş, bu da zamanla ifrat ve tefrite neden olmuştur. Kısaca varlığın birliği anlamındaki bu terim Allah, âlem, insan ilişkilerini kendine özgü bir sistemle açıklamaktadır. Vahdet-i vücûd teriminde vahdet birlik; vücûd varlık demektir. Yani vahdet-i vücûd, varlığın birliği demek olur.³²⁴ Anadolu irfânında vahdet-i vücûd, evrenin Allah olduğu değil, Allah'ın varlığı karşısında evrenin yok hükmünde olduğu anlayışıdır.

Vahdet-i vücûd terimi, ilk defa İbnü'l-Arabî tarafından değil, Sadreddin-i Konevi el-Malatî (öl. 673/1274) tarafından kullanılmıştır.³²⁵ Başlangıçta vahidiyet-ehadiyet terimleriyle anlatılan konu sonraları vücûd/ontoloji bahsinde ele alınmıştır. Oysa vahdet muhtevası içinde sonradan gelişen şühûd kavramını ele alanlar vardır. Bunlardan biri de Maruf-i Kerhî (öl. 200/815)'dir.³²⁶

Vahdet-i vücûdu, İbnü'l-Arabî'nin takipçileri ve şârihleri geliştirirler. Şeyhin metinlerinde iki yerde vahdet-i vücûd tabiri geçse de bunlar terim anlamında değildir.³²⁷ Anadolu irfanının son temsilcilerinden Malatî vahdet-i vücûdu, İbnü'l-Arabî-İmam Rabbânî

³²³ Mevlânâ, *Mesnev-i Ma'nevî*, 1. Defter.

³²⁴ Mustafa Aşkar, *Molla Fenâri ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, (Ankara: Muradiye Vakfı, 1993), 140.

³²⁵ Vahit Göktaş vd. "Tasavvufta Râbîta ve Tevessül", *Tasavvuf Tarihi*, Ed. E.Cebecioglu, (Ankara: AÜ Ankuzem Yayını, 2002), 296.

³²⁶ Bk. Aynu'l-Kudât Hemedânî, *Temhidat*, (Tahran: 1341), 250.

³²⁷ Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd", *İA*, (İstanbul: TDV, 2012), 42/432-435.

karşılaştırmasıyla izah eder. Ona göre vahdet-i vücûd; varlığın tekliği o da Allah'ın vahdetidir. O'nun dışında başka bir şeyin gerçek varlığından söz edilemez. Evrendeki kesret (çokluk) O tek varlığın sıfatlarının yansımalarından ibarettir ve izafidir. Kendi kendilerine varlıklarını devam ettiremezler.³²⁸ İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240)'ye ve şârihlerine bağlansa da bu düşüncenin daha eskiye dayandığı, Hallâc-ı Mansur (öl. 309/922)'dan da önceye hatta Hz. Ali'nin Kûfe mescidindeki hutbelerinden yola çıkarak geliştirildiği söylenebilir.³²⁹ Vahdet-i vücûd, varlığı mümkün ve vacib şeklinde ayırmadan tek hakikat olarak alıp Hâlık (vacib) ve mahlûku (mümkün) izâfet ile birbirine bağlar.

Vahdet-i vücud, ilk neslin yaklaşımı ve âyetlerle şöyle izah edilebilir: Hakk'ın (cc) âleme hiçbir şekilde benzerliği yoktur. “إن الله لغني عن العالمين/Allâh, âlemlerden münezzehtir.”³³⁰ Hak teâlâyı âleme müttahid ve âlemin aynı olarak bilmek imkânsızdır”. “سبحان ربك رب العزة عما يصفون/ Senin Rabbin, izzetin Rabbi onların nitelemelerinden uzaktır.”³³¹ “وما أوتيتم من العلم إلا قليلاً”³³² ifadesi O'nun (cc) bildirmeyip kendini perdelediği alanın (ilim, bilgi) büyüklüğünü gösterir. Bunu kavrayan bir kimse, Allah'ı tanır. Allah'ı tanıyan ise ne kadar az şey bildiğinin (cehl) farkına varır.³³³

Allah (cc) bu kâinâtın bütün zerrelerinde varlığını ve birliğini göstermiştir. Kâinât tamamen, o zât-ı Hakk'ın varlığına ve birliğine kat'î surette delâlet eder. Ancak bunlardan birinde başlı başına var olduğu ve evrenin varlığının hakiki olduğu zannedilmemelidir. Çünkü eşyadan evvel Allah'ın tek zâtı vardı. Bugün

³²⁸ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân fî Tedkiki'l-İtkân, Vahdet-i Vücûd Risâlesi*, (Malatya: Yazma, 1918), 3/610.

³²⁹ Şerif Radi, *Nehcü'l-Belâğa, Hz. Ali'nin Hutbeleri*, 185. Hutbe, 21.5.2017 erişim; <http://İslâmkutuphanesi.com/turkcekitap/online/nehcul%20belaga/>

³³⁰ Ankebût, 29/6.

³³¹ Saffat, 37/180-183.

³³² İsrâ, 17/85.

³³³ Malatî, 3/617.

de var olan o tek zâttır, O'ndan başka mevcûd yok hükmündedir. Âlem onun varlık ve birliğinin alâmetidir. Kesret-i kevnîyyede bütün kâinât bir anda var görünür, yine o an içinde yok olur. Varlık ile yokluk arasındaki süratli değişimden ötürü, her şeyin var olduğu zannedilir. O an içinde yokluk hissedilmez. Zira her an yokluk, varlığı takip edince ve ona tabi olunca, uzun bir müddette her şeyde varlığın mütemadi olduğu zan edilir.³³⁴ Hâlık ile mahlûkun varlığını eşit görenlerin düştükleri hata, Tevhîd'in kadim bir yorumu vahdet-i vücûdun panteizmle karıştırılmasına ve bu düşüncenin tekfir edilmesine sebep olmaktadır.

İmam Rabbânî, vahdet-i vücudu, seyr u sülûkun ilk dönemine mahsus bir hal olarak görür. Bu konuda vicdânî bir kanaat elde edemediğini belirtir. Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), Bayezid-i Bestâmî (öl. 234/848), İmam-ı Gazâlî (öl. 555/1111), Şeyh-i Ekber (öl. 638/1240) gibi büyük sûfiler, vahdet-i vücudla ilgili sözlerini, sülûk hayatlarının ilk döneminde değil, kemâl ve hakikatın zirvesine ulaştıkları zaman söylemişlerdir. Gazâlî'ye göre, ârifler mecazın en aşağı noktasından hakikatin zirvesine yükseldikleri zaman vücutta Allah'tan başka bir şey olmadığını aynı müşâhede ile görmüşlerdir.³³⁵ Vecd ve sekre neden olan muhabbet galebesinde hataya sebebiyet verebileceğinden, çok dikkatli olmak gerekir:

*Galebe-i muhabbette nâm-ı tabirane riâyet kabil olmadığından hatalar zuhur eder. Binâenaleyh bu mertebede vahdet-i vücud takrir ve tahzirinde lisan ve kâlemini hatadan muhafaza etmeye ziyade ihtimam ve itina göstermek gerekir. Münasip ve lüzumlu olan budur.*³³⁶

Varlık birdir, o da Hakk'ın varlığıdır. Hakk'tan başka varlık olmaya layık bir nesne yoktur. Hakk'ın varlığından başka

³³⁴ Malatî, 3/610.

³³⁵ İ.Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, (İst: İnsan, 1991), 18.

³³⁶ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/611, 17-19. satırlar.

hakiki varlık olmadığı gibi kelime-i tevhîd de böyle anlaşılır:

Vahdet-i vücud lafızlarla anlatılamaz. Bu hususta söylenen ve yazılanların zımnında ehline bir takım işaret tabir edilmiştir. الحقیقة واحدة و التعینات متعددة/Hakikat tek, görüşler farklıdır. Tahkik ehlinin irfânına göre zâhir olan, ayn-ı vâhiddir. Kesret, ta'ayyunâtı sınırsız (gayr-ı mütenahiye) görür. Esmâ-i ilâhiyeden Kadîr, Alîm, Hâlik, Râzık gibi isimleri terim olarak, farklı anlamlarına rağmen medlulleri hakikatte birdir. İlahi esmânın bu farklı anlamları, makul bir kesret itibar olunur. Onların ayn-ı hakikatinde asla kesreti yoktur. Her ismin sûretinde görülen müteşabih tecelliyat hakikatte birdir. Ta'ayyunat ile bir ve mütekeşşifdir.³³⁷

Müellifler de tek bir mânâyı işaret etmekte, farklı ibarelerle aynı esasa temas etmektedirler. Bu mâna Allah'ın vahdaniyeti, mutlak üstünlüğü, benzersizliği, ezeli teklîğidir. Âriflerin vahdeti vücuttan maksatları, evrenin Allah olduğu (ittihat) veya Allah'ın evrene hulûl ettiği (hululiyeye) anlayışı değildir. Evren, ilâhi sıfatların akisleridir. Gerçekte evrenin bizzat kaim bir varlığı yoktur.

Muhakkik ârif indinde vahdet-i vücudu anlamak, müşahede edilen kesret zımnında sabit olur. Mutlak varlığın mertebeleri zuhur eder. Vahdet-i vücud konusunda râsihûndan menkuldür ki evvela vücudun vahdetinde ve meratibinde ihtilaf vaki' olmuştur. Hakkın varlığının en az iki mertebesi vardır. Birinci mertebede birbirine mukabil ve muhalif olana dek sıfat tasavvur olunmaz. O mertebeye zât-ı bahttır. Ehadiyet, âlem-i lâhut ve âlem-i la ta'ayyun ve gayb-ı hüviyyet de derler. Bu ancak tecrübe edilerek (zevk ile) bilinir. İkinci mertebeye zât ile beraber tüm sıfatlar bulunur. O sıfatlar, birbirine muhalif ve mutekabil görünür. O mertebeye hazret-i vahidiyyet derler. Bunun iki vechi vardır: Bâtın ve zâhir. Vech-

---

³³⁷ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/611-612.

*i bâtna hazret-i ulûhiyyet, vech-i zâhire hazret-i rububiyyet denir.*³³⁸

Zât-ı Mutlak çeşitli mertebelerle anlaşılabilir. Üç, beş, yedi ve daha fazla mertebe üzerine zuhuru, makâmına göre perdelenmiştir. Abdulkerim el-Cîlî (öl. 832/1428), vücud mertebelerinin (الوجود مراتب) sayısız derecede çok (كثيرة لا تحصى) olduğunu zikreder.³³⁹

Vahdet-i vücud mertebelerini bilmek, vahdet-i vücudu zevk etmeye bağlıdır. Bu tezevvuk, muhabbetullahtan ileri gelir. Demek ki ilâhi muhabbet, bütün bu idrakî ve işrakî süreçlere menba olur. Mertebelere ulaşanlar, üç kısma ayırır. İzmihlâl, İn'îdâm ve Vücûh ehli:

İzmihlâl ehli (Allah'tan gayrı kendilerinde vücûd vehm eder), İn'îdam ehli (izmihlalden sonra fenâ ile mukayyed olup zuhura gelmemeye çalışanlar), vücûh ehli (eşyanın, O'nun vücûhundan olduğunu bilenler, zira; " فأينما تولوا فثمّ الله Nereye dönerseniz dönün Allâh'ın vechi oradadır."³⁴⁰ âyeti buna işarettir). O halde cehalet, O'nun vücûhundanır. Birinci ve ikinci topluluk, cehâlet vechinin muzmahil ve mun'adim olmasını benimserler. Yegâne varlığın ilim vechiyle tecelli etmesi için, cehâlet perdesinin kalkmasını isterler. Şeyh nefsânî ve şeytânî havatırın, cehl ve zulmânî mertebede, melekî havatırın, nûrani cehl mertebesinde, kalbî havatırın ef'âl tevhîdi mertebesinde, sıfatî havatırın sıfat tevhîdi mertebesinde olduğunu belirtir. Ona göre tevhîd-i zâtda havatır yoktur. Müzmahil ve mün'adim olanlar, gizli şirkten tamamen kurtulamamışlardır. Talibullah olan kimsenin sûret-i bâtınıyyesi ayniyet ile temessül ve tecelli etse Hakk'ın fiili ona Hak görünür. Yani her gördüğünü fi'l-i ilâhi bilip kendi zâtını, temessûlatını ve tüm eşyayı O'nun ef'alinden bilir, onlarda Hakk'ı müşahede eder.³⁴¹

Malatî bu konuyu varlığa tabi olan şeyler olarak ele alır: “Mümkün varlıklarda, kemâlât cinsinden ne varsa O'nun zâtının

³³⁸ Malatî, 3/611.

³³⁹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/612.

³⁴⁰ Bakara, 2/115.

³⁴¹ Malatî, 3/612-613.

mükemmelliğinden gelen bir nûrdur. Nitekim; “ ما أصابك من حسنة / ما أصابك من سيئة فمن نفسك / Sana dokunan iyilik Allâh’tandır. Ve sana dokunan kötülük ise nefsendendir”³⁴² Hak Teâlâ göklerin ve yerin nûrudur, O’nun mâverâsı da zulmettir. Böylece ‘ademin (yokluk) keyfiyetinin, bütün karanlıkların üstünde ve ötesinde olduğu bilinmiş olur. Hâsılı âlem, hane-i ilimde temeyyüz ve varlığın zâhir aynasında haricde görünen ilâhi isim ve sıfâtlardan ibarettir. Âlem, yokluklardan (‘ademât) ibarettir. Vacib-i teâlanın isim ve sıfatlarının ilim mertebesinde o yokluklara (‘ademâta) ak-sederek, haricte Hakk’ın yaratmasıyla, yansımalar ve zikredilen yokluklar üzerinden gölge varlık ile varolur”.³⁴³ Buna göre evrende ve insan/toplum davranışlarında hayır, yükseliş, kalkınma ve kemâlat Hak teâlânın mukaddes varlığına aittir.

Sonuç olarak vahdet-i vücûd, teşbih (Müşebbihe’nin metalaştırdığı tanrısı) ve tatil (Muattile’nin, evrenin dışında, yaratan ama yönetmeyen tanrısı) sapmasına düşmeden âyetler ışığında ve sahabe yaklaşımıyla böyle yorumlanır. Varlık sorununu ele alırken İbnü’l-Arabî (öl. 638/1240), hiç kimsenin kullanmadığı bir dil ve yöntem kullandığı için ileri geri sözler söylenir. Kısaca âlem, aslî varlığı ile vardır. Fakat bu varlık Allah’ın varlığı karşısında “ke en lem yekün”dür (yok hükmünde). Ayrıca âlem bu hükmi varlığından dolayı Hakkın varlığı ile kıyaslanamaz.

2.2. Gazâlî, İbnü’l-Arabî, Rabbânî Değerlendirmesi

Rabbânî’nin³⁴⁴ geliştirdiği ‘vahdet-i şühûd’da sâlikin her

---

³⁴² Nisa, 4/79.

³⁴³ Malafî, *Zübdetü’l-İrfân*, (Malatya: Yazma eser, 1918), 3/616.

³⁴⁴ Rabbânî (öl. 1034/1624) Babür Şahlığı’nda İngiliz sömürü siyasetinin Hindistan’a musallat olduğu bir dönemde yaşamış, Müceddidiye ekolünün kurucusudur. Vahdet-i vücûd üzere yetmişmiş iken, Babür hükümdarı Ekber Şah’ın sarayındaki dinî ilahî projesini tanıdıktan sonra bu düşünceyi terketmiş ve vahdet-i şühûd’u geliştirmiştir. Ekber Şah’ın sarayında Feyzî-i Hindî ve Ebü’l-Fazl el-Allâmî adlı iki kardeş, Sevâtiü’l-İlhâm adlı bir tefsir yazarken onlara yardım etmişti. Bir süre sonra İmam Rabbânî, Ebü’l-Fazl’ı, peygamberliği gereksiz algılamakla suçlamış ve İsbâtü’n-Nübüvve’yi reddiye olarak kaleme almıştır. Ekber Şah’tan sonra 1619’da hapsedilmiş,

şeyi “bir” görmesi muvakkat bir durumdur. Vahdet, bilgi düzeyinde değil, müşahede düzeyindedir. Vahdet-i vücûd’da ise vahdet, bilgidedir.³⁴⁵ Gazâlî, İbn Arabî ve Rabbânî’ye sıkça yer veren Malatî:³⁴⁶

İslâmi ilimlerin temeli ilim, amel ve ihlâstır. Bu bahçenin meyvesi ve suyu ilimle alakalı mekasid, mevakif, akaid, şürûhu ve amele mütealliki kütüb-i sitte hadisleri, ahlâk ve ihlâsa müteallik fikhın usûl ve fîru’u, Gazâlî ve Rabbani mütabeatından nebean etmiştir.³⁴⁷ Hazret-i İmâmü’r-Rabbânî el-Faruki es-Sirhindî Mektubât’ında; “İbn-i Arabî’nin (k) velâyeti mütehakkak, bazı kavilleri ise red olunur” buyurur.³⁴⁸

İmam Rabbânî, dört râşid halifenin hilafet sırasının yaşlarına göre belirlendiğini söyleyen İbnü’l-Arabî’yi eleştirir:

Mutasavvifenin şatahâtı makbul değildir. Meselâ Hz. Muhyiddin Arabî (ks), Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali (r.anhum)’nin hilafetleri bahsinde; “Hilafet sıralamasının sebebi, müddet-i ömürleridir” diyor. İmam Rabbânî: “Bu kelâm ve bunun emsali İbnü’l-Arabî’nin şathiyâtındandır. Onun ekser-i ma’arifi şâyân-ı temessük değildir. Şathiyât ashabından ve sözlerinden kaçınmak lâzımdır” diyor.³⁴⁹

Malatî, İbnü’l-Arabî’yi tenkid eden Rabbânî’nin görüşlerini doğrular, fakat İbnü’l-Arabî’yi tazimden de geri durmaz. İmam-ı Rabbânî’den daha fazla onurlandırdığı İbnü’l-Arabî’yi, Hz. Şeyh-i Ekber (ks) şeklinde anar.³⁵⁰

---

ancak Cihangir, hata yaptığını anlayıp onu yanına almıştır. Bk.Hamid Algar, “İmam-ı Rabbânî”, *İA*, (İstanbul: 2000), 22/195.

³⁴⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, 553.

³⁴⁶ Gazâlî’den 60, Rabbânî’den 44, İbn Arabî’den 66 yerde alıntı yapar.

³⁴⁷ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/16.

³⁴⁸ Malatî, 1/624.

³⁴⁹ Rabbânî, *Mukatebât*, (İstanbul: İhlas Vakfı, 2002), 474; Malatî, 1/48.

³⁵⁰ Malatî, 1/99, 3/623.

Vahdet-i vücûd'u; "همه او ست/Her şey O'dur" şeklinde anlayanlar; varlıkların O'nu işaret ettiğini, eşyada O'nun esmâ ve sıfatlarının tecellisini anlıyorlarsa,³⁵¹ bunda bir beis aranmaz. Bundan dolayı İbn Arabî tenkid edilmez. Fakat panteizmi çağrıştıran şathiyeler, irfân tarihinde bizzat ârifler tarafından eleştirilmiştir. Bu manadaki vahdet-i vücûd düşüncesini, Mevlânâ (öl. 672/1273), İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240), Rukneddin Çiştî (öl. 721/1323) ve Câmî de (öl. 898/1492) savunmuştur.³⁵²

İmam Rabbânî Şeyh Muhyiddin İbn Arabî'nin ervah-ı kümmelin kadim olduğu düşüncesini eleştirmiş, Hakk te'âlâ'dan gayrısı için kıdem ve ezeliyetin olmadığını söylemiştir. Bütün güvenirilir ulemâ (siqât) bunda icma' etmiştir. İmam Gazâlî, İbn Sina ve Farabî'yi ve gayruları Hakk te'âlâdan başkasının kідemini savundukları için tenkid etmiştir.³⁵³ Rabbânî'nin İbnü'l-Arabî düşüncesine karşı çıkmasının bir sebebi; Babürlü Ekber Şah'ın (öl. 1014/1605) bütün dünya dinlerini birleştirmek isteyen yeni bir din icadına kalkışması ve buna vahdet-i vücudu alet etmek istemesidir. Vahdet-i vücûd izahı zor ve panteizm ile benzeştirilen bir düşünce olduğu için İmam Rabbânî, onun yerine, vahdet-i şühûdu geliştirmiştir.³⁵⁴ Tevhîd bahsinde; "همه او ست/Her şey O'dur" ifadesi farklı yaklaşımlara neden olduğundan İmam-ı Rabbânî, "همه از او ست/Her şey O'ndandır" diyerek vahdet-i şühûdu³⁵⁵ geliştirmiştir.³⁵⁶ Vahdet-i vücûd'u eleştirmesine rağmen Rabbânî (öl. 1034/1624), İbn Teymiyye (öl. 728/1328) gibi İbnü'l-Arabî eleştirisi de yapmıştır.³⁵⁷

³⁵¹ Mahir İz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Türdav, 1988), 161.

³⁵² Malatî, 1/692.

³⁵³ Malatî, 1/102.

³⁵⁴ Rabbânî, *Mektûbât*, 1, 342; Hayrettin Karaman, *İmam Rabbânî ve İslâm Tasavvufu*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 1992), 48.

³⁵⁵ Röportaj: Hayreddin Soykan, *Aylık Dergi*, William Chittick ile İbn Arabî Üzerine <http://www.ibnularabi.com/mak24.htm>

³⁵⁶ Rabbânî, *Mektûbât*, 1/56.

³⁵⁷ Rabbânî, 1/266.

İmam Rabbânî ile İbnü'l-Arabî arasında çok fark bulunmadığını, vücûd-şühûd meselesinin esasta birleştiğini söyleyenler de vardır. Bunlara göre vahdet-i şühûd, birçok noktalarda vahdet-i vücûd ile ayniyet gösterir. Hatta İmam Rabbânî, İbnü'l-Arabî'den farklı lafızlarla bu doktrini aldığı da söylenmektedir.³⁵⁸ “هو الأول و الآخر و الظاهر و الباطن و هو بكل شيء عليم”/O evvel ve ahirdir, zâhir ve bâtındır ve o her şeyi bilmektedir”³⁵⁹ âyeti sadece ve yalnız Allah'ın; evvel-âhir, zâhir-bâtın olduğunu gösterir. Denize, çöle bakan onu görür; herkes Allah'ı ararken “ben Allah'tan başkasını arıyorum” diyen doğru demiştir. Çünkü zâhir O'dur, bâtın da O'dur.³⁶⁰

Malatî'ye göre varlık (vücûd), her hayr ve kemâlin kaynağı, yokluk ('adem) ise, bütün şerr ve noksanlıkların kaynağıdır. Vücûd hakikatıyla Vâcibu'l-Vücûd'a (Allah), 'adem ise mâsivâyâ has olduğundan bütün hayır ve kemâl Hak Teâlâyâ, bütün şerr ve noksanlık ise mümkünâta aittir. Binaenaleyh mümkünâta varlık atfetmek, hayır ve kemâli ona nispet etmek gerçekte Hakk'a kendi mülkünde ortak koşmak demektir. Zâhir âlimleri, mümkünâta varlık (vücud) atfederler, mümkünün vücudunu vücud-i mutlakın efradından sayarlar. Bu da bir nevi şirk tehlikesidir.³⁶¹ Şirke götüren bu tehlikeli anlayıştan sakınmak gerekir. Allah bundan yücelikle münezzehtir. Kutsi hadiste; “الكبرياء ردائي و العظمة إزاري/Büyüklük benim ridam, yücelik ise benim “izarım”dır” buyrulur.³⁶² Zâhir uleması bu incelikten âgâh olsa, asla mümkün için varlık iddia etmez, O hazret-i celle şanuhuya mahsûs olan hayır ve kemâli başka bir varlığa özgü kılmazdı. “ربنا لا توأخذنا إن نسينا أو أخطأنا/Rabbimiz unuttur veya hata edersek bizi muaheze

³⁵⁸ Hüsameddin Erdem, *Panteizm-Vahdet-i Vücûd Mukayyesesi*, (Ankara: KB, 1990), 80.

³⁵⁹ Hadid, 57/3.

³⁶⁰ Yezdan Penah, “*İrfân-ı Nazarî*” (Dairetu'l-Mearif, Ulum-i Akliye Arş. Merk, 1388), 2/84.

³⁶¹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/613.

³⁶² Müslim, Ebû Davud, Tirmizi.

etme!”³⁶³ İbnü’l-Arabî ve tabî’leri, mümkünü Vacib’in aynı, sıfât ve fiillerini de, Hak Teâlanın sıfat ve fiilleri zannetmişlerdir.³⁶⁴

*Misal, ilim ve kudret Allah’ın zâtının aynı olduğu gibi birbirinin de aynıdır. O makâmda; taaddüt, tekessür, isim ve resim olmayıp temayüz ve tebayün de yoktur. O esmâ, sıfât, şuûn ve itibârât; Hazret-i ilmde icmâlen ve tafsilâen açığa çıkmıştır.*³⁶⁵

Vahdet-i vücûd, “hakiki-hakiki olmayan” varlık ayrımına dayanır. Allah’ın varlığı, hakiki bir varlık iken, O’nun dışındaki varlıklar, gayr-ı hakikidir (itibari). Allah’ın varlığı karşısında, mâsivânın varlığı yok gibidir. Hakiki bir varlık, varlığı başkasına bağlı olmayı zâtıyla kaim olandır. Bu ise yalnız Allah (cc) için geçerlidir. Varlık, vardır ancak görünümindedir, ilahi zâtın özünde kesret yoktur.³⁶⁶

همسایه و همنشین و همره همه اوست / در دلّی گدا و اطلس شه همه اوست
در انجمن فرق و نهان خانه ی جمع / بالله همه اوست ثم بالله همه اوست

*Komşu, arkadaş, yoldaş hepsi O / Dilenci kalpağı, şahın ipek elbisesindeki hep O
Fark meclisinde, Cem’ evinin gizeminde / Billahi hepsi O, hepsi O.*³⁶⁷

Soru şu: Yalnız Allah mı gerçek varlıktır, âlemdeki diğer varlıklar da gerçek varlık mıdır?³⁶⁸ Vahdeti vücud düşüncesine göre âlemde gerçek vücûd ancak Allah’tır, diğerleri ise Hakkın gölgesi ve cilveleridir:

İcmâlî temâyüz taayyün-i evvel, tafsilî tebayün ise taayyün-i sani olarak adlandırılır. Taayyün-i evvelde vahdet deyip onu Muhammedî hakikat bilirler. Ve ta’ayyuni saniye de vahidiyyet telekkub edip (lakaplandırıp) onu da sair mümkünâtın hakâiki zan ederler. Ve bu hakayik-i mümkünâtı a’yan-ı sabite bilirler. Bu iki taayyün-i ilmi ki vahdet ve vahidiyyettir merteb-i vücubda isbat eder ve

³⁶³ Bakara, 2/286.

³⁶⁴ Malatî, 3/614.

³⁶⁵ Malatî, 3/614.

³⁶⁶ M. Hüseyin Beyat, *Mebani-yi İrfan ve Tasavvuf*, (Tahran: Danişgâh-ı Tabatabaî, 1374), 49.

³⁶⁷ Abdurrahman-ı Câmî (öl. 898/1492)’nin, Levayih, Layiha 21’de mevcuttur.

³⁶⁸ Yezdan Penah, *Durus-u İrfan-ı Nazari*, 34.

derler ki bu ayân, vücûd-i hariciden rayiha istişmam etmemiştir. Haricde ehadiyyet-i mücerrededen gayrı hiç mevcut yoktur. Ve budur ki hariçte bir mevcut mün 'akis olup ve vücud-i tahayyuli peyda etmiştir. Meselâ aynada bir şahıs mün 'akis olup ve vücud-i tahayyüli peyda eder o aks için tahayyülden gayrı vücud sabit değildir. Ve mirata bir şey hulul etmemiştir. Aynanın yüzünde bir şey mütenakkiş olmamıştır. Eğer intikaş varsa tahayyüdedir. Ruy-i mirâta tevehhüm olunmuştur. Tevehhüm ve tahayyül olunan bu intikaş çünkü sun-i Hudavendi celle sultanuhu iledir ki itkân-ı tâm hâsıl olmakla vehm ve tahayyülün refîyle müртеfi' olmuyor, sevap ve azâb-ı uhrevi-yi ebedi onun üzerine müretteb oluyor, derler; “ صنع الله الذي اتقن كل شئى /Allâh'ın yapısıdır ki O her şeyi sağlamca yapmıştır”³⁶⁹ ona imâdır.³⁷⁰

Hariçte görülen kesreti, üç kısımda mütalaa eden Malatî, bunları; rûh, misâl ve cesed'in taayyünü olarak sıralar.³⁷¹ Bu üç ta'ayyuna, harici ta'ayyunlar denir. Mertebe-i imkânda isbât ederler tenezzülât-ı hamseye dahi hazerât-ı hamse derler. Çünkü ilimde ve haricde zât-ı vacib-i taaladan gayrı ve ayn-ı zât-ı taâla ve tekaddes olan esmâ ve sıfat vacib-i celle sultanehudan gayrı onların indinde sabit olmamıştır. Sûret-i ilmiyyeyi ayn-ı zi sûret bilmişlerdir. Zi sûretin şibhi ve misâli bilmemişlerdir. Kezâlik zâhir-i vücûd-i mirâtta nümâyân olan âyân-ı sabitenin sûret-i mün 'akisini o ayanın aynı tasavvur edip şibhî olmak üzere tasavvur eylememişlerdir. Naçar ittihad ile hükmederek “heme ust” demişlerdir. İşte vahdet-i vücûd meselesinde Şeyh-i Ekber'in icma-len mezhebi budur.³⁷²

el-Hâsıl şeyhten mukaddem olan taife-i sūfiyyeden hiç biri bu ulûm ve esrarı ile zeban gūşa (ağız açmak, söylemek) olmamışlardır ve bu meseleyi bu nehc (yöntem) üzere beyan etmemişlerdir. Galebât-ı sekrde onlardan tevhid ve ittihada dair sözler zuhura gelmiştir. “Ene'l-Hak/Ben Hakk'ım” ve “Subhânî/Ben Münezzehim” demişlerdir. Ama vech-i ittihadı bu sûrette beyan ve izah

³⁶⁹ Naml, 88.

³⁷⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/614, 14-22. satırlar.

³⁷¹ Malatî, 3/722.

³⁷² Malatî, 3/614-615.

eylememişlerdir. *Ve menşe-i tevhîdi bulamamışlardır. Binâenaleyh Şeyh bu taifenin bürhan-ı mütekaddimini ve hüccet-i müteehhirini olmuştur. Bununla beraber bu meselede dekaik-i kesire (birçok incelik) gizli kalmış ve bu konuda birçok örtülü sırlar ortaya çıkmamıştır. İmam-ı Rabbâni bu inceliklerin sırlarını açıklamayı başarmış, telif ve tertibine muvaffak olmuştur. “ والله يقول الحق و هو السبيل /Allâh hakkı söyler ve doğru yola hidâyet eder.”³⁷³ Hak ehline göre, Vacibu'l-Vücûd'un (c.c.) sekiz sıfatı, zâhirde mevcut olduğundan Zât-ı Teâlâ'dan keyfiyetsiz bir temeyyüzle ayrılırlarlar. Zât-ı Teâlâ'nın mertebesinden de keyfiyetsiz bir temeyyüz vardır. Zira O, bilinmez şekilde Vâsi'dir. Bizim idrâkimizin anladığı temeyyüz, Cenâb-ı Kuddüs'ten meslûbdur. Zira ki teba'uz ve tahayyuru (kısmiyet ve belirsizlik) o mertebede tasavvur edilemez. Tahlil, terkip, haliyet ve mahalliyet o Hazrette (c.c.) mümkün değildir. Bilcümle mümkünün sıfat ve a'râzı, O canib-i Kuddüsten meslûbdur. “ ليس كَمِثْلِهِ لا في الذات و لا في ”³⁷⁴ “ O'na benzer hiçbir şey yoktur. ”³⁷⁴ “ لا في الذات و لا في الأفعال/Ne Zâtı, ne sıfatları, ne de fiillerinde”³⁷⁵*

Vahdet-i vücûd kavramlarından ‘ademât (yokluklar), o esmâ ve sıfatların yansmasıyla beraber mümkün hakikatlara dönüşürler. Yokluklar (‘ademât), o mahiyetin temelleri, maddeleri gibidir. O yansımalara, sözkonusu maddeler hulûl etmiştir. Binâenaleyh hakayik-i mümkünât, Şeyh Muhyiddin'e göre, o ilim mertebesinde mütemeyyiz olan isim ve sıfatlardır. Yine İmam Rabbânî'ye göre isim ve sıfatların yansmasıyla beraber, onların zıtları olan ‘ademâtür ki, ‘ademât aynalarında ilim hanesinde zâhir olmuş ve birbiriyle birleşik olmuştur. Kadir-i mümtaz (cc), murad ettiği anda sözkonusu birleşik mahiyetlerden vücud-i zıllı ile muttasıf harici varlık olarak kalır. Bilcümle Hazret-i Vücud'dan bir parıltı (pertov) bu birleşik mahiyetler üzerine vaki' olarak, dış eserlerin mebdei ittihaz olunmuşlardır. Vücûd-i mümkünü vücudda ve haricde onun diğer sıfatları gibi hazret-i vücud-

³⁷³ Ahzab, 4, Malatî, 3/615,

³⁷⁴ Şura, 42/11

³⁷⁵ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/615, 7-11. satırlar.

dan ve onun kemâlât-ı tabiasından bir parıltıdır. Meselâ mümkünün ilmi, kendi mukabilinde yansımış Vâcib-i Teâlâ'dan bir parıltı ve ondan bir gölgedir. Mümkün kudret de onun mukabili olan acizlikte yansımış bir gölgedir.³⁷⁶ Buna göre; mümkün varlık, Hazret-i Vücûd'dan kendi mukabili olan yokluk mertebelerine yansımış olan bir gölge ve tecellidir.

Vahdet-i vücûd'un anahtar kelimelerinde biri de, tecelli (zuhur) meselesidir. Hakk'ın varlığının çeşitli mertebelerde zuhur etmesi, sâliklerin ise ilham veya keşf yoluyla bu zuhuru idrak etmesi anlamında kullanılan tecellî, lügatte “görünür olmak, belir-mek, ortaya çıkmak”tır. Sûfî ıstılahta ise tecelli; “sâlikin kalbine doğan ledünnî bilgiler ve nûrlar” demektir. Kur'ân-ı Kerîm'de gündüzün ortaya çıkması³⁷⁷ ve Hz. Mûsâ'nın rabbini görmek iste-yince rabbini dağa zuhur etmesi³⁷⁸; hadislerde, müminlerin gör-mesi için Hakk'ın kendisini âşikâr hale getirmesi³⁷⁹ tecellî ile ifade edilmiştir. Sehl et-Tüsterî tecellinin zât, sıfat ve hüküm şek-linde üç halinin bulunduğunu söyler. Hakk'ın zâtının tecellisi mükâşefedir. Mükâşefe dünyada kalbin keşf makâmına ulaşması ve kalp gözünün açılmasıdır. Hz. Peygamber'in ihsânı tarif eder-ken, “Rabbine O'nu görüyormuş gibi ibadet et”³⁸⁰ buyurması, Ab-dullah b. Ömer'in, “Tavaf esnasında Allah'ı görür gibi olurduk” demesi bu tecelliye örnek teşkil eder.³⁸¹

Tasavvufa göre varlık, Allah'ın varlığındadır. Ondan başkası O'nun tezahürü, tecellisidir. Bu doğrultuda Allah (cc) salt varlıksa varlığının kemâl ve şiddeti, aşkın gereği olarak O'nun tecellisine dönüşür. Hakkın zâtı, aşk gibidir. Hak nezinde en sevimli şey, kendi zâtını, şunatta görme yoluyla görmesidir. Buna

---

³⁷⁶ Malatî, 3/615, 19-22. satırlar.

³⁷⁷ Leyl, 2.

³⁷⁸ Araf, 43.

³⁷⁹ Müslim, *Sahih*, İman, Hadis no. 191.

³⁸⁰ Mustafa Çağrırcı “İhsân”, *İA*, (İstanbul: 2011), 21/545.

³⁸¹ Semih Ceyhan, “Tecellî”, *İA*, (İstanbul, 2011), 40/241.

da isticla denir. O'nun zuhuru, şuûnâtın her anında zuhûr etmezse, isticlâ gerçekleşmez.³⁸² Mutasavvıflar, Zât'ın mertebesinin, gayb-lerin gaybı oduğuna, hafi olduğuna inanırlar.³⁸³ İlk ta'yin mertebesi, hakikatın hakkı olan ve vahdet diye bilinen bu zâtın, zât için ta'yinidir.

İmam Rabbânî'ye göre, gölgesi (zıll), eşyanın aynısı değil benzeridir. O şeyi diğeri üzerine hamletmek mümkün değildir. Dolayısıyla ona göre mümkün, Vacib-i Teâlâ'nın aynı değildir. Çünkü mümkünün hakîkatı 'ademdir. Ve bir yansımadır ki esmâ ve sıfatdan, o 'ademde yansımıştır. Sözkonusu isim ve sıfatların benzeridir, aynı değildir. Dolayısıyla Hamîd-i Vâni el-Malatî'ye göre "Heme ust/her şey O'dur" ifadesi doğru değildir. Doğrusu "heme ez ust/herşey ondandır" ifadesidir. Zira mümkünün zâtî vasfı, kaynağı noksanlık, şerr ve çirkinlik olan yokluktur.³⁸⁴

Malatî (öl. 1955) her iki yaklaşımı şöyle özetler: "İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240)'den farklı olarak İmam Rabbânî (öl. 1034/1624)'ye göre; âlem, hariçte aslî vücûdu ile ve belki bizâtihi mevcuttur. Bu hariç de, vücûd ve sıfât gibi o haricin gölgesidir. Âlem için Hak teâlânın aynısıdır denilemez. Zira aralarında dışsal bir farklılık vardır. "الإثنان متغايران/İki şey birbirinden farklıdır" o nedenle bir kimsenin gölgesi, musamaha ve mecaz tarikiyle; "şahsın kendisi (aynısı) demek" konumuz dışındadır".³⁸⁵ Malatî şöyle bir soru ileri sürmekte ve cevaplamaktadır:

Gölge âlemi hak bilen İbnü'l-Arabî'nin İmam Rabbânî anlayışından farkı nedir? Onlar gölge âlemi hak bilirler fakat o gölgenin varlığını vehim olarak nitelerler. Onunla ilgili olarak dış varlıktan bir algıyı (şemme) caiz görmezler. "اثنان ما بينهما/Bu iki şeyi birbirine karıştırma!" Onlar, gölge için harici bir varlık kabul etmeyince zorunlu olarak asıl üzerine hamlederler. Rabbânî ise, dış dünyada gölgeyi bir varlık olarak algıladığı için bu

³⁸² Hasan Zade Âmulî, *Vahdet ez Didgâhı Ârif ve Hakîm* 30'dan iktibas.

³⁸³ Saîduddin Fargani, *Meşârikuddirârî*, (Kum: Neşr-i Teblîğât, 1379), 123.

³⁸⁴ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/615, 22-26. satırlar.

³⁸⁵ Malatî, 3/616, 8-12. satırlar.

haml'e girişmez. Aslı varlığı gölgeden nefy etmekte her ikisi ortak kanaate sahip olduklarından gölge varlığı ispat etme konusunda da müttefiktirler. Fakat Rabbâni, gölge varlığı ispât ederken onlar vehim olarak alırlar ve hariçte salt ehadiyyetten başka bir varlık bilmezler. Ehl-i sünnet, re'yleriyle haricte varlıkları sabit olan sekiz sıfatın vücûdunu da ilimden gayride ispat etmezler.³⁸⁶

Ehl-i sünnet ulemâsı burada Hz. Ali'nin; "Allah (c.c.), âlemin içindedir fakat hulûl etmeksizin; yine Allah (c.c.), âlemin dışındadır fakat tatil etmeksizin"³⁸⁷ cümlesiyle özetlediği yolu takip etmiş, bu inceliği vahdet-i şühûd kavramsallaştırması ile yerleştirmekse İmâm-ı Rabbâni'ye nasip olmuştur.

3. ZÜBDETÜ'L-İRFÂN'DA BAZI TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Tasavvufun temel kavramları makâmât, ahvâl, usûl-i aşere, uyûb-i nefis, seyr u sülûk gibi başlıklar altında sınıflandırılır. Kuşeyrî hâl, vakt, makâm kavramını izah eder.³⁸⁸ Sözlükte "yer, mertebe, mevki" anlamına gelen makâm, kararlı ve düzenli çabalarla kazanılan bir ahlâki kazanımı ifade eder.³⁸⁹ Havl kökünden değişme, durum anlamına gelen hâl ise, bir lütuf olarak sâlikin kalbine gelen geçici hislerin rûha yansımadır.³⁹⁰

Tasavvuf tarihinde tekke şeyhleri, insân-ı kâmil yolunda seyr u sülûk eğitimine başlayan kimseyi kendi haline terk etmez, onu gözlemler. Yaşadığı psikolojik süreçlerin geçici olanlarına hâl/ahvâl adını verir. Hallerin kalıcı kılınmasıyla elde edilen ve makâmât/usûl-i aşere denilen mertebeleri ise 10 basamakta müta-

---

³⁸⁶ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/616, 12-17. satırlar.

³⁸⁷ Şerif Razi, Nehcu'l-Belâğa, 185. Hutbe.

³⁸⁸ Kuşeyrî, Risâle, 64-135.

³⁸⁹ İbrahim Enis vd, Mu'cemu'l-Vasît, (Kahire: Mektebetü's-Şuruk, 1960); Süleyman Uludağ, "Makâm", İA, (Ankara: TDV, 2003), 27/409.

³⁹⁰ Beşir Calutî, Hakikatu't-Tasavvuf, (Beyrut: Daru'l-Kütüb, 2012), 126; Mehmet Demirci, "Hâl", İA, (İstanbul: 1997), 15/218.

laa ederler. Kur'ânî kavramların bu şekilde bireyin kalbine yerleşmesi, Kur'ân psikolojisinin ahlâka dönüştürülme çabasıdır.

Makâmlar kesbî-daimî olup iki makâm arasında birçok hallerin bulunduğu bir mübteda ve müntehası vardır. Hallerse vehbî-muvakkattır. İman ve marifetle güçlenir ve her hâle ait bir mevhibe-i ilâhiyye vardır.³⁹¹ Kalbe etki eden geçici sevinç, hüzn, şevk³⁹² gibi haller irfân ilmine de ilham kaynağı olur.³⁹³ Haller şimşeğe, makâmlar ise adab ve ahlâka benzetilir. Hallerin ancak bir kısmı makâma dönüştürülebilir.³⁹⁴

3.1. Makâmât

Makâmlar tevbe, vera', zühd, sabır, havf-recâ, takvâ, ihlâs, şükür, tevekkül ve rıza'dan ibaret 10 adet Kur'ân kavramıdır. Bunlar, Kur'ân ve Sünnet ile yorumlanır ve insanın kemâl mertebelerine birer basamak olur. Necmeddin-i Kübrâ da (öl. 618/1221) birkaç kavram farkıyla usûl ve makâmât-ı 'aşere diyerek bu kavramları inceler. Tevbe, zühd, uzlet, tevekkül, sabır, kana'at, teveccüh, zikir, murâkabe, rızâ. Ta'lîm-i tarikatta icâzet için bu on makâmı içselleştirmek gerekir.³⁹⁵

3.1.1. Tevbe (التوبة)

Sözlükte dönmek, ıstılahta ise günahattan ve masiyetten dönme³⁹⁶, güzel bir şekilde günahı terketme³⁹⁷ anlamındaki tevbe, Allah'a iltica ve hukukullahı riâyettir.³⁹⁸ Rabia'nın (öl. 185/801)

---

³⁹¹ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/587.

³⁹² İbn Manzûr, Lisanu'l-Arab, Daru'l-İlim, Beyrut: 1981, 3/398.

³⁹³ Kelâbâzî, Taarruf, S.Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yay. 2013), 131.

³⁹⁴ Kuşeyri, Risale, çev. D.Selvi, (İstanbul: Semerkand Yay. 2009), 113.

³⁹⁵ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/693.

³⁹⁶ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, el-Kâmusu'l-Muhît, tah. M. (Beyrut: Müessese Risale, 2005), 1/166.

³⁹⁷ İsfahanî, Müfredât, tah. S.Adnan Davudi, (Şam: Daru'l-Kalem, 2009), 169.

³⁹⁸ Cürcânî, Ta'rîfât, tah. M.Siddik Mişâvî, (Kahire: Daru'l-Fadile, 2004), 67.

sözdeki sadakat, Allah'a sığınma³⁹⁹ dediği tevbe, nefsin fenâsı olarak da tarif edilir.⁴⁰⁰ İnâbe⁴⁰¹ de denilen tevbe, irfân hareketi eğitiminde gafletten 'hadr'a dönüşür. Tarikate intisap edenlere, inabe alma tabiriyle sâlikin kendisini bu alana dâhil ettiği ve şeyhini buna şahit tuttuğu anlaşılır.⁴⁰²

Kaynaklarda tevbenin âdâbı, şartları ve keyfiyeti şöyle anlatılır:

Tevbe lügatte rüçû' mânâsınadır. Şer'i istilâhta mezmûm ve münker olan şeylerin irtikâbundan rüçû', nedâmet ve hayatta kaldıkça bir daha etmemeye azm ü cezm eylemekten ibârettir. Tevbe, sülûk menzillerinin başlangıcı, hatta giriş kapısıdır. Ve tâlibin makâmâtının ilkidir. "وتوبوا إلى الله جميعاً" و توبوا إلى الله جميعاً/Hep beraber Allah'a tevbe edin ey Mü'minler. Umulur ki kurtulursunuz"⁴⁰³ nazm-ı celili, ibâd-ı mü'minini tevbe ve rüçû' da 'vettir. Tevbenin bâis-i felâh olacağı tebşir buyurulmuştur. "إن الله يحب التوابين و يحب إن الله يحب التوابين و يحب المتطهرين"⁴⁰⁴ Allah tevbe edenleri ve temizlenenleri (arınanları) sever⁴⁰⁵ ameli konularda gevşeklik olursa dünyadan ahirete tevbesiz bir şekilde geçse bile sorumlu tutulur, ancak sonu kurtuluş olur.⁴⁰⁶

Tevbe, Rubûbiyyete tâm teveccühtür. Avâm mâsiyetten, havas ise gafletten tevbe eder. "و سبح بحمد ربك" /Rabbini hamd ile tesbih et!" Yani O'nun, selbî sıfatlarının nefyini, sübuti sıfatlarının isbâtını işaret eden duada, tesbih ve hamdi birleştir, istiğfar et! O tevbeleri çokça kabul edendir. Yani sana rahmeti ile çokça dönendir. "İza cae'nin Mekke'nin Fethi'nden sonra inişinde Hz. Peygamber'in kemâli elde etmesinden sonra vefatına

³⁹⁹ Suhreverdî, *Avarif*, çev. H.K.Yılmaz-İ.Gündüz, (İstanbul: Vefa Yay. 1990), 605.

⁴⁰⁰ Ali Semerkandî, *Bahrü'l-Ulûm*, Süleymaniye KAP Bl. 106, 1/183a.

⁴⁰¹ Kur'an-ı Kerim'de Allah'a rücu' etmek mânâsında beş yerde geçer: Ra'd 27; Lokman 15; Sa'd 24, 34; Zümer 17.

⁴⁰² Kuşeyrî, *Risâle*, tah. Z.Ensarî, (Kahire: Cevamiu'l-Kelim, 1940), 97-98.

⁴⁰³ Nûr, 24/31.

⁴⁰⁴ Bakara, 2/222.

⁴⁰⁵ Malatî, *Zübdetü'l-İrfan*, (Malatya: Yazma, 1918), 3/577.

⁴⁰⁶ Malatî, 3/564.

imâ vardır. Öyleyse bu dönüşe hamdet. Bir şeyin sonu, başlangıcına dönüştür. Resûl-i Ekrem her gün yüz defa Allah'a istiğfar ediyorum, diyor. İstiğfardaki ğayn harfi, tevbe makamında oldukça önemlidir. Bu harf kalbi sarar fakat bütünüyle engellemez. Tıpkı güneşin önüne gelen fakat ışığını tümüyle engellemeyen ince bulut tabakası gibi.⁴⁰⁷ Tevbe makâmında istiğfar önemlidir ve istiğfardaki ğayn harfinin kalpteki etkisi⁴⁰⁸ ile fenâ kapısı açılır, bekâ inkişâf eder:

İstiğfarın artırılmasında fenâ kapısının fethi ve bekâ makâmının inkişafı vardır. Rabiatu'l-Adeviyye der ki; bizim istiğfarımız daha nice istiğfarlara muhtaçtır. Günün belli saatlerinde istiğfar ve tevbe muhabbetullahâ isnad edilir. Allah tevbe edenleri ve temizlenenleri sever. Yani tevbeleriyle tâat ve ibadatla Allah'a dönerler. Tevbe, gafletten, inabe ise mübahtan bile dönmektir. Evbe de muhabbetullahâ isnad edilen her anda kemâli elde etmek için bir halden bir diğer hale intikal demektir.⁴⁰⁹

İbadet, tevbesiz olmaz. Allah (cc) tevbeyi ibadete takdim etmiş çünkü tevbe makâmâtın başı, ubudiyet sonudur.⁴¹⁰ Buna göre tevbenin manâsı, günahı, günah olduğu için itiraf edip pişmanlık içinde bir daha onu işlememeye azmetmektir. Pişmanlık denilmesindeki sır Allah Resûlü (s)'in; “الندم/توبة/Pişmanlık tevbedir”⁴¹¹ buyruğudur.

Cafer b. Sinan⁴¹² (öl. 259/923) işlenen günahın

⁴⁰⁷ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/629.

⁴⁰⁸ Müellif, ğayn harfinin kalpteki etkisinden söz etmekle birlikte Hurûfliği de tabiiyyun ve maddiyyuna yakın ibâhi bir felsefi meslek olarak görmektedir. Harflere kutsallık atfeden bu ibâhi akım ile bazı harflerin tesirlerine değinen İbnü'l-Arabî gibi mutasavvıflar arasında bir bağlantı yoktur.

⁴⁰⁹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/632.

⁴¹⁰ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Tahran: nşr. F. Asyabî Aşkî Zencânî, 1338), 112.

⁴¹¹ İbn Mâce, *Sünen*, 1036; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 936.

⁴¹² Nişâbûr'da yetişen Hadîs hafızlarındandır. Ahmed bin Hamdân bin Ali bin Sinân el-Hîrî en-Nişâbûrî, künyesi Ebû Ca'fer'dir. Ebû Osman'ın talebesidir. Son yirmi senesini Mekke-i mükerrermede, Harem-i şerîfde geçirmiş, 311/923'de orada vefât etmiştir. Hadîs ilminde Sahîh adlı eseri vardır. “İsrar ile devam edilen küçük bir günah, pişman olunmuş, tevbe edilmiş olan büyük bir günahdan daha büyüktür. İhlâs ile yapılan az bir iyilik de, gösteriş için, yapılan çok iyilikten daha çoktur” sözleri ona aittir.

tevbesinden gafil olmak, o günahı işlemekten daha çirkindir. Eğer tevbe etmek başta mümkün olmazsa ölüm gelip çatmadan evvel mutlaka tevbe edilmelidir.⁴¹³

Resulullah (s); “من أذنب ذنباً ثم ندم عليه فهو كفارته” Kim günah işler ve sonra pişman olursa bu onun keffaretidir.⁴¹⁴; “ ما من عبد أذنب / ذنباً فقام و توضأ و صلى و استغفر من ذنبه إلا كان حقاً على الله ان يغفر له / Herhangi bir kul günah işler sonra kalkıp abdest alır ve namâz kılıp günahından istiğfar ederse O'nun tevbesini kabul etmek Allah'a bir hak olur.⁴¹⁵ “ و من يعمل سوناً أو يظلم نفسه ثم يستغفر الله يجد “ Kim bir kötülük işlerse veya nefesine zulmederse sonra da istiğfar ederse Allah'ı çok bağışlayıcı ve çok acıyıcı bulacaktır”⁴¹⁶ âyet-i celilesinde mağfiret musarrahtır.⁴¹⁷

Müellif eserinin birçok yerinde soru-cevap tarzına yer verdiği gibi tevbe ile ilgili soruları da cevaplamıştır. Örneğin tevbe kavramını dua ile içiçe ele alıp şunları söylemiştir:

Suâl: *Kazaya râzî olmak talep ve duaya münâfi midir? Cevap:* *Kul, Hakk'ın (cc) imtihanına râzîdır. Ancak musibetin def'i için dua ederler: “ رب إني مسني الضر و أنت أرحم الراحمين / Rabbim bana zarar dokundu. Ve sen merhametlilerin en merhametlisisin.⁴¹⁸ Eğer belaya ve kazaya râzî olmak, talep etmeye münafi olsa, niçin dua emredilirdi? “ قال ربكم ادعوني أستجب لكم” Rabbiniz dedi ki bana dua edin duanızı icabet edeyim”⁴¹⁹*

Müellif şiirlerinde de tevbe kavramını kullanır. Tevbeyi ıslah ile birlikte ele alıp nefs-i emmâre mertebesinde çirkin huyları bıraktıran aşama olarak zikreder:

*Hem anı ıslah idup kıl tevbekâr / Kalmasın emmarelikte nâbekâr⁴²⁰
Bu makâmı gördü çun rûh-i aziz / Tevbekâr oldu heman tez tez.⁴²¹*

Rızânın tevbeye bağlı olduğunu vurgulayan Malatî evliya, tevbenin sonsuz denizinden bir avuçla kanarak istifade

⁴¹³ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/707.

⁴¹⁴ İbn Mâce, *Sünen*, Zühd, 30.

⁴¹⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen*, 2/86, Hadin no. 1521.

⁴¹⁶ Nisa, 4/110.

⁴¹⁷ Malatî, 3/662.

⁴¹⁸ Enbiya, 21/83.

⁴¹⁹ Ğafir, 40/60.

⁴²⁰ Kötü, huysuz

⁴²¹ Malatî, 3/673.

edebileceğini, enbiyanın ise tevbenin hayat suyundan içerek faydalanacağını belirtir:

Yaratanın rızası Resûle tabi olmaya bağlıdır. Tevbe, zühd, tevekkül ve tebettül ona tebaiyette bulunmadıkça makbul değildir. Ezkâr, efkâr, eşrâk ve ezvâk da ona tevessül olunmadıkça me'mul değildir. Evliya onun sonsuz bahrinden bir avuç ile kani', müntefi' ve enbiya onun serçeşme-i âb-ı hayatından sirab ve mütemetti'dir.⁴²²

Ârifler de küçük günah işleyebilir. Tevbe ve istiğfar ile bu sağair günahları gidermeleri gerekir. Zünnûn (öl. 245/859)'a göre avam gûnahtan, havas (ârifler) gafletten tevbe eder.⁴²³ Bu da âriflerin zelle türünden küçük günahlarının olabileceğini gösterir:

Arifden sağire (küçük günah) sadır olursa, o ma'nâyadır ki arif de münebbih olup ve agâh ederler ki tevbe ve istiğfar ile onun tedarikinde olur. "لاسلام يحجب ما قبله" Islâm kendinden öncekini siler".⁴²⁴ Yani mutlaku'l-İslâm makablini hacb ve kat' eder.⁴²⁵

Malatî, "Makbüllerden miyim yahut merdûdlardan mıyım?" diye reddedilme endişesi yaşayan sülûk ehline istiğfarı önerir:

Tevbe kapısı açıktır. Hata ve kusurdan hiç kimse hâli değildir. Onun afv u mağfiretini talep edip zâri ile istiğfarda olalar. Zikr u fikr ile meşgul, vakitleri, tâat ve Allah'a yaklaştıran ameller ile ma'mûr edeler. Makbul ve merdud olmak endişesinden kim fariğdir? Ümidvar olalar.⁴²⁶

Tevbe, evvela bir tarike intisap edip sonra istihare ile mümkündür. Ya Rabbi! Büluğumdan bu ana kadar irtikab ettiğim masiyetlerden pişman oldum ve artık masiyet işlemeyeceğim" denir.

⁴²² Malatî, 3/682.

⁴²³ Kuşeyrî, *Risâle*, tah. Z.Muhammed Ensarî, (Kahire: Daru Cevamiu'l-Kelim, 1940). 260; Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (Tahran: 1338), 385.

⁴²⁴ Müslim, *Sahih*, Hadis no. 1039 (يهدم yerine يجب) şeklinde geçmektedir).

⁴²⁵ Malatî, 3/684.

⁴²⁶ Malatî, 3/697.

Tevbe tedricidir, tafsili zamana bırakılır. Masiyetleri ayrıntılı zikretmeye lüzûm yoktur. Tevbe etmek için önce nafilâ gusûl abdesti alıp istihare yapılır, iki rek'at istihare namâzı kılınır. Bu sünnettir. Birinci rek'atta Kâfirûn suresi, ikincide İhlâs suresi ve zamm-i sûre okunur.⁴²⁷

3.1.2. Vera' (الورع)

Sözlükte vera' çekinmek, şüpheli şeyden uzak durmak, helal olsa bile bir şeyin fazlasını terk etmektir.⁴²⁸ Terim olarak verâ'; haram ve mekruhları terk etmekle birlikte, helâl ve mubahların da ihtiyaç fazlasını bırakmaktır.⁴²⁹ Hadiste “و. خير .. دينكم الورع/Dininizin en güzeli vera'dır” buyrulur.⁴³⁰

Verâ', mubahlardan bile uzak durmak olduğu için insanı yalnız Allah ile meşgul eder, böylece kişi dünyevi kaygılardan azad olacağı bir yakîne ulaşır. Kur'ân'ın ilk muhatapları vera'ı bir yaşam tarzı olarak görmüşlerdir. Sonraki nesiller ise kelâm felsefelerine eğilip cedele dalmışlardır. Oysa vera', birey ve toplumu değerleriyle yaşatır, erdemleri dışında bir şeyle meşgul etmez. Çünkü verâ' teslimiyettir.

Zübdetü'l-İrfân'da tasavvuf, kil u kal ile değil vera' ve kat'-ı me'lûfât ile gerçekleşir.⁴³¹ Allahu teâlâ kulunu kendine lütuf kemendi ile çekmek ve vera' yoluna revân kılmak istediğinde ilk nazarı onun sadrına yapar ve onu bid'atten temizleyip sünnet yolu üzere sabit kılar. Sonra kalbine nazar eder ve dünyanın çekiciliği, ucub, hased, kibir, riyâ, hırs, adavet ve ru'unetden (gösteriş) temizler. Sonra fuadına nazar buyurur, süslerden ve bağlardan onu kurtarır. İlim ve hikmet çeşmesini kalbinde açar. Onun genlerine hidâyet nurunu saçar. “فهو على نور من ربه... Ve o Rabbinden bir nûr

⁴²⁷ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/564.

⁴²⁸ İbn Manzûr, *Lisamu'l-Arab*, (Lübnan: Daru'l-İlm, 1981), 911.

⁴²⁹ Kelâbâzî, *Taarruf*, S.Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 148-149.

⁴³⁰ Müslim, *Sahîh*, Müsâkât, 107-108; Buhârî, *Buyû'*, 3.

⁴³¹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/564.

üzere”⁴³² olur. Sonra onun şağafına nazar buyurur. Onu çamurdan fenâ sahiline çeker.⁴³³ Vera’ı takvânın ileri bir rütbesi yapar:

*İsmine takvâ dedi o dilberin / Rûbesi oldu vera’ o rehberin.*⁴³⁴

Serrâc vera’ı tevbeden sonra gelen ikinci makâm olarak zikreder. Bunun da üç mertebesinden söz eder: 1. Helâl ile haram arasında bulunan şüpheli şeylerden kaçınmak. 2. Fetvâyı değil vicdanı esas almak (Gönül ehlinin vera’ı; “Sen fetvâyı kalbinden iste”⁴³⁵; “Günah, gönlüne yatmayan şeydir”⁴³⁶ gibi hadislerle dayanarak gönlün kabul etmediği şeyi günah saymak), 3. Elde edilen şeylerde Allah’ı unutmamak (Âriflerin vera’ı). Ebû Süleyman ed-Dârânî, “Seni Allah’tan alıkoyan her şey uğursuzluktur” derken vera’ın bu türüne işaret etmiştir.⁴³⁷ Buna kalbin vera’ı da denmiştir.⁴³⁸

Müellif, bütün hatalardan tevbe olmazsa bile bazı haramlardan vera’ etmenin bir ganimet olduğunu ifade etmektedir: Eğer bütün günahlardan tevbe müyesser olmasa bile, bazı gühahlardan tevbe ve bazı haramlardan vera’ da ganimettir. Böylece ümid edilir ki bu bazıların delili ve nûrları diğerlerine sirâyet edip sair ma’âsiden de tevbe ve vera’ müyesser olabilir. Nitekim “ما لا يترك كله لا يترك كله//Tamamına ulaşamayan bir şeyin tamamı terk edilmez”.⁴³⁹ Lakin cemî’-i zünûbtan tevbe ve cemî’-i muharrememâttan ve müştehiyâttan vera’ ve takvâ husulü ise en büyük bir nimettir.⁴⁴⁰

Vera’ ehlinin eda ettiği iki rek’at namâz, âludenin bin rekât namâzından daha değerlidir.⁴⁴¹ Ehl-i vera’ olan kimseye iktidâ ile edâ

⁴³² Zümer, 39/22.

⁴³³ Malatî, 3/590.

⁴³⁴ Malatî, 3/645.

⁴³⁵ Dârimî, *Sünen*, “Büyu”, 2.

⁴³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4, 228.

⁴³⁷ Serrâc, *el-Lüma’*, Tah. A. Mahmud-A.Sürûr, (Mısır: Kütübi’l-Hadise, 1960), 70.

⁴³⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, tah. Z.Ensarî, (Kahire: Daru Cevamiu’l-Kelim, 2007), 286.

⁴³⁹ Usul ilkesi.

⁴⁴⁰ el-Malatî, yazma, mn, 3, 662.

⁴⁴¹ Şirûye b. Şehredâr ed-Deylemî, *Firdevsu’l-Ahbâr*, nşr. Said b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: 1986, 78.

olunan namâz daha faziletlidir.⁴⁴² Vera' ehli kimseye verilen hediye makbuldür. Vera' ehli şüpheli şeylerden kaçındıkları için herkesten hediye kabul etmeyeceklerinden ötürü, bir hediye almışlarsa bu hediye nin makbul, helal ve halis niyetle verildiğine delâlet eder. Vera' ehli ile mücâlese, ibadetten sayılır ve müzâkere sadaka hükmündedir. Vera' ehli ibadete ihtimam gösterir, kendilerini Hakk-ı edada kusurlu sayar.⁴⁴³

3.1.3. Zühd ve Fakr (الزهد و الفقر)

Zühd kelimesi az ile yetinmek,⁴⁴⁴ rağbetsiz olmak,⁴⁴⁵ “ضد الرغبة و الحرص على الدنيا/Dünyaya rağbet ve hırsın zıddı”dır. Sûfî terminolojide zühd, kalbin sevgi hiyerarşisinde Allah, Peygamber ve cihaddan daha sevimli bir nesne tanınamak, dünya ve içindekilerin sevgisini sonraya bırakmaktır.

Zühd kavramı Hz. Peygamber'in, ilk neslin ve ehli-suffe'nin yaşam tarzı olarak da nitelenebilir. Zühd ahlâkı sayesinde insan, kendisini sınırlayan bağlardan (eğlâl)⁴⁴⁶ âzâd olur. İslâmiyet Roma-Sasani içlerinde yayılırken, elde edilen servetler, 'zühd'ün zıddı olan 'vehn'e⁴⁴⁷ sebep olmuştu. Zira Kûfe valisi gibi⁴⁴⁸ bazı yöneticiler arasında Nebevî değerler zamanla hafife alınmıştı. Bu nedenle Medine, Kûfe, Şâm ve Basra'da zâhid sahâbe ve tabiîn, zühd ahlâkını hatırlatıp, sünneti ihyâ etti.

Fakr ise ihtiyaç demektir. İnsanın yaşamı için ihtiyaç

⁴⁴² İsfehânî, *Kitâbu'l-Erbâîn alâ Mezhebi'l-Mütehakkikîne mine's-Süfiyye*, nşr. Bedr Abdullah el-Bedr, (Beyrut: 1993); Komisyon, Fetavâ el-Hindiyeye, 1, 84.

⁴⁴³ Malatî, 707.

⁴⁴⁴ İsfahânî, *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'ân*, tah. S.Adnan Davudî, (Dimaşk: Daru'l-Kalem, 2009), 215.

⁴⁴⁵ Ethem Cebecioğlu, “Zühd” md.

⁴⁴⁶ Araf 5/157; “و يضع عنهم اصرهم و الأغلال التي كانت عليهم”/Onlardan yüklerini ve zincirlerini kaldırır”.

⁴⁴⁷ Vehn: Dünya sevgisi ve ölüm korkusu. Bk. Ebû Davud es-Sicistânî, Sünen, nşr. Muhyiddin Abdülhamid, (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.), Melahim/5.

⁴⁴⁸ Muaviye b. Ebi Süfyân (öl. 60/680), Velid b. Ukbe (öl. 60/680), Amr İbnü'l-As, Mervan b. Hakem gibi. Bk. Mehmet Efendioğlu, “Velid b. Ukbe”, *İA*, (İstanbul: TDV, 2003), 43/35-36.

duyduğu şeyler hava, su, barınma gibi zaruri her şeyi mutlak mânada Allah temin ettiği için insan ve diğer varlıklar Allah'a karşı mutlak bir fakr halindedirler, yani fakirdirler; (إن الله غني و أنتم) الفقراء/Allah zengindir, siz fakirsiniz).⁴⁴⁹ Tasavvuf, bu ihtiyaçlılığı yüksek bir idrak ile varlığa bağlılıktan sıyrılmaya vesilesi yapar. Fakr makâmı ile Allah'tan başka bir şeye ihtiyaçsızlığı, melekûtî bir nitelik kazanmayı hedefler.⁴⁵⁰

Bazı kimseler, özellikle ehl-i Şâm, tasavvuf ve fakrın arasını ayırmazlar. Fakir, fakrına tutkun olan, onun faziletine vâkıf, indallah tahakkuk edecek bir karşılığını bekleyendir. Halbu ki böyle bir karşılık beklemek tarik-i sûfiyyede i'tilâ gözlemektir. Zira sûfi eşyayı, vadedilmiş karşılıklar için terk etmez. Bilakis ahvâl-i mevcude (vecd ile gelen haller) için terk eder. Hülasa fakir hatt-ı âcilini terk edip fakrı ihtiyar ve irade eder. Halbu ki sûfi için tercih ve kâd bir illettir, zira sûfi, eşyada iradetullah ile kâim olur. İrade-i nefsiyyesiyle değil. Sûret-i fakrda ve sûret-i gınada bir fazilet görmez. Bilakis Hak Teâla onu hangisine muvaffak ederse ve hangi halde bulundurursa onda fazilet görür. Şâyet Allâhu Teâla kendisini fakra mübayin olan simmet-i hale (hâl alâmeti) nail ederse o vakit simmet-i halde fazilet görür. Bu tafsilat tavzih olunursa fakr ve tasavvufun farkı zâhir olur.⁴⁵¹

أبشروا يا أصحاب الصفة! فمن بقي من أمتي على النعت الذي أنتم عليه “
راضياً بما هو فيه فإنه من رفقائي يوم القيامة/Ey ashab-ı Sûffe! Sizi tebşir ederim. Benim ümmetimden sizin bulunduğunuz sıfat üzere her kim bulunduğu şey'e râzı olarak bana mülaki olursa benim refiklerimdir”⁴⁵² buyurur. Peygamber (s) onların hallerine vâkıf olup fakr, cehd ve kalplerinin nûrunu görür. Tasavvufun ilk tezahürü de zühd/fakr ve takvâdır. Sûfilerden gelen düşünceler meczubâne neşr edildiği için ehlisünnet âlimleri ve Mu'tezile mutasavvıflara itirazda bulunmuşlardır.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Muhammed 47/38; Furkan 25/15.

⁴⁵⁰ Davut Yılmaz, *İnsan-ı Kâmil ve Sırları*, 21.

⁴⁵¹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/570-571.

⁴⁵² Suyûtî, *Câmi'u's-Sağîr*, Hadis no. 6360; Müttaki el-Hindî (öl. 1567), *Kenzu'l-Ummâl*, 16577 (Suyûtî'nin, *Câmi'u's-Sağîr*'inin hadislerinden derlenmiş kitap).

⁴⁵³ Malatî, 3/567.

İhlâs sûresini okuyan kimse fakr-ı zâtî ve celîsini düşünür. Onun mânâ ve sırlarından habersiz olmaz. Üstün özellikleri mûlahazadan ve cemâlullahı müşahededenden nasipsiz kalmaz. Üstün ahlâk ile ahlaklanır ve evsâf-ı cemâl ile tahakkuktan hisse alır. Allah'ın zâtî hüviyyetini yakîn ile bilir. İcmâl ve tafsil mertebesinden kabiliyeti ölçüsünde faydalanır ve Allah'ın samediyetini mûlahaza ve kendi zâtî ihtiyacını ve büyük fakrını düşünür. Hayır ve kemâl sıfatlarını tümüyle Hak te'alaya ait bilir ve kötülüğe sevk eden enaniyetten külliyyen kurtulur.⁴⁵⁴

Fakr makâmında olan, fakr ile meskenetin hazzına varır, diriler gibi ölülerden de feyiz alır. Çünkü bu tecelli kemâle ulaştığında, vasıtanın varlığı mutlak sûrette görüş alanından kalkar ve mahubun halvet hanesinde ağyarı müşahede yerleşir. Fakr ve meskeneti cânına dost eder, nâmuradlar ve dertliler ile sohbet eder. “ واصبر نفسك مع الذين يدعون ربهم بالغداة والعشي يريدون وجهه ” و لا تعد عينك عنهم تريد زينة الحياة الدنيا /Rızâsını dileyerek sabah akşam Rabblerine dua edenlerle olmak için nefesine sabret. Dünya hayatının çekiciliğine kapılıp da gözlerini onlardan ayırma”⁴⁵⁵ âyetinin fehvasınca salihleri ve dervîşânı, kalp ve rûhtan aziz tutar. Onlar ile birlikteliği (mücâlese) tercih eder.⁴⁵⁶

“الفقر فخري/Fakr benim iftiharımdır”⁴⁵⁷ hadisinde övülen fakr, Allah'tan başka hiç kimseye muhtaç olmama tutum ve bilincidir. Hz. Peygamber “Allah, dünyanın süsüne kapılıp fakr ehlinde gözümü ayırmamam için beni uyardı” der.⁴⁵⁸ Fakr ve iflâs (kulun Allah karşısındaki acziyeti) tevbe ile beraberdir. Kimse hatadan beri değildir. Fakr bilinciyle istiğfara, tefekkür ve

---

⁴⁵⁴ Malatî, 3/691.

⁴⁵⁵ Kehf, 18/28.

⁴⁵⁶ Malatî, 3/696.

⁴⁵⁷ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzilu'l-İlbâs Anme'stehera Mine'l-Ehâdis alâ Elsi-neti'n-Nâs*, (Beirut: nşr. Ahmed el-Kalaş, 1985), 2/87.

⁴⁵⁸ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, nşr. F.Asyabî A.Zencânî, (Tahran: 1338), 16.

tezekküre durmak gerekir. Makbul olmama endişesi herkeste vardır. Ümitvar olmak fakr ve iflas bilinciyle mümkündür.⁴⁵⁹ Şeytan, nefse kötülüğü emreder ve dünya ile ona tuzaklar kurar. Bu tuzaklardan biri sözlük anlamındaki fakirlik korkusudur. Dünya meta'nının tekrar gelmeyeceğini, fırsatların bir daha ele geçmeyeceğini, ahirete yatırım yapmanın hali hazırda bir yarar sağlamayacağı vesvesesini verir.⁴⁶⁰ Halbu ki sâlik, iradî yoksunlukla (fakr-ı irâdî) her türlü dünyevî vesvese ve korkuları aşacaktır. Allah'tan başka hiçbir kimseye muhtaç olmadığını idrak edecek ve her türlü maddi bağlardan azad olduğunun şuuruna varacaktır. Çünkü 'âcile (dünya), Allah katında bir sivrisineğin kanadından daha değersizdir. Bu idrakle iradi yoksunluk sahibi kimse (fakîr), mal varlığı olsa da dünyanın mütevekkil ve âzâd insanı haline gelecektir. Fakr burada ıstılahî anlamdadır. Aksi takdirde “الفقر فخري/Fakr benim iftiharımıdır” hadisi ile “كاد الفقر كفرة/Fakirlik neredeyse küfür olacaktı” hadisi arasında bir çelişki iddia edilebilecektir. Nitekim bir kısım hadisçiler “İslâm fakirliği över mi?” şeklinde inkârî bir soru ile hadisin mevzu olduğunu iddia ederler.⁴⁶¹ Hadisteki fakr, terim anlamıyla kullanılmış diğerinde sözlük anlamıyla kullanılmıştır. Hadislerin irad buyrulduğu yer, zaman ve ortam bakımından fakr ve fakirlikten ne kastedildiği de muhatapları tarafından anlaşılmaktaydı.

3.1.4. Sabır (الصبر)

İrfânî düşüncenin önemli kavramlarından biri de sabırdır. Sabrı olmayanın dini noksan, dünyası da nokсандır. Çünkü insanın hakikat arayışında ve günlük dünyevi meşgalelerinde sabra ihtiyacı vardır. Bilim, takvâ, üretim, ticaret, sanat, keşifler ve zaferler sabırla mümkün olur.

---

⁴⁵⁹ Malatî, *Zübdetü'l- İrfan*, 3/697.

⁴⁶⁰ Malatî, 3/706.

⁴⁶¹ Saffet Sancaklı, *Hadislerde Zenginlik ve Fakirlik Problemi*, (İstanbul: Elif Yayınları, 2004), 112.

Sözlükte sabır, kendini tutmak, öz sınırlama yapmak; nefsi, akıl ve şer'î ölçülerle kontrol altına almaktır.⁴⁶² Günlük yaşantımızda sabır pasif ve edilgen bir karakterde algılanmıştır. Bir kenara çekilip beklemek olmayan sabır, belâ ve musibetler karşısında, şikâyet etmemek ve nihai sonuca bakmaktır.⁴⁶³ Zühd hayatının önemli bir aşaması olan sabır, sorunlara karşı koyma gücü verir. Gazâlî (öl. 555/1111) sabrı, “din duygusunun nefsanî tutkuların baskısı karşısında direnmesi” olarak tanımlar.⁴⁶⁴ *Zübdetü'l-İrfân*'da sabır makâmât-ı 'aşere (on makâm)'den biri ve sâlike gerekli bir mertebedir.⁴⁶⁵

Sabır, imanın yarısı olacak kadar önemli bir makâmıdır. Abdullah ibn Mes'ûd'dan gelen rivâyette şükür makâmı da imanın yarısıdır.⁴⁶⁶ O halde sabır ve şükür makâmlarından hangisi üstündür? Sorusuna ârifler, sabır diye cevap vermişlerdir.⁴⁶⁷ İmâm-ı Rabbânî, işleri hafiften ağıra doğru yükseltir, Cemâl ve Celâl eğitimiyle kat'-ı merâhil edip sabır ve rızâ makâmıyla Cemâl ve Celâli eşit telakki edecek kadar sabrı içselleştirirdi. Halkın ezasına tahammülden ve akrabanın cefasına sabırdan başka çare yoktur.⁴⁶⁸

Sihirbazlar Firavun'un; “لأقطعن أيديكم و أرجلكم/ Sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çapraz keseceğim”⁴⁶⁹ tehdidine itibar etmeyip; “إنا إلى ربنا منقلبون/ Biz mutlaka Rabbimize döneceğiz”⁴⁷⁰ diyerek imanda sebat ettiler. Firavun'un işkencelerine tahammül gösterip sabır makâmına eriştiler. “ربنا أفرغ علينا صبراً و توفنا”⁴⁷⁰ Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve müslüman olarak

⁴⁶² İsfahânî, *Müfredât*, tah. S.A.Davudi, (Dimaşk: Daru'l-Kalem, 2009), 273.

⁴⁶³ Cürçânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, tah. S.Minşâvî, (Kahire: Daru'l-Fadile, 2004), 131.

⁴⁶⁴ İmam Gazâlî, *İhyau Ulûmi'd-Dîn*, 4/63.

⁴⁶⁵ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/693.

⁴⁶⁶ Mustafa Çağrı, “Sabır”, *İA*, (İstanbul: TDV, 2008), 35/337-339.

⁴⁶⁷ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (Tahran: 1338), 18.

⁴⁶⁸ Malatî, 3/668.

⁴⁶⁹ A'râf 7/124.

⁴⁷⁰ A'râf 17/25.

bizi vefat ettir”⁴⁷¹ âyetindeki sabır makâmı, bir sihirbazlık oyunu ile değil ancak asâ-yı Mûsâ gibi açık ve güçlü bir mucize ile mümkündür.⁴⁷²

Peygamber (s)’in beldelerini terk etmiş olanlara gösterdiği şefkat ve merhameti de onun örnek sabırdır. Gurebanın zâhiri cefâ ve eziyetlerine öyle bir sabırla tahammül ederdi ki o sabrın derecesine ulaşmak için sahabe, o gurebanın yolunu gözlerdi:

“وَيَصْبِرُ الْغَرِيبَ عَلَى الْحَقْوَةِ فِي مَنْطِقِهِ وَمَسْأَلَتِهِ، حَتَّىٰ إِنْ كَانَ أَصْحَابُهُ
لَيَسْتَحْلِبُونَهُمْ، وَيَقُولُ: إِذَا رَأَيْتُمْ طَالِبَ حَاجَةٍ يَطْلُبُهَا قَارِفُوهُ، وَلَا يَقْبَلِ النَّسَاءَ
إِلَّا مِنْ مُكَافِيٍّ”⁴⁷³ Resulullah efendimiz garibu’-diyar olanlara nihâyet derecede şefkat ve merhamet buyurup isteklerindeki zâhiri cefaya ve ezaya sabredip öyle bir derecede olurdu ki sahabe-i kiram o gurebanın celbini talep ederler idi. Muhtaçlar sizden bir şey istedikleri vakit verin, buyururlar idi. Biri üstün sıfatlarıyla zâtını medh ve dua eylediğinde o da karşılık verirdi. Bir kimsenin sözünü kestirmez, sözünü deyinceye kadar sabreder, şeriata muhalif ve üstün karakterine uymayan sözleri işittiğinde “Böyle söz söylemek doğru değil, bundan kaçındırıldık, sakın söyleme” diye sözünü keser veya o söz münasip olmadığından ayağa kalkarak sözü kesmiş bulunurlardı.⁴⁷⁴

Resul-i mükerreme biri gelip otursa sabır ve tahammül edip o kimseyi yük görmezdi. Biri huzur-i seadetlerinde çok otursa o kimse kalkıp gidinceye dek sabır gösterirdi. Onun meclisi, sabır meclisi, kendisi ise sahibü’s-sabırdır.⁴⁷⁵

3.1.5. Havf ve Recâ (الخوف و الرجاء)

Havf; korkmak, endişe etmek demektir.⁴⁷⁶ Tasavvufta

⁴⁷¹ A’râf, 7/126.

⁴⁷² Malatî, 1/143.

⁴⁷³ Taberânî, *Mu’cemu’l-Kebîr*, nşr. Hamdi A.Selefi, (Kahire: Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, 1387), 1/250.

⁴⁷⁴ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/223-224.

⁴⁷⁵ Malatî, 227.

⁴⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, tah. Ali Kebir vd. (Beyrut: Daru’l-İlim, 1981), 921.

havf, kalbin korkarak ızdırap duymasüdür.⁴⁷⁷ “ يدعون ربهم خوفاً و ”⁴⁷⁸ “Allah korkusundan ağlayan kimse cehenneme girmez”⁴⁷⁹ hadisi havf-recâ kavramını izah eder. Fitnelerin yaşandığı ve nebevî değerlerin ihmal edildiği bir zamanda Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) havf’a dayalı bir sülûk anlayışını benimsemiştir.

Havf ile birlikte kullanılan Recâ ise ümit etmektir.⁴⁸⁰ Tasavvufta Allah’ın rahmetinden ümit kesmemektir. Havf ehli, recâ sayesinde helâktan kurtulur. Havf-recâ, gece-gündüz gibi birbirinden ayrılmaz.⁴⁸¹ Kul, havf ve recâ içinde olmalıdır. Bu şekilde kalp gûnahtan korunur:

Recâ; matlub olan bir emr-i mahbubun husûlüne kalbin taallukudur. Husûlü mümkün olan şeyde tama’ ve tavakku’ ve zıddı yeistir. Recâ, üç vechle olur. Birincisi, hasenâtdan bir şeyin kabulünü, ikincisi ma’siyetten tevbesinin kabulünü üçüncüsü recâ-i kâzib (yalan recâ) yani haramlara ısrarla devam ettiği halde recâ ve mağfîret talep etmektir.⁴⁸²

Havf, hüsn-i edebdir (davranış güzelliği). Allah’ın zâtı hakkında düşünmekten havf ve haşyet duyulur. “ تفكروا في آلاء الله و ”⁴⁸³ /Allâh’ın zâtını değil yarattıklarını tefekkür edin. Allâh’ı gereği gibi takdir edemezsiniz”⁴⁸³ hadisinde müminlerin ilâhi hoşnutluğu talep edip Allah’ın gazabından havf ile ibadet ettikleri tasvir edilir. Ebrârın ibadetleri havf ve tama’ iledir. Cennet ile telezzüz ve nâr ile azâb göreceklere dair korkuları (havf) vardır.⁴⁸⁴

⁴⁷⁷ Serrâc, *Lüma’*, 58; Kuşeyrî, *Risâle*, 125.

⁴⁷⁸ Secde, 32/16.

⁴⁷⁹ Tirmizî, *Zühd*, 8; Nesâî, *Cihad*, 8; Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâid ve Menve’u’l-Kavâid*, çev. İ.Mermer, Ocak Yayıncılık, 5/288.

⁴⁸⁰ Cürçânî, *Mu’cemu’t-Ta’rifât*, 74.

⁴⁸¹ Serrâc, 60.

⁴⁸² Malatî, 3/629.

⁴⁸³ Beyhâkî, *Şu’ab*, Hadis no. 120.

⁴⁸⁴ Malatî, 3/668.

Mürşit ne kadar keşf u kerâmet sahibi olursa olsun havf, iltica ve tazarru' yolunu bırakmamalıdır. Çünkü nefis ve şeytan, pusuda bekleyen şedit düşmanlardır. Kendisine tabi olunan şeyh (muktedâ) Hakk'a iltica ve mekrinden havf edip sağlam ipe (habl-i metin) sarılmalıdır.⁴⁸⁵ Mürşid büyük nimetin şükrünü edâ etmeli, ucubdan kaçınıp havf makâmı üzere olmalıdır. Zira havf, kişiyi uyaran azim bir davet makâmıdır.⁴⁸⁶ Rabbinden havf üzere olan ve nefsin arzusuna muhalefet edenler me'vâ cenneti ile müjdelenir. Nebi'nin (s) "إن أخوف ما أخاف عليكم إتباع الهوى" ümmeti için en çok havf ettiği şey hevâyâ tabi olmak"tır.⁴⁸⁷

Nefsani eğilimler Rabbâni ünse mani olur. Sâlikin, nefsinden râzı ve hoşnud olması nasıl sahih olur? Yusuf aleyhisselam o makâm-ı âliye müterakki olduğu halde; "Nefsimi temize çıkarmıyorum, zira nefis kötülüğü emredicidir"⁴⁸⁸ buyurmuştur. Bu kelam Züleyha'nın dahi olsa nefsin emmarelik ile anıldığını ispat eder.⁴⁸⁹

Tasavvuf düşüncesinde recâ havf ile birliktedir. Yahudi dininde recâ ve tama' yoktur. Dolayısıyla recâ ve tama'dan neşet eden şiir ve hayale Yahudilerde rastlanmaz. Yahudilerde temel düşünce menfaate dayalı havftır. Aşk ve hikmet, meveddet ve vahdet fikirlerine yer yoktur. O nedenle Museviliği İsrailoğulları'na hasr ederek hiçbir vakit dinlerinin beşeriyete yayılmasını arzu etmemişlerdir.⁴⁹⁰

Havf bir davet makamıdır, azim bir hatırlatıcıdır. Hatîr (tehlikeli) kelimesi de hatırlatıcı mânâsındadır. Havf-recâ (korku-ümit) arasında mutedil bir yol vardır. Dolayısıyla makâm kavramları, kâmil ve ifrat-tefritten uzak bir ahlâkı

---

⁴⁸⁵ Malatî, 3/678.

⁴⁸⁶ Malatî, 3/694.

⁴⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'z-Zühd*, Hadis no. 377.

⁴⁸⁸ Yusuf, 12/53.

⁴⁸⁸ Malatî, 3/694.

⁴⁸⁹ Malatî, 3/632.

⁴⁹⁰ Malatî, 1/188.

kazandırmaktadır.

3.1.6. Takvâ (التقوى)

Vikâye kökünden⁴⁹¹ takvâ bir şeyi korumak demektir.⁴⁹² Kulun, Allah'tan uzaklaştıran her şeyden korunmasıdır.⁴⁹³ Tasavvuf denizi, üç nehirden besleniyorsa bu nehirlerden ilki takvâ nehridir.⁴⁹⁴ Takvâyı soran birine Hz. Ömer (öl. 12/644) dikenli yolda dikkatli yürümek takvâdır, der. Yani takvâ dikkatli olmak, günahların küçüğünden büyüğünden sakınmaktır.⁴⁹⁵ Takvâ elbisesi⁴⁹⁶/لباس التقوى/ sâlih ameldir. Hz. Âdem; “ولا تقربا هذه”⁴⁹⁷ emrine riâyetsizlik ettiği için takvâ elbisesi açılmıştır. Elbise insanı zâhiri tehlikelerden koruduğu gibi takvâ da bâtinî/derûnî tehlikelerden korur.

Tasavvufun ilk tezahürü zühd ve takvâdır.⁴⁹⁸ Bazı kimseler, ehil olmadıkları halde takvâ iddiasında bulunup ebrâr ve salihlerin sözlerini haksız yere tekrarlayabilirler. Âriflerin sırrına ulaştıklarından dem vurduklarını, imtihan edilince de yalancı oldukları anlaşılır.⁴⁹⁹ Mutluluk takvâ ile elde edilir. Bunun yolu, dünya ihtirasından uzak durmak, ahirete rağbet edip Allah'a yönelmek ve dünyadan kalbî ilişkiyi terk etmekle mümkündür.⁵⁰⁰

Müellif şiirlerinde takvâ kavramına değinerek takvâ ismi alanların verâ rütbesine sahip olacağını belirtir:

Onlara verdi kumandan bir kişi / İstikametti dâim onun işi

⁴⁹¹ İsfahanî, *Müfredât*, 530.

⁴⁹² Lütfullah Cebeci, *Kur'an'a Göre Takvâ*, (İstanbul: Sehâ Neşriyat, 1985), 16.

⁴⁹³ Cürcânî, *Ta'rifât*, 64.

⁴⁹⁴ Hasan Çiftçi, *Ebü'l-Hasan-i Harakânî*, (Ankara: Harakânî Yay, 2004), 325.

⁴⁹⁵ Semerkandî, *Bahru'l-Ulüm*, 1/10a.

⁴⁹⁶ A'râf 7/26.

⁴⁹⁷ Bakara 2/35.

⁴⁹⁸ Malatî, 3/567.

⁴⁹⁹ Malatî, 3/566.

⁵⁰⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/571.

*İsmine takvâ dedi o dilberin / Rûtbesi oldu vera' o rehberin*⁵⁰¹

Velâyet ehlinin takvâsı, Kur'ân'a bağlılık ve bid'atlerden uzak durmaktır. “إنما يخش الله من عباده العلماء /Allâh'tan en çok ilim sahipleri korkar”⁵⁰² âyet-i kerimesi ile “أنا أخشاكم له و أتقاكم /Ben sizin Allâh'a karşı en haşyetliniz ve en takvâlınızım”⁵⁰³ hadis-i şerifi bunu teyid eder. Kıyamet gününde azâbın en şiddetlisi, inkârcı ve fasıklar içindir. “و كان يوماً على الكافرين عسيراً / Kâfirler için zor bir gündür” o gün.⁵⁰⁴ Takvâ ehli o gün azâptan emindir.⁵⁰⁵ Resulullah (s): “من أذنب ذنباً ثم ندم عليه فهو كفارته” /Kim günah işler ve sonra pişman olursa bu onun kefaretidir”⁵⁰⁶ buyurur. Günahlardan tevbe edip dünyanın çekici hazlarına karşı takvâlı olmak büyük bir nimettir. Hak'tan başkasına kendini zelil gösterme de zaruret dışında caiz değildir. Takvâ makâmına vâsıl olanlar, insanlardan asla bir şey istemezler. Hadis-i şerifte livechillah suâl edip men' olunan kimse hakkında lanet varid olmuştur.⁵⁰⁷

Ashab-ı kiram takvâları ölçüsünde birbirlerini üstün görüyorlardı. Yüksek meclislerinde olanlar mütevazıydılar. Yaş ve takvaca büyük olanlara saygı, küçük olanlara merhamet gösterirlerdi.⁵⁰⁸ Hâsılı takvâ makâmı ilk neslin üstünlük ve değer ölçüsüydü. Takvâ, kişisel gelişimi sağlayan, bireyi dış tesirlerden, seküler kaygılardan koruyan bir makamdı.

3.1.7. İhlâs (الإخلاص)

Bir nesneyi halis kılmak, katıksız, riyâsız olmak⁵⁰⁹ manasında ihlâs makâmı, irfân terminolojisinde samimiyet, sırf Allah için konuşmak, yaşamak ve ibadet etme bilinç ve ahlâk

⁵⁰¹ Malatî, 3/645.

⁵⁰² Fatır, 35/30.

⁵⁰³ Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, (Cidde: 2015), 7/414. Hadis no. 5027.

⁵⁰⁴ Furkan, 25/26.

⁵⁰⁵ Malatî, 3/679.

⁵⁰⁶ Suyûtî, *Câmiu's-Sağîr*, Hadis no. 8341; Malatî, 3/662.

⁵⁰⁷ Malatî, 3/684.

⁵⁰⁸ Malatî, 3/227.

⁵⁰⁹ Firuzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, tah. N.Arkusi, (Beyrut: Risale, 2005), 2/229.

seviyesidir. İhlâsın zıddı olan riyâ ise bir nevi şirkittir. Allah ile kul arasındaki ilişkinin şaibeden uzak ve samimi olması gerekir. İhlâs tam olarak budur.⁵¹⁰ Kur'ân'da müminlerle beraber olmanın şartı ihlâstır. Kur'ân-ı Kerîm'de, “Ancak ihlâslılar, müminlerle beraberdir/...إلا الذين تابوا و أخلصوا دينهم لله فأولئك مع المؤمنين...”⁵¹¹; “Öyleyse dini yalnızca Allah'a halis kılarak ibadet et!/ فاعبد الله إن الله لا ينظر إلى الأعمال إنما ينظر إلى القلوب و أعمالكم و لكن ينظر إلى قلوبكم و أعمالكم”⁵¹² buyrulur. Allah Resulü de (s); "O, sizin şekline değil, kalbinize ve eyleminize (temayül) bakar/ إن الله لا ينظر إلى الأعمال إنما ينظر إلى القلوب و أعمالكم و لكن ينظر إلى قلوبكم و أعمالكم”⁵¹³, “Hayatında ihlâslı ol, az amel yeter/كن مخلصاً في حياتك فيكفيك العمل القليل”⁵¹⁴ buyurur. İhlas kulluğun temel unsuru, amellerin kabul şartıdır. Riyâsız ve süm'asız yapılan bir ibadet, Allah ile kul arasında bir sır olur. Bu ibadete nefis ve şeytan müdahil olamaz. Öyleyse ihlâs, kul ile Allah arasına hiçbir varlığın girmemesi, kişinin nefsanî istek ve arzularından uzaklaşması ve gâyesinin yalnız Allah olmasıdır.

İhlâs makâmı, hadis-i şerifteki ihsân kavramıyla açıklanır: “İhsân، الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك” Allâh'ı görürcesine kulluk etmendir. Sen O'nu görmeden de o seni görüyor”.⁵¹⁵ Dolayısıyla ihsân zevk yoluyla (tadarak) bilinir. İhlas her ne kadar; ikân, ayân, zühd, ihlâs, marifet-i nefis, marifet, tezkiye-i nefis, tasfiye-i kalb, müşâhedât, mükâşefât, tevhîd, tecelli-i zât, tecelli-i sıfât, makâmât, ahvâl, kurb, vusûl, fenâ-bekâ, sekr-sahv, işarât, ilhâm, hitab, nidâ-yı hâtif, kelâm ve mübasata-i ilâhiyye gibi türlerle ifade edilse⁵¹⁶ de ihsân ile aynı yöne sahiptir ve keşfen/zevken Hak teâlâdan bahseder. Şeriat,

⁵¹⁰ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, tah. Kemâleddin Zeki, (Kahire: Daru's-Selâm, 2008), 168.

⁵¹¹ Nisâ, 4/46.

⁵¹² Zümer, 39/2.

⁵¹³ Müslim, *Sahih*, tah. M.Fuad Abdülbaki, (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi), Birr, Hadis no. 33/2564; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, 21/196, Hadis no. 17666.

⁵¹⁴ Abdurrauf Münavi, *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Câmi'i's-Sağir*, (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1972), 1/216.

⁵¹⁵ İmam Nevevî, *Şerhu Müslim*, 1/184; Buharî, *Sahih*, (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002), 2, Kitabu'l-İman, Hadis no. 50, 23.

⁵¹⁶ Malatî, 3/574.

ilim-amel-ihlâs üçlüsünden oluştuğuna göre ihlâs, şeriatın bir parçası olur:

İhlâsın hakikati marifete ve sūfiyye-i kiramın hizmetine bağlıdır ki bunlar bâtın ulemasıdır. İhlâsın hakikati dedim çünkü ihlâsın sūreti, avam için daha öncedir. Sūret-i ihlâs tefekkür, teemmül, tekellüf ve teammüle muhtaç olmak ve ihsar ile mevsûf olmamaktır (bu özellikleri ile bilinmemek). Bu ihlâsın devamı yoktur. Onun sahibi “kecahilin ma’a’l-ihlâs” (ihlâslı cahil gibi) ve bazen bî-ihlâs muhlistir. “المخلصون على خطر عظيم/Ihlâslı kimseler de büyük tehlike içindedirler”⁵¹⁷ hadisi onların mesmu’larıdır. İhlâsın hakikati ise kesb ve ta’allumden vâreste, tekellüften küsestedir (uzak). Bu ihlâsın sahibi, feth-i lâm ile muhlastır niyyetini tashihe muhtaç değildir. Onun niyeti, fenâ ve bekâ ile sıhhat bulmuştur. Onun mezmûm sıfatlarının mahalli olan emmâresi keza mevlâsına fedâ olmuş ve itminâna vüsûl bulmuştur.⁵¹⁸

İhlâs makâmının değeri ve üstünlüğü 9. asır ulemasından Şeyh Şa’ravî (öl. 964/1557)’nin *Tenbihu’l-Muğterrin* adlı kitabında şöyle geçer; “Vahşi hayvanlar, şeyhlerin emrine verilse, cinler ve şeytanlardan başka tüm canlılar şeyhlerin hizmetinde olsalar yine de şeyhlerin kalplerinde ucub ve gururdan eser bulunmaz”. Bu idrâk seviyesi, ihlâsın ürünüdür. Tarîkat ve hakikat hizmeti görenler, şeriata hizmet ettikleri için bu seviyeye ulaşırlar. Tasavvuftaki seyr u sülûktan maksad da ihlâstır.⁵¹⁹

İrfân geleneğinin büyükleri, kalp zikrini ihlâs makâmının tamamlayıcısı olarak görürler. İhlâs’ın son aşaması olan bu zikir; evvela Fahr-i âlemin (s) hicret gecesi Nûr Dağı’nda Ebûbekr-i Sıddik’a (r) hafî sūrette (sessiz) diz üstünde oturarak gözlerini kapama emriyle talim buyurdıkları zikirdir. Tarîkattan maksat, işte buradaki ihlâsı mükemmel bir seviyeye eriştirmektir.⁵²⁰ Bazı kimselerin duyumlarına göre ârifler halvete girdiklerinde olaylar

⁵¹⁷ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, 2, 312 Hadis no. 2796; Gazâlî, *İhya*, 1/222.

⁵¹⁸ Malatî, 3/719.

⁵¹⁹ Malatî, 3/566.

⁵²⁰ Malatî, 3/566-567.

gözlerine zâhir olur ve bir takım acayib şeyler keşfolur. Maalesef onlar da bu talep ile halvete girmişlerse bu keyfiyet, yükselme arzusu ve apaçık bir sapma olur. Zira halvet ve vahdet, selameti din için ahvâl-i nefsi arayıp Allâh Te'âlâ'ya ihlâs ile ibadet için yapılır,⁵²¹ şeriatı tatbik ve Resûlullah'a bağlılıkla icra edilir. Böylece bir kalbi aydınlanma, zühd, helâvet-i zikir, salât, tilâvet ve ibadette ihlâs meydana gelir.⁵²²

İhlâs makâmında şeyhten istifade üç sûretle gerçekleşir. İlki; bir şahsın haline teveccühle talibin kalbinde pencere açılır ve sâlikin ihlâsı kadar o deryadan içebilir. İkincisi; sâlik yine isti'dad ve ihlâsı cihetinden onun kalbine müteveccih olur. Tevcihinde o deryadan feyizlenir. Bu ikisinin birlikte kabil olması halinde şifâli bir ilaç ve kibrit-i ahmer (altın iksiri) olur. Üçüncü olarak, şahs-ı sâlik, kalbinde kelime-i celaleyi çokça zikrettiği için mürşidin kalbinden sâlikin kalbine ihlâs penceresi yansır ve bu yolla feyizlenir.⁵²³ İhlâs ile marifet hâsıl olur. Marifet, esmâ ve sıfât-ı ilâhiyeyi bilib Allah teâlâya karşı sıdk ile nefsi arıtır. Sâlik bu makâmda mütemadiyen kâim, kalbiyle itikâfta dâim ve hallerinde Allah Teâlâ'ya sıdkı vazife eder.⁵²⁴

İki şeyde fütûr (usanç) vaki' olmadıkça ğam değildir. Biri Hz. Peygamber'e bağlılık; diğeri tabi olunan şeyhe sevgidir (içtenlik). Bu iki şeyde sebat olduğu sürece binlerce sıkıntı olsa bile korkuya yer olmaz.⁵²⁵ Büyüklerin sermayesi bu muhabbet ve ihlâstır. Muhabbetin ileri düzeyi ise şeriatı uygulamakla yani ilim-amel-ihlâs ile mümkün olur. İhlas da öyle bir ihlâstır ki bütün söz ve eylemlerde, bütün harekât ve sekenâtta muhlis kimseye nâsip olur. İhlâslı kimseler bu muammayı nice feth ve hal ederler ki;

---

⁵²¹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/574.

⁵²² Malatî, 3/575.

⁵²³ Malatî, 3/578.

⁵²⁴ Malatî, 3/628.

⁵²⁵ Malatî, 3/653.

“المخلصون على خطر عظيم / Muhlisler büyük bir tehlike içindedir”⁵²⁶ buyrulur. Bazı meşayih, ilâhi sıfatların mir’at-ı sâlikte zuhurunun seyr-i enfüside olduğunu söylerler. Onu tahliye ba’de’t-tahliye (arınmadan sonra kuşanma)⁵²⁷ bilirler.

Muhabbet gerçekleştiğinde seven-sevilen (muhib-mahub) arasındaki sevgi eşit olur. İhlâs ile yapılan ibadet nefsi değil in’âm ve ilâm ile beraberdir. İhlâs makâmındakilerin cennet talebi, Hakk’ın rızâ mahalli olduğu içindir yoksa nefsi hazzları için değildir. Cehennemden çekinmeleri de aynı şekilde ilâhi ğadabın yeri olduğu içindir. Yoksa nefislerinden elemi def için değildir. Çünkü mukarrebîn, nefislerinin zincirinden azaddir. İhlas rütbesi de, mukarrebîn arasında rütbelerin en yükseğidir.⁵²⁸

*Üç kısımdır şer’-i sultan-ı bekâ / Bir ilimdir bir ameldir mutlaka
Bir de ihlâstır amelde hakiya / Şöyle ki hiç olmaya ucub ve riyâ
Bu üçü birden tahakkuk etmeli / Böyledir şer’-i şerîfin ekmele
Bak nedir mâna-yı ihlâs-ı salika / Haktan iste daima eyle bükâ
Şöyle sâfi bir ibadettir ki u / Mâsivâdan dur ola hep sırr-ı bu
Olmaya aklında cennetle cehim / Hem sevab u ecriyle nâr u ne’im
Maksadı ancak rızâullah olur / Her ibadet mutlaka lillah olur
Bil, tarikat hadim-i ihlâs olur / Hem hakikat hafız-ı ihlâs olur*

Şaire göre bunlarla ihlâs tamamlanır.⁵²⁹ İhlas ile yapıldığı takdirde, amellerin meyveleri ve uhrevi kazançları o kadar çok ve kurbiyet kesbedici olurlar. Ameller, şer’i kitaplardan alınırlar. Bu amellerin hakikati ihlâstır. İhlâs da gerçek İslâm’a, sûfiyye-i kiramin sohbetine bağlıdır. Zira ihlassız bir eylem rûhsuz bir kalıp gibidir.⁵³⁰ Büyük cihadı ihtiva eden tâattan maksad da ihlâstır. Ulema ve sûfiyyenin muradları bu hususta birdir.⁵³¹ Sonuç olarak ihlâs öyle bir makâmdır ki bütün söz ve fiillerin adeta sırru’l-esrarıdır. Zira günümüzde maddi-manevi bütün eşyada ihlâs

⁵²⁶ Gazâlî, *İhya*, 1/222.

⁵²⁷ Malatî, 3/657.

⁵²⁸ Malatî, 3/668.

⁵²⁹ Malatî, 3/671.

⁵³⁰ Malatî, 3/705.

⁵³¹ Malatî, 3/710.

sırrının yitirilip, her şeyin alınıp-satılan birer maddeye dönüştürüldüğü görülmektedir.

3.1.8. Şükür (الشكر)

Şükür iyiliği övmek, teşekkür etmek, nimeti dile getirmektir.⁵³² Tersî küfrân/nankörlük de nimeti unutmak veya gizlemektir. Sûfî ıstılahında şükürün anlamı, ilâhi nimetlerin güzelliğini ikrâr etmek,⁵³³ ihsânda bulunanın nimetini ona bağlanarak dile getirmek,⁵³⁴ bütün bunları yalnız dil ile değil kalp, hâl ve fiil ile yerine getirmektir.⁵³⁵ Kalben, lisanen ve uzven şükür şükürün üç çeşidini oluşturur. Buradaki şükür, nimetine göre nimete karşılık vermektir.⁵³⁶

Şükür, amelî kuvvetlerin (kuvve-i ameliyye) kemâlâtının zirvesidir (müntehâsı). Kalbin tezkiye, ıslâh ve tâatle Allâh'ın yakınlığını kazanıp mutlu olmasıdır.⁵³⁷ Allah (cc) Mün'im-i hakikidir. O'nun şükürünü eda etmek lazımdır. Evvela firka-i naciye (ehlissünne ve'l-cemaa) ulemasının görüşleri doğrultusunda sahih bir akaideye sahip olmak gerekir, saniyen İslâm ahkâmı gereğince ilim ve amel lâzım gelir:

Mün'im-i hakiki te'ala ve tekaddes hazretlerinin şükürünü eda lazımdır. Bu ise evvela firka-i naciye olan ehlissünne ve'l-cemaanın uleması re'yleri uyarınca tahsih-i akâid (akideyi tashih) eylemek lazımdır. Saniyen ahkâm-ı fıkıh muktezâsınca ilm ve amel lazımdır.⁵³⁸

Şükürün edâsı için her farz namâzdan sonra âyete'l-kursi okumak önemlidir. Her gün, her gece yüz defa “سبحان الله و بحمده” demek, sabah olduğunda bir kere; “اللهم ما أصبح لي من نعمة أو بأحد من خلقك فمنك لا

⁵³² İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, “şe-ke-re” md. (Beyrut: Daru'l-İlim, 1990), 4/305.

⁵³³ Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, tah. M. Hasan Muhammed Hasan İsmail – Ahmed Ferid el-Mezidi, (Beyrut: DKİ, 1999), 1/64.

⁵³⁴ Küşeyrî, *Risale*, 174.

⁵³⁵ Kelâbâzî, 1/102.

⁵³⁶ İsfahânî, *Müfredât*, “Şe-ke-re” md.

⁵³⁷ Malatî, 3/587.

⁵³⁸ Malatî, 3/659.

الشكر /Aillahım bana nimetten verdiğinle veya yarattıklarından biriyle sabahladım. Nimet Senden'dir, eşin ortağın yoktur, hamd ve şükür Sana'dır" der ve akşam kıraatinde "ما أصبح/ sabahladım" yerine "ما أمسى/ akşamladım" diyerek aynı duayı tekrar eder.⁵³⁹ Şükür makâmı öyle bir makâmdır ki eğer Hak teâlâ dünyayı harab edip insanları büyük acılarla imtihan etse o makâma sahip bir kimse bu acılardan hiç kederlenmez. Bilakis ibadet ve tam bir yöneliş ile vakiyadan râzı olur ve zuhûr eden her musibeti Hakk'ın ni'metlerinden addedip onun şükrüne çalışarak büyük kerâmet ve saâdete ulaşır.⁵⁴⁰

Kalp zikriyle çok meşgul olmak büyük nimettir. Bu nimetin şükrünü eda etmek gerekir. Kişiye Allah zikriyle "لا يذكر /Allah'tan başkasını zikretmeyerek" perdeler açılır. Talip, talebinde kendini rahat bırakmamalı, daima "Allah" zikriyle muztarip ve muteattiş (susamış) olmalıdır.⁵⁴¹ Hülâsa şükür, imanın yarısıdır.⁵⁴² Şükrün her hal üzere yapılması, yalnız dil ile değil kalben, itikad ve itiraf olarak eda edilmesi gerekir.

3.1.9. Tevekkül (التوكل)

İrfânî düşüncenin temel Kur'ânî kavramlarından biri de tevekküldür. Mânaca yüksek, makâmca onurlu bir kavram olan tevekkül, Allah'ın indinde olana itimat, insanların yanında olandan ümit kesmek,⁵⁴³ daima O'na dayanıp hükmüne râzı olmaktır.

فإذا قرأت القرآن فاستعذ بالله من الشيطان الرجيم إنه ليس له سلطان على الذين آمنوا و على ربهم يتوكلون إنما سلطانه على الذين يتولونه و الذين هم به مشركون⁵⁴⁴ Allah'a mütevekkil olup iman-ı kâmil olanlara şeytan

⁵³⁹ Malatî, 3/669.

⁵⁴⁰ Malatî, 3/694.

⁵⁴¹ Malatî, 3/697.

⁵⁴² Abdurrahim b. Hüseyin Zeynüddin Irakî, *Tahricu'l-İhyâ*, 4/75; "الإيمانُ نصفان، " / نصفٌ في الصبر، ونصفٌ في الشكر / İman iki kısımdır. Yarısı sabır, diğeri şükürdür".

⁵⁴³ Cürcânî, *Ta'rifât*, 63.

⁵⁴⁴ Nahl 16/98-100; "Kur'ân okuduğun zaman o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın! Gerçek şu ki: İman edip de yalnız Rablerine tevekkül edenler üzerinde onun (şeytanın) bir hâkimiyeti yoktur. Şeytanın hâkimiyeti, sadece onu dost edinenler ve

musallat olamaz. Ya Muhammed! Kur'ân okuduğun zaman kovulmuş şeytandan Allâh'a sığın! Onun Rabblerine tevekkül edenlere tasallutu yoktur. Onun tasallutu şeytani dost edinenleredir.⁵⁴⁵

Hasan-ı Basrî "من أراد أن يحدث ربه فليقرأ القرآن/Kim Rabbi ile konuşmak isterse Kur'ân okusun"⁵⁴⁶ derken "و من يتوكل على الله" ⁵⁴⁷ "Kim Allah'a tevekkül ederse Allah ona yeter" âyetini kasteder. Süfyân-ı Sevri'de (öl. 161/778) ise tevekkül öyle yüksek bir makâmıdır ki ruk'anın bile terkini evlâ görür. Esmâ-i ilâhi ve ayât-ı Kur'âniye dışındaki Ruk'a kâğıt ve deri parçasından ibarettir ve zaten yasaktır. Binaenaleyh tevekkül açısından rukanın terki evladır. Nitekim Sahib-i şeriat; "الذين لا يسترقون و لا الذين لا يتوكلون/Onlar ruk'a (nüsha) ve damğalama (vücut dağlama) yapmazlar, yalnız Rabblerine tevekkül ederler" buyurur.⁵⁴⁸ Hülasa tevekkül makâmı, şeytanın yaklaşmadığı bir makâmıdır. Allah'a tevekkül eden bir kimseye Allah'ın kâfi ve vâfi gelir.

3.1.10. Rızâ (الرضاء)

Sûfi makâmâtın sonuncusu olan rızâ, Allah'ın kaza takdirine râzı ve hoşnut olmaktır. Rızânın en yükseği Allah'ın rızâsı olduğu için Kur'ân'da الرضوان/rıdvân lafzı yalnız Allah'a tahsis edilmiştir.⁵⁴⁹ İrfânî düşüncede ancak bu makâm (rızâ) sayesinde muhabbete ulaşılabilir.

Rızâ makâmı kulun manevi zirvesidir. Bu makâmı artık kul ile Allah arasında bir söze gerek yoktur. Çünkü dil, kalp ve azalar dua halindedir. "إرجعي إلى ربك راضية مرضية"/Ey mutmain nefis! Râzı olarak ve râzı olunmuş olarak Rabbine dön" âyetinde

---

Allah'a ortak koşanlar üzerindedir."

⁵⁴⁵ Malatî, 1/128.

⁵⁴⁶ Hasan-ı Basrî'ye nispet edilen bir söz. Malatî, 3/706.

⁵⁴⁷ Talâk, 65/2-3. Malatî, 3/707.

⁵⁴⁸ Buhari, *Sahih*, 5, Hadis 2157. Malatî, 1/213.

⁵⁴⁹ İsfahanî, *Müfredât*, 260-261; Kuşeyrî, *Risâle*, 172-176; Kelâbâzî, *Taarruf*, 102; Serrâc, *Lüma'*, 52; Suhreverdî, *Avarifü'l-Me'arif*, 623.

fıtrata rücu' öğütlenir. Tevbe, vera', zühd-fakr, sabır, havf-recâ, takvâ, ihlâs, şükür, tevekkül makâmlarının nihaî gâyesi de ilâhi rızâdır. Zikrin gayesi Allah'ın zâtına vâkıf olmak değildir, çünkü bu imkânsızdır. Zira zikrin gâyesi, Allah'ın rızâsıdır.⁵⁵⁰ Muhammed b. Ulya (öl. ?), Hakk'ın rızasının alâmeti ise tâatta dirilik ve çalışmada yoğunluktur, der.⁵⁵¹ Rızâ makâmı, insanın doğal reflekslerini de ortadan kaldırmaz. Nitekim mümin “من سائتة سيئة و سرتة حسنة فهو مؤمن”/Bir kötülüğe üzüldüğü gibi bir iyiliğe de sevinebilir.⁵⁵²

Peygamberler rızâ makamındadırlar. “و لسوف يعطيك ربك و فتراضى/Ve Rabbin sana verecek sen de râzı olacaksın”⁵⁵³ âyet-i kerimesinin tefsiri şöyledir:

Rızâ ikiye ayrılır, bir rızâ vardır ki vücuddan önce enbiyaya verilmiştir. Atiyye-'adem-i atiyye ve ni'met-nikmet bu rızâda eşittir. O yoldan her ne gelirse ve ezeli kazâ ne şekilde câri olursa râzılardır. Ve bir rızâ da vardır ki Peygamber (s)'e ba'de'l-vücûd atiyyedir. Kıyamet gününde verilen atiyyeler ve sayısız nimetler (şefaât, mağfîret, istiva ve iclas-ı arş vd.) vaki' olduğunda Peygamber (s) buyururlar ki: Artık ben râzı oldum. Bu iki rızânın farkı iki ilmin farkı gibidir ki Hak (cc) tüm şeyleri ezeli ilmiyle biliyor. “ليعلم من ينصره و رسله”⁵⁵⁴ gibi âyet vaki' olmuştur. Ezeli ilim eşyaya, varlıklarından önce tealluk eden ilmdir. İkinci ilim ise varlıktan sonra onlara müteallik olan ilimdir.⁵⁵⁵

“فاذكروني أذكركم و اشكروالي و لا تكفرون” / Beni anın ben de sizi anayım, bana şükredin nankörlük etmeyin”, “تَفَسَّرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ” / Rablerinden sakınanların

⁵⁵⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/566.

⁵⁵¹ Malatî, 3/696.

⁵⁵² Aliyyu'l-Kâri', *Mirkatu'l-Mefâtiḥ*, (Beyrut: Daru'l-fikr, 2002), Adab, Riyâ ve Süm'a, Hadis no. 5322; Malatî, 3/696.

⁵⁵³ Duha, 93/5.

⁵⁵⁴ Ankebût, 29/3; “Ta ki Allah, kendine ve peygamberlerine gaybda yardım edenleri bilsin”. Hadid, 57/25; “Böylece Allah sadıkları da yalancıları da bilsin diye”.

⁵⁵⁵ Malatî, 3/717.

onu dinlerken tüyleri dikendiken olur, sonra da bedenleri ve gönülleri, Allah'ı anmak için yumuşar”, “ إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ ، وَجَأَتْ قُلُوبُهُمْ /Müminler o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri titrer”⁵⁵⁶ gibi birçok âyet, kalbe zikir vererek insanı rızâ makamına eriştirir. İnsan, neden ibadet ve masiyete kabiliyetli yaratıldığı halde, zikir yoluyla yüceltip ilerletmesin? “يحبهم و يحبونه” (Allah) onları sever, onlar da Allah'ı”⁵⁵⁷ âyetinde kalpleri döndüren Allah'ın sevgisi (mukallibe'l-kulûb) önce takdim edilir. Bu teveccüh ve muhabbet, İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve İbn Cevzi (öl. 750/1350) ve İbn Hurrem (öl. 301/913) ve Kurtuba kadısı İbn Hamdun (öl. 285/895) ve diğer rüsûm ulemâsı rızâ, irade, fermân-ı Hakk'a itâat ve ibadete devam ma'nâsına haml etmişlerdir.⁵⁵⁸

Rızâ makâmı, kemal mertebelerinde son nokta ve bütün makâmların nihâyeti olduğu için ayrıca bir önemi haizdir. Bu makamda kul, belâlar karşısında bazen acı hissetmeyebilir ve bir gazinin savaş sırasında aldığı yaranın acısını başlangıçta hissetmemesi bu duruma örnektir. Acı hissetse bile Hak'tan gelene itiraz etmez, bu acı onun makamına zarar vermez.⁵⁵⁹ “ يا أيتها النفس / Ey mutmain nefis! Râzı ve râzı olunmuş olarak Rabbine dön” âyetinde Allah'a nihai dönüş öğütlenir. “ تراهم ركعاً سجداً يبتغون فضلاً من الله و رضواناً سيماهم في وجوههم ... /Onları rükû' ve secdede görürsün. Allah'tan üstünlük (fazilet) ve rızâ talep ederler. Yüzlerinden secde izi vardır. Onların Tevrât'ta misalleri böyledir. İncil'deki misalleri de bir ekine benzer...”⁵⁶⁰

Mukarrebîn için in'âm u âlâm (nimet ve elem) eşittir. Onlar rızâyı ister, gazaptan korkarlar. Cenneti, nefsanî hazzaları için değil Hakk'ın rızâ mahalli olduğu için isterler. Makâm-ı

⁵⁵⁶ Bakara 2/152; Zümer 39/23; Enfal 8/2.

⁵⁵⁷ Maide 5/54.

⁵⁵⁸ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/587.

⁵⁵⁹ Gazâlî, *İhyau Ulûmi'd-Din*, 4/337.

⁵⁶⁰ Fetih 48/29; Malatî, 1/256.

rızâda cemal ve celal eşittir.⁵⁶¹

*Zâtına yok ittihât u ittisâl / Bir rızâdır ma'ni-yi kurb u visal*⁵⁶²
*Maksadı ancak rızâullah olur / Her ibadet mutlaka lillah olur.*⁵⁶³

İtminana ulaşmış kul, şer'i hükümleri rızâ makamı ile kabul eder. Mümin ile münafık arasındaki fark da budur.⁵⁶⁴ İki diyarın (dünya-ahiret) saadeti Hz. Peygamber'e bağlılıktadır. Rızâyı Hâlık da Resûl'e tabi olmaya şart kılınmıştır.⁵⁶⁵ Hakk'ın kullarını hidâyeti, onun sûretinden her darlığı ve zorluğu giderip, kulun rızâsını Hakk'ın kendi kaza ve kaderine tabi' kılmasıdır.⁵⁶⁶

Sülemî (öl. 73/692) *Tabakât*'ında⁵⁶⁷ ilahi rızâyâ giden her eylemi ve her yolu zikir olarak kabul eder. Rızâyı zühd hayatının temeli olarak görür. “ إن هذه تذكرة فمن شاء اتخذ إلى ربه سبيلاً/Bu bir hatırlatmadır, dileyen Rabbine doğru bir yol tutar”⁵⁶⁸ âyetiyle taliplere güzelce riâyet edilmesini tavsiye eder.⁵⁶⁹

İrade ile rızâ birbirinden farklıdır. İrade, müstelzim-i rızâ değildir. Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre (öl. 297/909) rızânın gerçekleşmesi için irade ve şahsi tercih terkedilmelidir. Allah'ın rızâsı ilâhi iradeye teslimiyettir.⁵⁷⁰ Küfür ve me'asi Hak teâlânın muradıdır lakin marzisi (râzı olduğu) değildir: “ أن الله غني لا يرضى عن عباده الكفر /Allah ğanidir, kullarının küfrüne râzı değildir”⁵⁷¹, iradeyi kullarına bırakır: “ فمن شاء فليؤمن و من شاء فليكفر/Dileyen iman, dileyen inkâr eder.”⁵⁷²

---

⁵⁶¹ Malatî, 3/668.

⁵⁶² Malatî, 3/670.

⁵⁶³ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/671.

⁵⁶⁴ Malatî, 3/676.

⁵⁶⁵ Malatî, 3/682.

⁵⁶⁶ Malatî, 3/693.

⁵⁶⁷ Sülemî, *Tabakât*, 10.

⁵⁶⁸ Müzzemmil, 73/19.

⁵⁶⁹ Malatî, 3/694.

⁵⁷⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, 423.

⁵⁷¹ Zümer, 39/7.

⁵⁷² Kehf, 18/29. Malatî, 3/696.

Mürîd-şeyh arasındaki rızâ da tarikat içi organik ilişkilerde önemlidir. Mürşide biat, Allah'ın rızâsını celbeder:

Şeyh izhar-ı hakta gevşeklik gösterirse müdahane (yağcılık) yapmış olur. Hakk'ın rızâsı şeyhin rızâsına, gazabı da onun sahatına (kızmasına) merbut olduğunu bildiği halde Şeyhin hak hareketi mürîde hoş gelmezse mürîd bî-devlettir. Rızâ-yı Rabbânî asıl gâyedir. “رضي الله عنهم ورضوا عنه”⁵⁷³; “رضوان يا ايها النفس”⁵⁷⁵; “و يحبهم و يحبونه”⁵⁷⁴; “من الله اكبر و ذلك فوز العظيم”⁵⁷⁶; “المطمئنة ارجعي الى ربك راضية مرضية فادخلي في عباي و ادخلي جنتي و يسقون من رحيق مختوم ختامه مسك و في ذلك فاليتنافس المتنافسون و مزاجه من تسنيم”⁵⁷⁸; “و سقيهم ربهم شراباً طهوراً”⁵⁷⁷; “عينا يشرب بها المقربون” gibi âyetler varid olmuştur. Rızâ makamındakiler böyle mest u hayran ve saky-i Rabb ile mâsivâ kirinden pâk ve mutahharlardır.⁵⁷⁹

Özetle rızâ makamı, kul-Rabb arasındaki karşılıklı muhabbetin kaynağıdır. Ahlâkın asıl gâyesi ise son makam olan rızâ makamıdır.

3.2. Ahvâl Kavramları

Havl kökünden lügatte değişme, dönüşme demek olan⁵⁸⁰ hâl, ilâhî bir lütuftur ve sülûk ehlinin kalbine gelen hislerin rûh ve bedene yansımalarıdır.⁵⁸¹ Şakik-i Belhî (öl. 809), Kelâbâzî (öl. 380/990), Kuşeyrî (öl. 465/1072), Gazâlî (öl. 555/1111) ve daha birçok ârifler makâmaların yanında hâllerden de bahsederler.

⁵⁷³ Mâide, 5/119; “Allah onlardan râzî onlar Allah'tan râzî”.

⁵⁷⁴ Tevbe, 9/72; “Allah tarafından hoşnutluk ise daha büyüktür. İşte bu büyük bir başarıdır”.

⁵⁷⁵ Beyyine, 98/8; “Onlar Allah'ı sever Allah da onları...”.

⁵⁷⁶ Fecr, 89/28; “Ey mutmain olmuş nefis! Râzî olarak ve râzî olunmuş olarak Rab- bine dön! Kullanımın arasına katıl, cennetime gir”.

⁵⁷⁷ Mutaffifin, 83/28; “Ve hitamı misk olan bir mühürlü pınardan içirilirlir, işte yarışlar bunda yarışsın. Onun karışımı tesnimdir: Mukarreblerin içtiği bir pınardır”.

⁵⁷⁸ İnsan, 76/21; “Rableri onları temiz bir içeceklerle serinletir”.

⁵⁷⁹ Malatî, 3/724.

⁵⁸⁰ Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 72-73; Isfehânî, *Müfredât*, 1/181.

⁵⁸¹ Beşir el-Câlutî, *Hakikatu't-Tasavvuf beyne't-Tasîl ve't-Te'sir*, (Beyrut: Daru'l-Kütüb, 2012), 126.

Makâmlar kesbî ve daimî haller ise vehbî ve geçicidir. İman ve marifetle güçlenebilen bu hallerin her birine ait bir mevhibe-i ilâhiye vardır.⁵⁸² Kişinin herhangi bir çabası olmadan kalbe gelen geçici sevinç, hüzün, şevk ve heybet hâli⁵⁸³ tasavvufi ilimlere ait bilgilerdir. Bu haller de sâlih amellerin neticesinde vârid olur. Tutum ve davranışı sağlıklı olandan başkası bu hallere varis olamaz.⁵⁸⁴ Ahvâl, insanın kalbine üzüntü, sıkıntı veya sevinç gibi duygularla gelir. Hallerin sadece bir kısmı makâma dönüşür.⁵⁸⁵ Hâllerin idamesi için ibadete, düzenli salih amellere ihtiyaç vardır. Tasavvufun gâyesi, insanı kemâle yükselten bu süreçleri tanzim edip insanı yeniden inşa etmektir.

İnsanın karakter yapısı (ittisaf) ef'âl (eylemler), ahlâk ve ahvâl ile dir. Ef'alde kendisi fâil-i muhtardır; ahlâk, kazanılan bir olgu, ahvâl ise mevahib-i ilâhiyedir. Ahlâk, ef'âl ve ahvâl üçlü kavramlarından ahvâl, ibtidada sâlike varid olur kemâl ve safası da ef'al, şeri yasaklardan tahir olduktan sonra üstün ahlâk ile mümasil olur.⁵⁸⁶

Bazı kavramların bir kısmı bazı klasiklerde makam olarak adlandırılmakla birlikte genel kabul gören yaygın tasnife göre haller aşağıdaki gibidir:

3.2.1. Fenâ ve Bekâ (الفناء و البقاء)

*Bu şeriat bir ilimdir mutlaka
Onda mefhumdur fenâ vu bekâ*⁵⁸⁷

Tasavvuf kaynaklarında yok olmak mânasına “fenâ” ile

⁵⁸² Sühreverdî, *Avarifu'l-Meârif*, (İstanbul: Vefa Yayınları, 1990), 447.

⁵⁸³ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, (Lübnan: Daru'l-İlm, 1990), 3/398.

⁵⁸⁴ Kelâbâzî, *Taarruf*, Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 131.

⁵⁸⁵ Kuşeyri, *Risâle*, 66-74; Kuşeyrî, *Sufilerin İnanç ve Ahlâkı*, çev. D.Selvi, (İstanbul: Semerkand, 2009), 113.

⁵⁸⁶ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/633-634.

⁵⁸⁷ Malatî, 3/670.

var olmak mânasına bekâ kavramı, fenâ fillah-bekâ billah şeklinde⁵⁸⁸ birlikte kullanılır. **Fenâ** yokluk, kulun kendi amelini görmemesi⁵⁸⁹ **bekâ** ise, bâki olmak, fenâ olunan varlıkla dâim olmaktır.⁵⁹⁰ Bekâ nebilerin mertebesidir. Rableri onlara vakar ve sekinet giydirebilir. Bu, Allah'ın dilediğine bahşettiği bir lütf u keremidir.⁵⁹¹ Fenâ-bekâda bireyin beşer ile melek oluşu arasındaki iradi seçim ve serbestliğe işaret vardır.⁵⁹² Sûfî düşüncede fenâ, seyr u sülûk eğitiminin bir parçasıdır ve fenâ eğitimi ile sâlik, kötü düşünce ve davranışlarını en alt seviyeye indirene kadar nefsiyle mücâhede eder. Nefsini bilinçli ve programlı bir şekilde küçültür. Varlığını Allah'a adanarak O'nun rızâsında bekâyı yaşar. Adanmışlık arttıkça fenânın derinliği artar ve o nispette bekâ yüksek olur. Beşerî huyları terk ederek hiçliğe ulaşan ve fenâ mertebesine nail kimse, ilahi sıfatlarla ahlaklanır, olgunlaşır ve yücelir.⁵⁹³

O'nun veçhinden başka her şey yok olucudur”⁵⁹⁴; “و يبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام”⁵⁹⁵ âyetleri fenâ halindeki kulun sevk ve idaresinin kendi elinden çıktığını, Hakkın hükümranlığına girdiğini gösterir. Yusuf'u görünce bileklerini kesen kadınların hâli de bir nevi fenâ halidir.

Fenâ ile sâlikin düşük ahlâki özelliklerinin sâkıt olması, bekâ ile üstün vasıfların kıyamı vardır.⁵⁹⁶ Müellife göre sâlik bunlardan birisiyle muttasıf olunca ahlâk-ı zemimesinden fâni olur. Çirkin vasıflarından fâni olan sâlikde üstün özellikler zâhir olur, tersi durumda ise çirkin halleri galib bulunan sâlikde üstün

⁵⁸⁸ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, (İstanbul: Dergâh, 2003), 125.

⁵⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Daru'l-İlim, 1981), 5/3477.

⁵⁹⁰ İbn Manzûr, 1/330.

⁵⁹¹ Mâide, 5/54.

⁵⁹² Muhyiddin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, (İstanbul: Ensar, 2012), 262.

⁵⁹³ Kelâbâzî, 123-132.

⁵⁹⁴ Kasas, 28/88.

⁵⁹⁵ Rahmân, 55/26, 27.

⁵⁹⁶ Mustafa Kara, “Fenâ”, *İA*, (İstanbul: TDV, 1995), 12/333-335.

sıfatlar kaybolur.⁵⁹⁷

*Seyr-i sülûkta ehlullah; “ ما عندكم ينقد و ما عند الله / ما عندكم / Sizin yanınızda olan tükenir, Allah'ın yanında olan ise bakidir ”⁵⁹⁸ âyetini yaşar. Bu muamelede umde bâtın ve **fenâ-bekâ** onun vasfı olduğu halde tâlib-i sâdık, bütün bağlarından tehi (boş) olmadıkça, ilâhi nûrlarla bekâ bulamaz.⁵⁹⁹ İnsanın ittisafı ef'al, ahlâk ve ahvâl ile olur. Ef'alde fâil-i muhtârdır. Ahlâk, kazanılan bir olgudur. Ahvâl ise mevâhib-i ilâhiyyededir. İbtidada sâlike vârid olur kemâl ve safası da ef'âl, şer'î yasaklardan tamamen tâhir olduktan sonra üstün ahlâk ile mümasil olur.⁶⁰⁰*

Fenâ/bekânın türleri ve kısımları olduğu gibi kalp, rûh, sır, hafi ve ahfânın da fenâ-bekâları vardır. Farklı alâmetleri ve üzerlerindeki tesirleri zaman, mekân, turuk, eşhâs, ahvâl ve ezkârın değişmesiyle değişir. Nefs, fenâ/bekâyı müteakib insani birliğe arız olan fenâ-yı etem/bekâ-yı ekmel mânasiyle müşerref, kâmil/mükemmil olup irşâda ehil olur.⁶⁰¹

Fenâ ve bekâ sıfatlarının nasıl bir sonuç ve tesir bıraktığı şöyle açıklanır:

Fenâ cehlden olsa ilm ile bâki olur. Şühûdatından olsa inabet ile bâki olur. Rağebâtı nefsiyyeden olsa zahitlikle bâki olur. Ümniyesinden olsa muradat-ı ilâhiyye ile bâki olur. Bu vecihle fenânın husulünden sonra ru'yet-i fenâdan dahi fani olmak mertebesine terakki müyesser olur. Fenâ-yı evvel, sâlikin nefsinden ve sıfâtından fenâsıyla Hak teâlânın sıfatıyla bâki olmasıdır. Fenâ-yı sâni, şühûd-i Hak ile sıfat-ı haktan fenâsı ve fenâ-yı salis,

---

⁵⁹⁷ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/633.

⁵⁹⁸ Nahl, 16/96.

⁵⁹⁹ Malatî, 3/686.

⁶⁰⁰ Malatî, 3/634.

⁶⁰¹ Malatî, 3/634.

*vücûd-i Hakta istihlak hasebiyle fenânın şühûd ve şu'urundan dahi fenâ bulmasıdır.*⁶⁰²

Fenâ fi'ş-şeyh,⁶⁰³ matlûb-i hakiki olan fenâ fillahın mukadimesidir. Fenâ, mâsivâdan ayrılıştır ve tasavvufun birinci şartı kalbi masivâdan tamamen temizlemektir. Kalbin istifrakı, zikrullah ile sûret-i külliyyede gerçekleşir ve nihâyet fenâ fillah ta'bir olunur. Bu hal ise hakîkatta yolun başlangıcı olup sâlikin bu fenâ fillah'tan evvelki hallerine mukaddime gibidir.⁶⁰⁴

Fenâ ve bekâdan ilk defa söz eden Ebû Said el-Harraz (öl. 277/890)'dır.⁶⁰⁵ Kendisine sorulan Sûfiyyenin savunduğu fenâ-bekâ ne demektir? Beşeri sıfatların yükselmesi için fenâ nasıl yer bulur? Sorusuna şöyle cevap vermektedir:

*Velâyette mu'teber olan fenâ, şu'ur ve şuhûd ile olur ki bu da mâsivâdan ibarettir. Sekr halinin galebesinde, fenâ sahibinin şuuru gider, eşyayı yok zanneder. Mâsivâdan geçerek o fenâ ile teselli bulur ve eğer fenânın faziletiyle terakki edip sahv ile müşerref olup temyize varırsa o fenânın nisyan olduğunu, eşyanın yok olmadığını anlar.*⁶⁰⁶

Tam bir fenâyâ ve kâmil bir bekâyâ vardığına şehâdet edilmeyen kimseler, zikir ta'limine muktedir olsalar bile kendilerini râbîta ettiremezler.⁶⁰⁷ Kendini örnek olarak sunmanın (râbîta ettirmenin) şartı ahvâl kavramlarından fenâ ve bekâ hallerinin idrak edilmesidir. Sâlikte fenâdan önce bazı haller görülebilir. Onun

---

⁶⁰² Malatî, 3/633-634.

⁶⁰³ “المرأ مع من أحب”/Kişi sevdiğiyle beraberdir. (Şuayb el-Arnâvûtî, *Tahricu'l-Müsened*, Hadis no. 13388)” “Herhangi bir topluluğa benzemeye çalışan onlardandır. (Ebu Dâvud, *Sünen*, 4031)” hadis-i şerifleri gereği, mürşidine yanında gösterdiği saygıyı, gıyabında da göstermek, mürşidinin halini örnek alıp onun gibi olmaya çalışmak demektir. Ledün ilminde fenâfişşeyh; müridin, mürşidine tabi olması, ona muhalefet etmemesidir. Bk. Miftahu'Saâdet,

⁶⁰⁴ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/571.

⁶⁰⁵ Malatî, 3/686.

⁶⁰⁶ Malatî, 3/663.

⁶⁰⁷ Malatî, 3/577.

için mütemadiyen râbitaya devam eder. Reisu'l-müfessirin İbn-i Abbas, suret-i râbitada fenâyı şöyle anlatır:⁶⁰⁸

*İbn Abbas Resûl-i Ekrem (s)'i rüyâ âleminde kendisine şefkat ve merhamet gösterirken görür ve şöyle der: "Mü'minlerin annelerinden birini ziyaret ettim. Ayine-i Resûlullah'ı gösterdi. Baktım Muhammedin nûrani sûretini gördüm. Kendi sûretimi görmedim". İşte bu hal sûfi istilâhında râbitanın sonucu ve semeresidir. İşte suret-i râbitada fenâ bu demektir.*⁶⁰⁹

Malatî'ye göre fenâ fillah ve fenâ fişşeyh sırrına eriştiren sebeplerin en yakinî olanı râbitadır

*Ey Allah yolunun sâliki! Âgâh olunuz ki zikir olunan râbita, turuk-i aliyyenin tamamında, özellikle Nakşbendiyye tarik-i aliyyesinde tesis buyrulmuş usulden biridir ve belki Kitabullah'a ve Sünnet-i Resûlullah (s)'a temessükten sonra vasıl-ı ilallah olmaya ait sebeplerin en büyüğüdür. Ekâbir-i evliyauillahtan bazı sülûk sahipleri teslikte râbitaya iktisar eylemiş ve birçoğu fenâ fillaha mukaddime olarak fenâ fi ş-şeyh sırrına eriştiren sebeplerin en ziyade yakinî olanının râbita olduğunu beyan buyurmuşlardır.*⁶¹⁰

Nefy u isbat zikri de fenâ kavramıyla bağlantılıdır. Ubeydullah Ahrâr (öl. 895/1490) nakleder: "لا اله الا الله" zikrinde لا/lâ'yı yukarı çekip, اله/Îlahe'yi sağa hareket ettirip ve kelime-i illallahı kalb-i sanûberiyeye kuvvetle bağlamak gerekir. Onun harareti bütün uzuvlara erişmelidir. Nefy tarafında bütün varlıkları fenâ/terk nazarıyla mütala'a edip ispat tarafında Hakkın vücudunu bekâ/maksudiyet nazarıyla mülâhaza eder. Bütün vakitlerini yüz kere müstağrak eylemek lazımdır. Hiçbir iş kendini yüz

⁶⁰⁸ Suyûtî, *Tenvîru'l-Halek fi İmkâni Ru'yeti'n-Nebîyyi ve'l-Melek*, (İstanbul: Mektebe Hakikat, 1986), 2.

⁶⁰⁹ Malatî, 3/578-579.

⁶¹⁰ Malatî, 3/581.

kereden alıkoymamalıdır. Bu kelimeyi tekrar vasıtasıyla tevhid gönülde yerleşir. Böylece kalbî zikrin bir sıfatı olur.⁶¹¹

Murâkabeye devam edilmesi halinde sâlikte fenâ fillah ve bekâ billah halleri görülür:

Sâlik, murâkabede ifna ve arştan ferşe külliyyen mahv olup kendisinden ve görünen şeyden bir şey kalmayıp hangi renkte olursa olsun bir nûr kendisini ihata eder. Bu nûrun zuhuru sâlikin nihâyet derecesi olup ehlullaha elif ba makâmında bidâyet derecesidir. Bazı vakitler sâlik, Fahr-ı âlem efendimizi müşâhede eder. Bu nûrdan sonra Cenab-ı Hakk sıfatıyla tecelli kıldığında sâlik mahlûkattan zerreye varınca cümlesi ve kendisi mahv ve fenâ, akabinde kâffe-i mevcudat ve kendisi Hakk'la baki olarak müşâhede olunur ve fenâ fillah ta'bir olunur. Sonra bekâ billah mertebesinde olan sâlike, tecellinin iktizası müşâhede zuhur eder. Bu hale tecelli-i sıfât maa bekâ billah da denir. Bazan istiğrak olur, yani bir şeyi görmeyip ancak emsalsiz zât bulunur.⁶¹²

Fenâ kavramı tecelli kavramı ile de ilişkilidir. Tecelli-i akdes ve tecelli-i mukaddes⁶¹³ şeklinde geçen tecelliler tecelli-i zât ve tecelli-i sıfât şeklinde isimlendirilir. Bu tecellilerden ilki olan tecelli-i zâtın da üç türü vardır. Bekâbillahtan önce gelen, aktâb ile kümmelinde bulunan ve ilki “fenâ ender fenâ” olan bu üç çeşit tecellilerin keyfiyeti şöyledir:

*Tecelli-i zât üç nev'idir. Aktâb ile kümmelin⁶¹⁴ eh-lüllaha bulunur. **Birinci nev'i**, fenâ içinde fenâ ve bekâ içinde bekâ'dan inişinde (tenezzül) berk (şimşek) suretinde zât tecellisi olur. Yani zât emsalsiz kaldığında kul öyle bir fenâ ile ifnâ olur ki kendisini*

⁶¹¹ Malatî, 3/591; Muinuddin Çiştî, *Sûfi Tıbbı*, 2. Baskı, (İstanbul: İnsan, 2017), 169.

⁶¹² Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/597.

⁶¹³ Semih Ceyhan, “Tecelli” *İA*, (İstanbul: TDV, 2011), 40/241-243.

⁶¹⁴ Sülûk mertebelerinde kemâle ulaşmış kimseler, kâmiller.

*bile arar bulamaz. Bekâ içinde bekâdan üç bekâ ile bâki olur. Kendini ararsa Zât-ı a'lâdan gayrı bulamaz. İkinci nev'i zâtta müstağriklerdir. Üçüncü Nev', zât tecelli mertebesi hayret makâmıdır. Bu halde yerden bir çöpü kaldırmağa sâlikin gücü kalmaz, kaldıramaz.*⁶¹⁵

Tecellilerin zıddı ise setr kavramıyla açıklanır. Bu Hz. Musa'nın Tûr'da ilahi tecelliye dayanamayıp bayılmasıdır. Setr burada ifnânın sonudur. İfnâ ise bir hâldir. İfnâ hâli ancak setr ile açıklanır ve kul tekrar bekâ hâline geçer. Setr olmazsa fenâ hâli kulu yok eder. Hayatın devamı için setr ile kulun fenâ tecellilerinden nüzule geçmesi ve bekâ hâlini yaşaması gerekir.

Bu hâllerden ileri bir hâl, artık söz ile tarif edilemez ve kalem onu tavsif edemez. Hadis-i Nebevi (s)'de; الإحسان ان تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك /İhsan, Allâh'ı görür gibi kulluk etmendir. Sen onu görmesen de o seni görmektedir.⁶¹⁶ Sâlik iki günden sonra fenâ hâsıl olduğunda bütün âlemi bir görür. Fenâyı fenâda karar kılan hâlleri müşahede eder. Bunun tahakkukundan sonra bir başka fenâ hâsıl olur ki ona da hakikî fenâ derler. Böylece bütün âlemi bir zerrede toplanmış bulur. Sonra kendini, hatta her zerreyi o kadar yaygın ve geniş görür ki âlem ve belki kat kat diğer âlemler o zerreye sığar. Kendisi için ve her zerre için bir nûr yayılır, bu nûr her zerreye sirâyet eder ve âlemin sureti o nûrda dağılır, yok olur (muzmahil ve mütelaşi). Sonra kendisini ve her bir zerreyi bütün âlem için önünde bulur.⁶¹⁷

Bu aşamaya cem'u'l-cem' veya tekmîl makâmı denir ve burada bir istihlâk meydana gelip bekâyâ geçiş olur.⁶¹⁸ Kuşeyrî (öl. 465/1072) cem' ve fark'ı tarif ettikten sonra, cem'u'l-cem'in

⁶¹⁵ Malatî, 3/574.

⁶¹⁶ Buhârî, *Sahih*, İman, 37; Müslim, *Sahih*, İman, 57; Ebu Davud, *Sünen*, 16; Tirmizi, *Sünen*, İman, 4; Ibn Mace, *Sünen*, 9.

⁶¹⁷ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/598.

⁶¹⁸ Malatî, 3/601-602.

tamamen bir istihlâk ve Allah'tan başka varlıklara karşı beşerî hislerden fenâ olduğunu söyler.⁶¹⁹ Suhreverdî (öl. 632/1234) de *Avârifü'l-Meârif*'inde fenâ ehlinin hallerinden söz ederken zâhirî fenâ ve bâtinî fenâ şeklinde iki türlü fenâ olduğunu belirtir. Müslim b. Yesâr örneğinde olduğu gibi bazı kimseler duygularını kaybedebilir, bu bâtinî fenâ halidir.⁶²⁰

Tarikat meşayihî cemü'l-cem' mertebesine tekmil makâmı adını vermişlerdir. Derviş, ilk aşamada sekrden sahve getirilip fenâdan bekâya müşerref olduğunda: "Kendi varlık zerrâtından her bir zerreyi onun mirât-ı şühûdu bulurdum, o makâmdan tekrar ceddine i'ade edip çün kendime getirdiler" der.⁶²¹ Bu istihlaktan sonra gerçekleşen bekâ, vücud-i 'adem ile tabir edilir. Yani bir vücud ve bekâdır ki 'adem üzerine terettüp eder. Bu istihlâk ve izmihlâl, hisden ğaib olmak değildir. Belki bu istihlak ile ba'zılara ittîfaken histen gaybet vaki' olur ve bazışara vaki' olmaz. Bu bekânın sahibi sıfât-ı beşerîyyeye rücu' edip ve ahlâk-ı nefsanîyyeye dönebilir. Fakat fenâ üzre terettüp eden bekâdan dönüş caiz değildir. Hâce-i Büzurgevâr (öl. ?) bu ma'nâya binaen;

Yokluğun varlığı, insanlığın varlığına döner/ وجود عدم بر وجود بشریت عود می کند

Fakat fenâ varlığı, asla beşere dönmez/ اما وجود فنا بر وجود بشریت هرگز عود نمی کند⁶²²

Zira bekâ-yı evvel ile baki olan henüz yol üzerindedir. Ve onun yolundan rücu' mümkündür. Amma bekâ-yı sani, vâsıl ve müntehidir. Vâsıl için rücu' olmaz.⁶²³

⁶¹⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, 74.

⁶²⁰ Suhreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, (İstanbul: Vefâ Yayıncılık, 1990), 648.

⁶²¹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/599-600.

⁶²² Müellifin Hâce-i büzurgevâr (büyük Hoca) diyerek kendisinden naklettiği şiirin kime ait olduğu bulunamamıştır. Zira Osmanlı uleması arasında Hâce adıyla Hâce Abdullah-ı Ensâr el-Herevî (öl. 481/1089), Erdebilî (öl. 832/1429), Hâce Ali Tebrizî (öl. 850/1446) gibi birçok tarikat şeyhi, şâir ve halife mevcuttur.

⁶²³ Malatî, 3/601.

“اما رجع من رجع الا من الطريق و من وصل اليه لا يرجع”/Dönen dönsün yoldan, fakat vuslat bulan asla dönmez” denmiştir. Vücut-i ademin sahibi yolda olmakla beraber indiracu’n-nihaye fi’l-bidaye (başta sonucun bilinmesi) hükmi ile yolun sonundan haberdardır. Müellifin tabiriyle; münthehiye müyesser olan halin özü ona bu cihette icmâlen hâsıldır. Ve bu nispet, çünkü münthehide şumul peyda edip ve umum-i sır, bu münthehinin rûhaniyet ve cismaniyetinde hâsıl olmuştur. Ve vücut-i adem de kalbin hulasa-sına hasredilmiştir. Münthehi, tafsil sahibidir. Onun cismani sıfatlara dönmesi mümteni’dir. Çünkü onun cismani mertebelerinde o nispetin serbanı, tecelli-i sıfâttan gelmiştir ve onu fani kılmıştır. Bu fenâ mevhibe-i mahddır. Mevhibe-i mahddan rücu’ eylemek Hakkın cenab-ı kudsine layık değildir. Fenâ ve bekâ ancak münthehi için hâsıldır. Çünkü o vuslatı bulmuştur. Tecelli-i zâtı devamı huzur ma’allah Te’âlâ mahsûsdur ki ancak buna ancak vuslata ulaşan münthehi nâil olabilir. Zira onun için asla dönüş yoktur.⁶²⁴ İbnu’l-Arabî (öl. 638/1240) *Kitâbu’l-Fenâ* adlı eserinde “ihsân”ı fenâ ile aynı anlamda kabul eder.⁶²⁵ Malatî ise şunları kaydeder:

Onların bu hakka ’l-yakînleri cihet-i cezbede peyda olmuştur ve bu m’arifet o makâma münasiptir ve tecelli-i sûri şey’-i diğerdır ki erbabına hafî değildir ve mirat-ı kesretde vahdetin bir nehc üzre şühûdudur ki mir’at tamamen muhtefî olur. Meşhud vech-i bakiden gayrı hiç kalmaz. Bu makâmı yaddaşt’a münasip bilip bu mertebeye yaddaşt denilmiştir. Bu tecelliye tecelli’i zâtî ve şühûd-i zâtî de derler ve bu makâma makâm-ı ihsân tabir buyururlar. Bu kimde olursa, vasl ile tabir edilir. . تو درو گم شو وصال اینست و بس./Sen onda kaybol, vuslat budur hepsi o kadar.⁶²⁶ هر چه خوبان کند خوب آید /İyiler ne yaparsa iyidir. Onların kelimat-ı kudsi subhanındandır

⁶²⁴ Malatî, 3/601, 602.

⁶²⁵ İbnü’l-Arabî, *Resâil-Kitabu’l-Fenâ*, tah. M.Acil-M.Abbas, (Ebu Dabi: Menşuratu’l-Cem’ es-Sekafi, 1998), 171.

⁶²⁶ Feridüddin-i Attâr, *Mantiku’t-Tayr*, Fi Tevhîd-i Bari-i Te’ala, Malatî, 3/602.

ki buyurmuşlar: زبان ما مرآت دلست و دل مرآت روح و روح مرآت حقیقه انسانیه و حقیقت انسانیه مرآت حق سبحانه و تعالی حقایق غیبیه این غیب قاطع مسافات بعیده کرده بزبان می آید و انجا صورت Dilimiz kalbin aynası/لفظی پذیرفته بمجامع مستوران حقایق میرسد nası, kalp rûhun, rûh hakikat-i insaniyenin, hakikat-i insaniye Hak subhanehu ve teâlânın aynasıdır. Bu zât gaybının gaybi hakikatleri, uzak mesafeleri katetmiş olup dile gelir ve orada lafzi bir şekil alır ve o örtülü hakikatlerin mecma'larına ulaşır.⁶²⁷

بعضی اکابر را که ملازمت کردم و چیز کرامت کردند یکی آنکه هر چه نویسیم جدید بود نه قدیم دوم آنکه هر چه گویم مقبول بود نه مردود /Büyüklerden bazılarına mülazemet ettim, bi şey keramet ettiler. Biri “Ne yazsam yeni idi eski değildi”, diğeri “Ne istesem merdud değil makbul olurdu” dedi. Bu mesnevileri kendi hallerine münasip olmak üzere kıraat buyurlardı:

*Her kes zannunca benim dostum oldu هر کسی از ظن خود شد
یار من /*

*Fakat kimse içimdeki sırları sormadı ز درون من نجست اسرار
من /*

*Sırrım benim feryadımdan uzak değildi سر من از ناله من دور
نیست /*

*Lakin kulak ve gözlerde o nûr yoktu لیک گوش و چشم را این نور
نیست⁶²⁸ /*

Eğer Hak sübhanehu ve te'âlâ kendi kemâl-i inâyetiyle bazılarını husul-i cezbeden sonra devlet-i süluk ile müşerref ederse; تعرج الملكة و الروح اليه في يوم كان مقداره Melekler ve rûh O'na miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar⁶²⁹ âyet-i kerimesinde remz olunan elli bin senelik uzun mesafeyi cezbeyle az zamanda katetmek ve fenâfillah-bekâbillah hakikatine

⁶²⁷ Malatî, 3/602.

⁶²⁸ Tahiru'l-Mevlevî, Şerh-i Mesnevî-i Mânevî, 1/37.

⁶²⁹ Mearic, 70/4; Malatî, 3/603.

ulaşmak mümkün olur. Sülûkün fenâsı seyr ilallahdır ve fenâ-yı mutlak tabir olunmuştur. Ondan sonra makâm-ı cezbeye rücû gelir ve seyr-i fillah bekâ billah ta'bir edilir. Seyr-i ilallah, sâlikin mazhar olduğu o ismi seyirden ibarettir. Seyr-i fillah ise sonsuz esmâyı ihtiva eden o isimde seyr eylemektir. Onda seyr sınırsızdır. Bu ism, urûc meratebeleri üstünde ayan-ı sabitedir (mümkünâtın ilah-i ilimde sabit olan hakikatları).⁶³⁰ Zira sâlikin ayan-ı sabitesi de o ismin gölgesi ve onun sûretidir. Fâzıl-ı İzedî (c.c.)'ya mahsûs olanlar o isimden de urûc ederler ve Allah'ın dilediği kadar sınırsız terakkiler görürler. Şiir; “ من بعد هذا ما تدق صفاته - / Bundan sonra sıfatları latif olur ve o sıfatların saklanması daha haz verici ve daha güzeldir.”⁶³¹

Sülûk erbabının vâsılları, ilâhi esmânın parlayan cihetlerine ortak olur ve fenâ fillah-bekâ billah ile bu hâle mazhar olurlar. Lâkin sülûk erbâbı riyâzât ve mücâhedât ile kat' edip uzun zamanda müntehasına ulaştıkları mesafeyi, bu büyükler şühûd devletinin lezzeti ve maksuda ulaşmanın zevki ile kısa zamanda katederek ka'be-i matluba ulaşırlar. Vüsûllerinden sonra sonsuz yükselişler görürler. Sülûk erbabının müntehileri o terakki ve kurbdan az nasip alırlar. Cezbenin sülûktan önce gelmesi mahbubiyet ister.⁶³² Onun için murâd olmaya cezb eylemezler. Cezb etseler elbette kârib olur ve çok kurbiyyet peyda eder. Matlup olmak ile talip olmak arasında çok fark vardır. نللك فضل الله يؤتیه

⁶³⁰ İ.Fennî Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, (İstanbul: İnsan Yay, 1991), 19.

⁶³¹ F.İbrahim Hemedânî, *Külliyat*, Tah. Nefisi, (Tahran: Naşir-i Senâi, 1363); Gazâlî, *İhyâ-yı Ulumi'd-Din*, 4/337; Malatî, 3/603.

⁶³² Bk. Hafız Şemsüddin Muhammed, *Divân-ı Hâfız*, tah. Muhammed Kazvîni – Haşim Gani, Müessesesi-i İntişârât-ı Rahiyan-ı Sebz, 1380. Ezelde güzelliğinin ışığı tecelliden dem vurdu / Aşk ortaya çıktı ve ateş bütün âlemi sardı (در ازل پرتو) Hafız Şemsüddin Muhammed, *Divân-ı Hâfız*, tah. Muhammed Kazvîni – Haşim Gani, Müessesesi-i İntişârât-ı Rahiyan-ı Sebz, 1380.

إِشْتَهَىٰ مِنَ اللَّهِ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ İşte o Allâh'ın lütfudur, onu dilediğine verir. Allâh büyük lütf sahibidir.⁶³³

Cezbe ile fenâyâ ulaşıp bu yolla bekâyâ erişilir. Ancak sürekli cezbe halinde olanlar mürşid olamaz. Kişi bekâ haline geçmeden irşadla görevlendirilemez.⁶³⁴

*Hâcegân cezbelelerini görüp seyr-i afakiye yöneldiler. İsmе varınca seyredip isme vüsulünden önce onda istihlâk ve **fenâ** peyda oldu. Tekrar hane-i cezbeye getirdiler ve o cihette istihlak ve izmihlal peyda edib, bu cihette **bekâ** buldular ve bilcümle büyük şâna ulaşıp **fenâ** ve **bekâ**dan zuhur eden ulûm ve maarif onlara bu makâmda müyesser oldu. **Bekâ**, cihet-i cezbededir. Cezbe olursa elbette sekrden halas olmaz. Onun için **bekâ** mevcut iken, ene ta'biri baki üzerine rüçû eylemez. Zira cezbede galebe-i muhabbet vardır. Ve galebe-i muhabbet için sekr lâzımdır. Onun ilmi dahi sekramiz olur. Vahdet-i vücuda kail olmak gibi. Zira onun temeli, sekr ve galebe-i muhabbet üzeredir. Bir haysiyetle ki nazârında masiva bâki kalmaz ve eğer sahv gelmiş olsa mahbubun şühûdu masivasının şühûdu olmaz ve vahdet-i vücud ile hüküm eylemezdi. **Fenây-ı mutlakdan** sonra ve nihâyet-i sülûk olan bekâyâ menşe'-i sahv, mebde-i marifettir. Ve sekrin o durumda medhali yoktur. Sâlikden halet-i **fenâda** az olan tamamen geri döner. Ama asıl renge boyanmıştır. **Bekâ billah** ile maksud budur. Onların ilimlerinde sekrin mecali yoktur. Onların ilimleri, enbiyanın ilimlerine mutabık olur.⁶³⁵*

Fenâ olmaması halinde yerin ve göğün hazineleri kadar ibadet olsa da bir ilerleme olmayacağını; “Ma’rifet ve fenâ fillah olmadığı yerde, hazain-i arz u sema kadar ibadet ve ta’at bunlarla meşhun olsa elinde bile terakki olmayacağını⁶³⁶ belirtir. Serrâc da

⁶³³ Hadid, 57/21. Malatî, 3/603.

⁶³⁴ Mustafa Kara, “Fenâ”, *İA*, (İstanbul: 1995), 12/333-335.

⁶³⁵ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/606, 607.

⁶³⁶ Malatî, 3/608.

(öl. 378/988) fenâ fillâh'ı “ففرؤا إلى الله إني لكم نذير مبين”/Allah'a koşunuz”⁶³⁷ âyetince beşeri sıfatlardan sıyrılıp ilâhi sıfatlarla mücehhez, bu sıfatlarda kaybolmak olarak değerlendirir.⁶³⁸ Muhakkikler ve ilimde rüsûh sahipleri kısımlara ayrılır. Bir kısmı fenâ ve in'idâm ehlidir:

*Vücut-i vahidin mertebelerine vâsıl olanlardan ilimde rüsûh sahipleri üç kısımdır. Biri izmihlâl ehli, yani vücud-i vahidden gayrı kendilerde vücud vehm edenler. O vücud-i mevhumu izmihlale sa'y etmeye meşgul olurlar. İkincisi in'idâm/fenâ ehlidir. Bunlar kendilerinde vehm ve za'm eyledikleri vücudun ba'de'l-izmihlal in'idâm ve fenâsı ile mukayyed olup zuhûr/burûza gelmemelerine sa'y edenlerdir. Bu iki kısım vücud-i vahidin vecihlerini yani meratib-i zamimini tamamen bildiklerinden kendilerini muzmahil veya munadim ve fâni kılmak kaydına giriftar oldukları için çoğu gizli şirkten kurtulamamışlardır. Bunlar vücud-i vahidin vechlerini vücud-i vahidden başka tevehhüm edip bu tevehhümden şirk-i hafîye düşerler.*⁶³⁹

Mevlânâ, *Ölün ölün bu aşktan ölün; Topraktan ayrılıp göklere tutunun*⁶⁴⁰ derken fenâ ve in'idâm ehline işaret eder. *Avârifü'l-Maârif*'te de buna değinilir.⁶⁴¹ Üçüncüsü fenâ ve in'idâm ehli “ben” sözcüğünü kendileri için küfür bilip, fenâ ve hiçliği bile “giriftarlık” görürler:

⁶³⁷ Zâriyât 51/50.

⁶³⁸ Tûsî, *Lüma'*, tah. A.Mahmud-A.Sürur, (Kahire: Kutubi'l-Hadise, 1960), 285.

⁶³⁹ Malatî, 3/612.

⁶⁴⁰ بمیرید بمیرید و زین / بمیرید بمیرید در این عشق بمیرید \ در این عشق چو مرید همه روح پذیرید / Bu aşktan ölürseniz rûh olursunuz / Ölün ölün bu ölümden korkmayın / Topraktan ayrılıp göklere tutunun Mevlânâ, *Divân-ı Şems*, [https:// www.ghazalestan.com/poem.php?p=CA4D414E](https://www.ghazalestan.com/poem.php?p=CA4D414E), Gezel no. 636.

⁶⁴¹ Suhreverdî, *Avârifü*, çev. H.K.Yılmaz-İ.Gündüz, (İstanbul: Vefa, 1990), 103.

“و السابقون السابقون”⁶⁴² /Geçtikçe geçenler” âyeti onlara işârettir. Sâbikûn aslen enbiya-i izâm (a.s.), ashab, tâbiîn, etbâ’-ı tâbiîn ve onların vârisi müctehid, müfessir, muhaddis ve sûfiyye büyükleridir. Resulullâh’a biatla vusûl ve mekârim-i ahlâkın ikmalinde terakkî etmişlerdir. Halkı yola da’vete me’mûr olmuşlardır. Bu taife, kâmil ve mükemmildir. Allah onları murad ve mücteba kılmıştır. Ayn-i hücciyet-i ehadiyyette müsteğrak iken fenâ sahasından bekâ meydanına ulaştırılmışlardır. Bu topluluk, ilmen ve zevkan yüksek derecelere terakki ile güzel ahlâkı temsil ederler.⁶⁴³

Müellif, sûfiyye içindeki fenâ ehli ve yüksek tabiatlı kim-selerin vasıflarına, kendi şiirlerinde de değinir:

*Bir mükemmel merd olub eyler zuhur
Böyle merdler mürşid-i kâmil olur
İşte bu olmuş olur ehl-i şühûd
Hep budur hem ehl-i tevhîd-i vücud
Hem budur her dem fenâ fillâh ahî
İşte bu merddir bekâ billah dahî.⁶⁴⁴*

Bu taife ‘Ene’ kelimesini kendileri üzre birçoğu küfr biliyorlar. Onlar indinde nihâyet-i kâr, fenâ, nisti (yokluk) ve müşahedeyi dahi giriftarlık bilirler. Ruz-i fenâ vakt-i kârdır, ruz-i cezâ yevm-i kıyamettir. Kârda ecri beklemek filhakika kendini ecrden mahrum eylemektir.⁶⁴⁵

Allah aşkı nasıl gerçekleşir. İlahî aşk rü’yetle mi, sema’, ilim, fehmle midir? Sonuç bekâ makâmı ile olur:

Aşk-ı Hakk iki vecihledir. 1. Salt ilim ve fehm imtihanı gerektirmez. Eğer fehm kifâyet etseydi bütün müminler vâlih (tutkun) ve âşık olurdu. Kendi ve ğayrıdan azât

⁶⁴² Vakıa, 56/10.

⁶⁴³ Malatî, Zübdetü’l-İrfân, 3/624.

⁶⁴⁴ Malatî, 3/644, 646.

⁶⁴⁵ Malatî, 3/653, 655.

olurdu. Aşkın budur. İbtıla, mevhibe-i Haktır. Sadece fehmle olsaydı, Hakk'a iman edip esmâ ve sıfâtıyla onu fehm eylediğimizde niçin bu ilim ve fehm bizi, aşk-ı mecâzî kadar bile bîkarar ve bîârâm kılmaz? Aşk ateşi neden bizim dillerimizde alevlenmez? Bu, sebepler âleminde sülûk ve riyâzete merbût, makâmâtı tay etmiş olan şeyhin sohbetine dayanır. Sûfiye-i kirâmın onunla mümtâz oldukları marifetin idraki, bu aşk ve vâvelehin (sevdâ, coşku) neticesidir. “من قتلته فأنا دينه”⁶⁴⁶ sözü ona şahittir. Aşk bîkeyfiyet ve killet üzeredir. Onun eseri, fenâ fi'l-maşûktur ve mâsivâdan âzâd olmaktır. Âşıkla maşuk arasındaki aşk, fenâ-bekâya ulaştırır.⁶⁴⁷

Müellif fenâ-yı hakikî'yi de insanı servet, şöhrat, şehvet, makâm hicaplarından âzâd eden⁶⁴⁸ bir gerçek olarak görür:

*Fenâ-yı hakiki arife hesti-i matlubun (maşûk) istilasından ibarettir. Ârif kendi evsâf ve ahlâkını, matlubun evsaf ve ahlâkının pertevi (aksi, yansıması) bulur. Bir had üzere ki cümleyi doğruca o Cenab-ı kudse havale buyurup cemî'-i müntesebâtından tehiy (boş) olur.*⁶⁴⁹

Müellif, letâifin (kalp, rûh, sır, hafi, ahfâ)⁶⁵⁰ fenâsını şöyle

⁶⁴⁶ Bk. Davud-i Kayserî, *Şerhu Füsûsu'l-Hikem*, (Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengi, 1375), 522; Bu ifade Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, 203, 83. Hikmet'te benzer şekilde yer almaktadır. Şîî kaynaklarda ise kutsî hadis olarak geçmektedir. Muhakkik Molla Muhsin Feyz-i Kâşânî, *el-Kelimâtu'l-Meknûne*, (Tahran: Medrese-i Şehid Mutahhari, 1387), 108: *أَنَّ الْعَارِفَ لَا يُمْكِنُهُ أَنْ يَصِلَ إِلَى لِقَاءِ اللَّهِ الْأَتَمِّ إِلَّا بَعْدَ انْفِصَالِهِ عَنِ الْجِسْمِ الْمَادِّيِّ وَرُجُوعِهِ إِلَيْهِ تَعَالَى إِمَّا بِالْقَتْلِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْوَصُولِ إِلَى الشَّهَادَةِ وَإِمَّا بِالْمَوْتِ الْمَتَدَاوِلِ حَيْثُ الْانْفِصَالُ مِنَ عَالَمِ الطَّبِيعَةِ (وفى الحديث القدسي من عشقته فقد قتلته ومن قتلته) / Arif için Allah ile tam bir lika mümkün değildir. Tam lika ancak maddî bedeninden sıyrılıp Allah'a döndükten sonra mümkün olabilir. Bu da ya Allah yolunda öldürülerek şehâdete ulaşmakla veya bu tabiat âleminde ayran mütedavil bir ölümler olur. Hadis-i kudside buyrulur: Âşık olduğumu öldürürüm, öldürdüğüm kişinin diyeti ise benim üzerimedir. Diyeti bana ait olan kişinin diyeti ise benim).*

⁶⁴⁷ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/678.

⁶⁴⁸ Mevlânâ, *Mesnevî-i Manevî*, 5/227; 4/435; 5/941-961; 3/1693; 2/131.

⁶⁴⁹ Malatî, 3/678.

⁶⁵⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, 89-90; Osman Türer, “Letâif-i Hamse”, *İA*, (İstanbul: 2003),

izah eder:

Velâyet beş derecedir. Beşli emr âlemini (âlem-i lâhut, âlem-i ceberut, âlem-i melekût, âlem-i nâsût, âlem-i hâhût/ğayb)⁶⁵¹ katedip, nefsi velâyet o letâifin bazısının fenâsına bağlı olmakla birlikte, her birine münasib olan kemâlâta vâsıl olmaya ve her birinin fenâ-bekâlarının hâsıl olmasına bağlıdır. Lâkin onun kemâli, diğer letâifin de fenâsına dayanır. Kalp latifesinde rûhun fenâ bulub velâyetin hâsıl olması, sır latifesinin fenâdan bî-behre (nasipsiz) olması ve sırrın fenâsının zuhûr edip, lakin hafî ve ahfânın fenâ bulmaması mümkündür. Çünkü yarın eşyanın hakikatleri zuhûr eylediğinde, bu neş'ede fenâ-bekâyaya varmayan latife, fenâ-bekâyaya terettüb eden netice ve semereden bî-behre (mahrum) olup tencerede nâpuhte kalmış dane-i hâm gibi gelirir.⁶⁵²

Fenâ fi'ş-şeyh olmadan fenâ fillah olunamaz. “ لا يؤمن أحدكم / حتى يكون أحب إليه من نفسه وولده وأهله والناس أجمعين / Sizden hiçbiriniz beni kendi nefsinden, evladından, ailesinden ve diğer insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş olamaz”⁶⁵³ buyrulur. Bu, fenâ fi'r-Resûl için olduğu gibi Peygamber vârisleri için de geçerli olabilir. Burada fenâ, peygamberin veya vârisi ulemâ/şeyhlerin temsil ettiği değerleri ahlâk edinmektir. O bakımdan Hz. Peygamber'in ve vârislerinin temsil ettikleri üstün ahlâkı örnek alıp yaşama aktarmadıkça Allah'ın esmâna layık bir ahlâki olgunluğa da erişilemez.

27/143.

⁶⁵¹ Cürcanî, *Kitabu'r-Ta'rîfât*, “Ceberût” md; Muhammed Mehdi Hikmet Mihr-Hasan Muallimi-Seyyid Muhammed Ali Dibaci-Yar Ali Kürd Firuzcai, “Merâtib-i Âlem-i Hesti ez Did-i Felâsife ve Urefâ ez Nâsût tâ Hâhût”, *Hikmet-i İslâmî Faslânâme-i İlmî Pejuheşi*, Yıl. 6, 2, Yaz 2019, 51-75.

⁶⁵² Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/678.

⁶⁵³ Buhârî, *Sahîh*, *Kitabu'l-İmân*, 1, 12, Hadis no. 15; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid ve Menve'u'l-Kavâid*, çev. İ. Mermer, Ocak Yayıncılık 1/93; İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2001), 1/389.

Fenâ fi 'ş-şeyh hâsıl olmadıkca fenâfillah olur mu? Şeyh vasıta-i feyzdir. Vasıta düürüst olmadıkca matlaba nasıl yol bulunabilir? Fenâ fi 'ş-şeyh olmadıkca fenâfillah husule gelmesi zordur. Müride lâzım olan kendi iradesini, şeyhinin iradesine tabi kılıp sohbetinde meyyit gibi olmaktır. Bu ma'nâ, özellikle istifazanın in'ikası olduğu bizim tarikimizde vardır. Bu da medarı sohbet üzeredir. Şeyh ile münasebet ne kadar çok olursa, sohbetin tesiri de çok olur. Elbette eğer üveysi bir şahıs, pîr-i zâhire muhtâc olmayıp inâyet bulursa fenâ fi 'ş-şeyh olmadan ona fenâ fi 'llah hâsıl olabilir.⁶⁵⁴

Tâlibân bir menzil ve bir makâmda kalmayıp sürekli ilerlemelidir. Fenâ bulan bir şeyi ilerletmek mümkündür:

Talibân-ı Huda (cc) bir menzil ve bir makâmda kalmayıp her lahza yeni bir menzile vâsıl olmalıdır, derler. Bu muhabbet hali, bâtında mıdır zâhirde midir? Veya fenâ ve bekâda mıdır? Eğer fenâ ve bekâda ise fâni olan bir şeyin terakkisi olur mu? Bu menâzil ve kemâlât makâmı esmâ-i ilâhidedir. O kemâlâta sâlik bekâda ulaşır. Çünkü beşer takatinden tasfiye-i mirat-ı bânın eyleyip (iç dünyasını arındırıp) mâsivâdan sırrı temizlediğinde hâsıl-ı fenâ olur esmâ-i ilâhi kendinde cilveferma (edalı, görünür) olmakla ve her bir isim ile bekâ ve tahkik peyda eylemekle isti'dad bulur. Mâsivâdan fenâ ve bekâda terakkiye ve esmâ ile tahakkuka yardım eder. Yoksa ona münafî değıldir. Zira bekânın, fenâdan sonra suret kazandığı malumdur.⁶⁵⁵

Fenâ mevhibe-i mahddır, mebde' ve mukaddimleri kesbe taalluk eder. İhlâs fenâsız ve muhabbet-i zatiyesiz düşünülemez:

Fenâ bizâtihi kemâl olduğu gibi başka kemâlâta da vesiledir. İslâm'ın güzelliğı ile küfrün çirkinliğinin

⁶⁵⁴ Malatî, 3/678.

⁶⁵⁵ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/679, 680, 681.

belli olması için o cem'den fark ba'de'l-cem'e gelmek, ayndan Hakk'a, fenâdan bekâya yükselip 'ademden vücuda, cehtden ilme reside olmak gerekir. " ولكن حبب اليكم الإيمان وزينه في قلوبكم وكره اليكم الكفر و الفسوق و العصيان. /Fakat Allah size imanı sevdirdi, kalplerinize onu süsledi ve küfrü, günahkarlığı ve isyanı da size kötü gösterdi..."⁶⁵⁶ âyet-i kerimesi bu mânâyı teyid eder. Murâkabede yalnız kalmayıp birkaç kimse ile birlikte olup birbirlerinde fani olmak şartıyla sohbet eylemek mutlak uzletten daha iyidir. Böylece sohbette birinin feyzi diğerlerine ışık olur. Fenânın en yüksek mertebesi ise nefis ve kalbin fenâ-bekâsıyla yani fenâ-yı etemm ve bekâ-yı ekmele vüsûl ile gerçekleşir.⁶⁵⁷

Malatî, fenâ ve 'adem farkı nedir, makâm ve haller, birbirine muhalif midir muvafık mı? sorularına şöyle cevap verir:

Talib çoğunlukla kendini hakiki fenâ ehli zann eder. Bu farka vakıf olmak zordur. Tarik-i cezbe ve sülûkun ikisi ile perverde olan pîr-i kâmil ve mükemmil bulsa vaktinde o biçareyi bu vartadan kurtarıp fenâ-yı hakikiye yönlendirir. Yokluk ('adem) o bekâdan ibarettir ki bu fenâ ve adem üzerine cihet-i mezkurede mürettep olur.⁶⁵⁸

Emir âlemi ile letaif-i hamsenin tesir, alâmet, fenâ ve bekâsı neye bağlıdır. Mekân ve mekânsızlık tasavvufta ne ma'nâyı gelir? sorularına şöyle cevap verir:

Emr âleminin beş latifesi insanın cüzleridir ve onun büyük âlemde insanın cüzleri olan dört unsur gibi asılları vardır. Bunlar Küre-i arzî (yerküre, toprak), küre-i abî (su), küre-i badî (hava) ve küre-i narîdir (ateş). Beş letaifin usûlü mekânsızlıkla muttasıf olan

⁶⁵⁶ Hucurat, 49/7-8. Malatî, 3/691, 692.

⁶⁵⁷ Malatî, 3/680.

⁶⁵⁸ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/680.

arşın üzerinde zuhur eder. Ve onların la mekaniyetleri eflaka ve arzına nispetledir. Lakin mertebe-i vücuba nispetle bu la mekâniyet aynî mekâniyettir. Âlem-i emr güyâ mekani ile lâ mekâni arasında berzahtır. İki cihetten de yararlanır. Bu pencânededen her birinin kemâli, fenâ ve bekâsı onun bazı kemâlât-ı ilâhiyeye vüsûluna ve onda fenasına, kalbin kemâli fiillerin tecellisine bağlıdır. Kalbin fenâ-bekâsı onunladır. Bu fenânın husulünden sonra masiva-yı Hakkın unutulması peyda olur ki yıllarca masivayı tezekkür eyleseler asla hutur eylemez. Rûhun kemâli sıfatların tecellisine dayanır. Fenâ-bekâsı onunladır. Sırrın münasebeti ise şununadır ki o da sıfatların aşlıdır. Sırrın fenâ-bekâsı onunladır. Hafî tenzihat ve takdisat mertebesine münasiptir. Ahfâ ise tenzihatın üst mertebesine münasiptir. Zât-ı teâlâ mertebesine yakındır. Bu üç letaifin her birinin kemâli, kemâlât-ı zâtiyeye vüsuldür. Ve onların her birine münasip olan, kemâl ile fenâ ve onunla bekâdır.⁶⁵⁹

Tevhîd, fenâ-yı fenânın husulünden sonra mıdır önce midir? Fenânın husulünden öncedir.⁶⁶⁰ Tecelli-i zât ile tecelli-i sıfât arasındaki fark ne ile ma'lum olur? Tecelli-i sıfâtı, gölge ve yansıma, tecelli kendi usulüne mülhak olması, kişinin enaniyet, serkeşlik ve emmarelikten reha bulması, tecelli-i zâtın ise zevki ve vicdâni olması⁶⁶¹ ile açıklar. Tecelli-i zât nûr perdesinde vaki' olur mu, olmaz mı? Sorusuna; nûr perdesindeki tecelli, zât tecellisi değildir. Ba'zıları ona nûr tecellisi derler. Nûr da mahlûk olduğundan onda olan tecelli, sûri tecelli olur. Bu da tecelliyâtın çok altındadır, zâta ulaşmaz, diye yanıtlar. Letaif-i hamsenin fenâsından sonra başka fenâ var mıdır? Sorusuna; letaif-i aşere (kalb, rûh, sır, hafî, ahfâ, nefis-i insani, hava, su, ateş ve

⁶⁵⁹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/681.

⁶⁶⁰ Malatî, 3/681.

⁶⁶¹ Malatî, 3/703.

toprak)'den⁶⁶² söz ederek var olduğu şeklinde cevap verir. Buna göre âlem-i halkın letaif-i hamsesi, âlem-i emrin letaif-i hamsesinin aslıdır. Emr âleminin velâyet dereceleri son bulunduğunda, nefis-i insani ve anasır-ı erba'adan ibaret olan halk âleminin beş letaifinin de kemâlâtında seyr başlar. Nefs latifesi kalbin, hava rûhun, su sırrın, ateş nefsin ve toprak ahfânın aslıdır. Fenânın faydası beşeri sıfatların zevali ve gizli şirkin ref'idir. Gizli şirke İslâm'da i'tibar edilmez fakat velâyet-i hasa mertebesinde gizli şirkin ref'i zaruridir. Nefs, hava, su letaifinden sonra olan iki latifenin (ateş/hafî ve toprak/ahfâ) fenâsı olmaz. Nefs/Kalb, rûh/hava ve sır/su latifelerinin fenâsı ile iktifâ olunur ve kişi evliyâdan olur.⁶⁶³

Nefs/Kalp, Hava/Rûh, Su/Sır, Ateş/Hafî, Toprak/Ahfâ eşleştirmesiyle emr ve halk âleminin latifelerinin aslına işaret eden müellif son iki latifede fenânın olmayacağını belirtir. Çünkü ateş İblis ve cinlerin yaratılış mayesi, toprak ise insanın yaratılış mayesidir. Bu iki halk âlemi latifesinde fenâ yoktur.

Emr âleminin letaifinin urucu gerçekleşip halk âleminin urucuna başlandığında nefis, halk âleminden olduğu halde emr âlemi gibi müşahede edilir mi? Sorusuna Hamîd-i Vâni el-Malatî; Halk âlemi latifesi olan nefis, emr âlemi latifesi gibi velâyet-i kübrâdan fenâ-bekâ ile müşerref olduğunu söyler. Ona göre yüksek velâyet kemâlâtında terakki, aslen halk âlemi letaifinden âb-havâ-nâr (su-hava-ateş)'in nasibidir. Dünya ayrılış yeridir, Hakk'ın likası ise ahirettedir. Ölüm, ahiretin mukaddimesi, vadedilenlerin kapısıdır. Dünya sadece mezra'a (tarla) ve çalışma yeridir. Amel ne kadar ihlâslı olursa uhrevî semerâtı da o kadar çok olur. Amel, şer'i kitaplardan alınır, hakikati ise ihlâstır. Bu da hakiki İslâm'a, nefis itminanına ve sûfiyenin sohbetine dayanır. İhlâssız amel, rûhsuz kalp gibidir. Özetle âlemin efradı, esmâ ve sıfâtın

⁶⁶² Osman Türer, "Letâif-i Hamse", *İA*, (İstanbul: 2003), 27/143.

⁶⁶³ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/704.

zuhurudur. Onların arasında, zât yoktur. Fenâ-bekâ, kötü vasıf ve ahlâkın iyisi ile tebdil edilmesidir.⁶⁶⁴ Dolayısıyla nefis, halk âleminden olduğu halde zât değildir fakat emr âleminden telakki edilir. Müellif Hz. Ebûbekir (öl. 12/634) hakkında varid olan; “من أراد أن ينظر إلى ميت مشى على وجه الأرض فالينظر إلى ابن أبي كحافه/Kim yaşayan bir meyyite bakmak isterse İbn Ebi Kuhafe’ye baksın”⁶⁶⁵ hadisinin bu mânayı desteklediğini ve “أموتوا قبل أن تموتوا/Ölmeden önce ölünüz” kelâmını bu mânada zikrederek velâyet-i hâssaya ulaştırın fenâyâ işâret olduğunu belirtir. Ona göre, âfâkî/dış ve enfüsî/iç şeytanlardan iç düşman istemedikçe dış düşman hükmünü icra edemez. İç düşmanına galip gelen kişi, düşük sıfatlarından uzaklaştıkça hükmen meyyit olur ve arınır. Böylece dış düşmandan da kurtulur.⁶⁶⁶

Müellif nefis-i velâyet nedir ve velâyetin özellikleri nelerdir? Sorusuna nefis-i velâyetin fenâ-bekâ, inkita’ (dünyadan) ve ittisal (ahirete) olduğu şeklinde cevap vermektedir. Sıfât-ı velâyetin ise, dâr-ı gurûrdan (aldanış yeri, dünya) kaçınmak, dâr-ı karara (yerleşme yeri) meyletmek olduğunu belirtir ve “ما عندكم باق/Sizin yanınızda olan tükenir, Allah’ın yanında olan ise bakidir”⁶⁶⁷ âyetini zikreder.⁶⁶⁸

3.2.2. Şühûd – Gaybet (الشهود والغيبة)

Şühûd, tanık olmak, bilmek, tanımak demektir.⁶⁶⁹ Sûfî ıstılahında, kesrette ehadiyyeti görmek, Hakk’ı Hakk’ta görmek, sâlikin yüzünden perdenin kalkması, eşyayı hakikate delil olarak görmek, eşyada Hakk’ı seyretmektir. Şühûd iç ve dış kuvvetlerin

⁶⁶⁴ Malatî, 3/705.

⁶⁶⁵ Tilmisânî, *Neşhu’-t-Tıybi min Ğusni’l-Endülüsü’r-Ratib*, tah. İ. Abbas, (Beyrut: Daru Sadr, 1968), 1-7, 5/164. <http://islamport.com/w/adb/Web/2871/2761.htm> 17.01.2021 tarihli erişim.

⁶⁶⁶ Malatî, 3/708.

⁶⁶⁷ Nahl, 16/96.

⁶⁶⁸ Malatî, 3/717.

⁶⁶⁹ İsfehânî, *Müfredâtu Elfazi’l-Kur’ân*, (Dimaşk: Daru’l-Kalem, 2009), 392-395.

bir arada bulunduğu bir idrak hâlidir.⁶⁷⁰ Kelâbâzî (öl. 380/990)'ye göre şühûd, nefsinin hazlarını nefsiyle değil Allah ile görmesi yani yapacağı şeyi şehvet ve lezzet için değil, ubudiyyet hali ve beşeriyyet acziyle yapmasıdır.⁶⁷¹

Gaybetin mânası nefsinin hazlarını görmemektir. Kendinde olmamak, duygu ve şuurdan geçmek, gark olmak demektir.⁶⁷² Bir nevi vecd ve istiğraktır. Gaybet hâlindeki kimseye gâib adı verilir. Gâib bakar fakat görmez, işitir fakat anlamaz. Gaybet, Allah'tan gelen bir vârid sebebiyle bilincin kaybolması, kişinin Allah'tan başka bir şey görmemesi olarak tarif edilir.⁶⁷³

Şühûd ve Gaybet birlikte kullanılır. Kendinden gaib olan sâlik, Hakk'ın huzurunda bulunur. Hak ile huzur bulan kimse ise bu durumda kendisinden gaib olur. Şühûd haliyle, hakikati görmeye başlayan sâlik, böylece yeni bir hâle inkılab ederek benlik dönüşümünü gerçekleştirir.

Müellife göre gaybet, tasavvuf istilâhında kalbin vârid olan mânalarla meşğul ve müstağrak olmasıyla halkın cari hallerinden zâhil olmasıdır. Yani o ahvâl ile meşğul olmaktan hoşlanmamasıdır. Bazen tezekkür-i savab ve tefekkür-i itab gibi bir varidinin kalbe gelmesi ve te'siri sebebiyle nefsinin ve gayrisinin hissetmekten gâib ve zahil olmasıdır. Çok defa gaybet, canib-i Haktan gelen mânaların mûkaşefesinden kaynaklanır. Hâl ehli gaybet hallerinde birbirinden farklı durumdadırlar. Huzur ta'birinden de sûfiyenin literatüründe Hak ile hazır olmak ma'nası kastedilir. Mütevassıtın Hak ile huzuru, halktan gaybubetle olur. Huzur-u Hak sâlikin kalbe zikr-i Hak gâlib ve müstevli olarak huzur-i Rabb-i müteali bu kalp ile hazır gibi

---

⁶⁷⁰ Kâşânî, *Mu'cemu'l-Mustalahati's-Sûfiyye*, Tah. Abdulal Şahin, (Kahire: Daru'l-Menar, 1992), 171.

⁶⁷¹ Kelâbâzî, *Tarruf*, nşr. Arthur Arberry, (Kahire: Mektebetü Hancı, 1994), 87.

⁶⁷² Kelâbâzî, 87-88.

⁶⁷³ Cürcânî, 137.

olmaktan ibarettir.⁶⁷⁴

Hâl ehli, mürşidin suretini hayalde tuttıkları sırada hâsıl olan gaybet hali ile şunu yapmalıdır:

Sûret-i şeyhin hayalde muhafazasından bir gaybet hâsıl olursa derhal o sûretten iltifatı terk ederek bulunduğu hal-i bihodîye yönelir. Hazret-i Nakşbend, meclisinde tarik-i râbita ile meşgul olan sâliklerden biri sûrete müteveccih olup otururken gaybetten bir eser belirince o esere iltifat etmeyip yine sûrete olan tevcih ile meşgul olması üzerine Şah buyurdular ki beni bırak o husul bulan gaybete yönel! Zira o zaman masivadan gaybet zamanıdır ki ona zaman-ı vüsûl ve şühûd derler.⁶⁷⁵

Dünyadan tecafi eden (sıyrılan) kimsenin sırrı açılır ve gaybet şühûda dönüşür.⁶⁷⁶ Şühûd mir'at sûretinde veya mir'at ma'nâsında, hatta sûret ve ma'nânın ötesindedir. Bu perdesiz şühûda berkî/برقي denir. Ona göre, o şühûdun husulü şimşek gibidir⁶⁷⁷, şimşek çakar etrafı aydınlatır ve hemen tekrar perdelenir, kapanır. Bu şühûd eğer sadece ilâhi fazl olarak devam ederse ona yaddaşt denir ki bu huzuri gaybettir. Zira perdesizlik devam ettiği sürece, şühûd mestur olduğunda gaybet açılır. Açılmazsa yaddaşt tabiri kullanılmaz. Şühûd ehlinin vasıfları şöyledir:

Vâsılın seyirinde rücu' olmaz ve âgâhlığı daimidir. Onun nispeti şimşek (berk) gibidir. Eğer cezbe, sülûklarından önce olursa bu serban-ı (yüklerin üzerine konulan bağ)-ı daimidir. Rûhları gibi cesedleri mülayenet peyda edip zâhirleri bâtın, bâtınları zâhir olur. Elbette onların âgâhlıklarına gaybet sığmaz bu nisbet cümle nisbetlerin fevkidir ve bu ma'nâya bunların kitap ve risaleleri şahittir. Meratib-i âgâhinin

⁶⁷⁴ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/633.

⁶⁷⁵ Malatî, 3/577.

⁶⁷⁶ Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, 129.

⁶⁷⁷ Şimşek gibidir.

*sonu perdesizlik ve devamlılıktır.*⁶⁷⁸

Müellif, kelimât-ı kudsiyyeyi zikrederken şühûdu tarif eder. Şühûd, kalpte O’ndan başka bir şeyin olmaması ve bu kelimâtın şuurunda olunmasıdır:

*Huş der Dem, Nazar ber Kadem, Sefer der Vatan, Halvet der Encümen, Yâd Kerd, Baz Geşt, Nigâh Daşt, Yâd Daşt, Vukûf-i zamani, Vukûf-i adedî, Vukûf-i Kalbî. Bu kalbin Hak subhanehudan agâh olmasından ibarettir. Ta ki kalpte ondan ğayri bir şey hutur etmeye. İşte buna şühûd derler. “فأينما تولوا فثم وجه الله” Nereye dönerseniz dönün Allah’ın vechi oradadır⁶⁷⁹ âyet-i kerimesi buna işarettir.*⁶⁸⁰

Hakk eşyayı vehm hissi mertebesinde yarattı. Onları yaratırken itkan ve sağlamlığa riâyet etti. Muamele-i ebedi ile birlikte sonsuz nimetlendirme ve azaplandırmayı onlara mahsus kıldı. Bu eşyanın zât-ı te’ala ile kaim olduğunu belirtti. Şühûd erbabınca mümkünatın tümü temsillerden ibarettir. Hak (cc)’ın o temsillerle kendi mükemmel yaratışı sağlam, kusursuz ve zevalden uzaktır.⁶⁸¹

Müellif ehl-i şühûdun hayret özelliğine vurgu yapmaktadır. Şühûd ehlinin evrende tek hakikati müşahede edip bütün fiil ve sıfatları Allah’a nispet ederek her birinde akıl-duygu bakımından teayyun ettiklerini görür ve taayyunları cihetiyle varlık mertebelerine riâyet ettiğini söyler.⁶⁸² Yine “أعرفهم بالله أشدهم”/Onlardan Allah’ı en iyi tanıyanlar, O’nun hakkında en çok hayret halinde olanlardır⁶⁸³ diyerek sıfât ve fiillerin mertebelerinde ve zât mertebesinde hayret ve cehtden gayrı

⁶⁷⁸ Malatî, 3/603.

⁶⁷⁹ Bakara, 2/115.

⁶⁸⁰ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 3/635.

⁶⁸¹ Vâni el-Malatî, 3/642.

⁶⁸² Malatî, 3/652.

⁶⁸³ Bu söz için bk. Erhan Yetik, “Hayret”, *İA*, (İstanbul: 1998), 17/60-61.

nesnenin olmadığını belirtir.⁶⁸⁴

Şaşırarak, yolunu kaybetmek anlamına gelen hayret kelimesini sūfiyye, tasavvufî terim olarak mârifet ve yakın kavramlarıyla birlikte kullanmışlardır. Allah'ın varlığı ve onun keyfiyeti olarak iki hayretten söz edilmiştir.⁶⁸⁵ Allah'ın varlığı konusunda hayret şirk ve küfür, O'nun keyfiyetiyle ilgili hayret ise mârifettir. Çünkü O'nun varlığından ârifin şüphesi yoktur; keyfiyeti konusunda ise insan aklı hiçbir bilgiye sahip değildir. Buna göre Hakk'ın keyfiyetini anlama çabası içinde hayrete düşmek yakîn alâmetidir. Bu anlamdaki hayret de bir tür mârifettir. Zünnûn el-Mısrî (öl. 245/859), “Allah'ı en iyi tanıyan O'nun hakkında en fazla hayret edendir”; Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), “Düşüncenin ulaşabildiği son nokta hayrettir”; Sehl et-Tüsterî, “Mârifetin nihaî noktası hayrettir” derken bu hususa işaret etmişlerdir.⁶⁸⁶ Diğer taraftan Allah'ın zâtını kavramaktan âciz olduğunu idrak eden akıl hayrete düşer. Gerçek mârifet, Allah karşısında aklın aczini ve yetersizliğini kavramasıdır. Bazan sūfî, ilâhî tecellileri temaşa ederek hayrete düşer ve bu durumda hayretinin daha da artmasını diler. Ebû Bekir eş-Şiblî bu hal içindeyken şu sözü söylemişti: “Ey hayrete düşenlerin rehberi, hayretimi arttır!”⁶⁸⁷

Müellif konu ile ilgili şu soru ve cevaplarına yer verir: Suâl: Bu şühûdun aslı var mıdır yoksa mücerret vehim ve hayal midir? Cevap: Ümittir ki hayâl olmaya, zira halin sıhhatine alâmet, yakînin kemâl-i husûlüdür.⁶⁸⁸ Ekseri sâlikin seyrine rûhlar âlemi açılır. Alaka-i letaif, vasıtasız onu bilip müşahade eder ve kesret aynasında onun şühûdunu şühûd-i vahdet der kesret

---

⁶⁸⁴ Malatî, 3/713.

⁶⁸⁵ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, nşr. Feridun Asyâbî Aşkî Zencânî, 165.

⁶⁸⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, 605.

⁶⁸⁷ Hücvîrî, 353.

⁶⁸⁸ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/678.

tasavvur eder.⁶⁸⁹ Bu teveccühden bir an bile ğafil olmazsa bir gaybet hali zâhir olmaya başlar. Bu hal (gaybet) şerif bir hâle istilah olmuştur.

Hâcegânın nispeti bu gaybet hali ile kuvvet bulursa havâtır ve vesvese gider yerine gaybet ikâme olur. Böylece kalp huzur bulmazsa birkaç kere kelime-i tevhîdi yüksek sesle ve Allâh lafzını medli okuyarak tevhîdin mânasını kalbinde ispat eder. Zikirde melalet (sıkılma) ve tembellik müşâhede ettiği takdirde zikri bırakır. Gaybet terakkide iken hakâik-i eşyayı tefekkür ve cüziyyâta teveccühte derece şefi' olduğu bu mısra'ından ma'lûm olur: “ با خودی کفر بیخودی دینست / Kendinelik küfür, kendinde olmamak dindir”⁶⁹⁰ bu halde zât-ı baht-ı ilâhiden başka esmâ ve sıfâtını bile tefekkür ve tasavvur etmeyecektir. Eger bu sıfatlar ârız olursa nefy edecektir. Bu Hakk'ı nefy etmek değildir. Hakk'ı yani sabit olan sıfatı zât-ı Hak için nefy etmektir. Bu da caizdir. Bu taife-i aliyyenin en yüksek hedefi yokluğa ('adem) teveccühtür ki bu yokluk hayret vadisinin serhaddi ve zât nûrlarının tecelli makâmıdır. Bu makâmda vücûd kalmaz ve bu makâmda zât-ı Hak (c.c.) esmâ ve sıfâtın verasındadır. Bu nisbet-i aliyyenin kuvveti o derece olmalı ki çarşı-pazarda, alış-verişte, halk içinde, yeme-içmede ve bi'l-cümle halât ve muâmelâtında kendi hakikat-i camiasından gafil olmaya, zâhirde masiva ile meşgul olsa da hakîkatte gönül gözü o canibe nâzır ola.

دائم همه جا با همه کس در همه کار / Her yerde herkesle ve her işte

میدان نهان گوشه چشم جانب یار / Meydanda gizlen, yârin gözünde guşe

از درون شو آشنا و ز بیرون بیگانه وش / İçten aşına ol dıştan bîhaber

*اینچنین زیبا روش کم میبود اندر جهان / Nasıl bir güzel ki dünyada az bulunur*⁶⁹¹

⁶⁸⁹ Malatî, 3/680.

⁶⁹⁰ Ali İbn Hüseyin Kâşif-i Sâfi, *Reşahat-ı Aynu'l-Hayât*, <https://books.google.com.tr/books>, 184.

⁶⁹¹ Kelam-ı Kibar; Muhammed Kâzım Tebrîzî, *Manzaru'l-Evliyâ Der Mezârât-ı*

Malatî, “Derûn âşinâ ol, zâhire bigâne sansınlar, acep zibareveştir. Âkil ol, divane sansınlar” şeklinde tercüme ettiği kelâm-ı kibar ile gaybet ve şühûd nispetine işaret etmiştir. Ona göre samt ve sükût ne kadar çok olursa bu nisbet de o kadar çok olur. Zikr-i lisani ve kalbi arasında fark ve temeyyüz mertebesini bulduğu, yani ona halk Hakk’a hicâb ve halka Hak hicâb olmadığı halde sıfât-ı cezbiyye ile sâliklere tasarrufa kadir olur. İrşada icâzet ve halkı Hakk’a da’vet bu makâma vasıl olan sâlikin hakkıdır.⁶⁹²

Müellife göre şühûd ve gaybette sâlik her şeye Allah için bakar. Kendini, farklı görünümünü ve bütün eşyayı zâhiren-bâtınen, zevken-viddânen Allah’ın fiillerinden bilir, onlarda Hakk’ın kendisini gözlemler. Bundan sonra o sâlikin bâtinî sûreti gaybet halinde daha latîf olur, letafetin kemâliyle bir gâyeye ulaşır ki zâhiri duyuları bunu anlamaktan ve aklî melekeleri bunu kavrayamaz.⁶⁹³

3.2.3. Cem’ ve Fark (الجمع و الفرق)

Toplamak, birleştirmek⁶⁹⁴ mânasına cem’, sûfî gelenekte; hâlik ile mahlûk arasındaki ayrılığı ortadan kaldırıp, sadece Allah’ı görmektir.⁶⁹⁵ Cem’ ile fark birlikte kullanılır. Aralarındaki fark, kaynaklarda; ‘cem’ sadece Halık’ı görmek, ‘fark’ ise hem Halık’ı hem mahlûku görmek” şeklindedir.⁶⁹⁶ Bu şekilde cem’ ve fark kavramlarını birbirinin tamamlayıcısı olarak görmek mümkündür.

Kuşeyrî (öl. 465/1072) kişinin kendisine nispet edilenlerin “fark”, kendisinden selb edilenlerin ise “cem” olduğunu beyan eder. Ona göre fark’ı olmayanın kulluğu yoktur, yine cem’i

---

Tebriz ve Hume ta Muhaddis Haşim, (Tahran: Meclis-i Şura Arşiv, 1388), 267.

⁶⁹² Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 3/583, 584.

⁶⁹³ Malatî, 3/613.

⁶⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 1/678; İsfahânî, *Müfredât*, 135-136.

⁶⁹⁵ Kelâbâzî, *Taarruf*, 88-89.

⁶⁹⁶ Kelâbâzî, 89.

olmayanın marifeti yoktur. Fatiha suresindeki “إياك نعبد/Ancak sana ibadet ederiz” ‘fark’a, “إياك نستعين/Ancak senden yardım dileriz” ise cem’e işaretir. Kul Allah’tan isterken, O’na dua ederken, Allah’ı tahmid, şükür ve yönelişinde tefrika/fark hâlinindedir. Fark, ağyârın Hak için görülmesi, cem’ ise ağyârın Hak ile/den görülmesidir.⁶⁹⁷

Müellif cem’ ve farkı tarif ederek Hakk’ın fiillerini müşahede edeni fark, kendi fiillerini müşahede edeni cem’ vasfıyla niteler:

el-Cem’u ve ’l-Fark sūfi istilâhâtındandır. Fark veya tefrika kulluğu ikame etmek ve insanın hallerine dair işlerden sâlikin elde ettiği şeylerdir. Cem’ ve fark şühûd hallerinden olduğu için vuslat ehline göre en düşük hallerdir. Tâat ve muhâlefâta Hak teâlânın ef’âlini müşahede eden sâlik tefrika vasfı, kendi efalini müşahede eden sâlik de cem’ vasfı ile vasıflandırılır. Halkı ispat (yaratılmışları takdir) tefrika, Hakk’ı ispat ise cem’ ni’metindedir ve sâliklere cem’ ve fark lazımdır. Tefrikası olmayan sâlikin ubudiyeti, cem’i olmayanın ma’rifeti muteber değildir.⁶⁹⁸

Malatî “إياك نعبد/Ancak sana ibadet ederiz” âyetinin cem’ makâmına işaret ettiğini, cem’u’l-cem’in ise tamamen istihlâk olup cem’den üstün olduğunu belirtir. Hakikat sultanının istilasıyla ağyârı hissetmekten soyutlanmış kimse cem’u’l-cem’dedir:

“إياك نعبد/ancak sana ibadet ederiz” cem’ makâmına işaretir. Yani cehd ve gayretle ibâdet ederim. Hayrın sâliki ile bunu Rabbin fazlı bilen ârif arasındaki küllî fark izahtan varestedir. Cem’u’l-cem’, cem’ makamının üstündedir. Nefis ve halkın tümünü Hakla kaim olarak müşahede eden sâlik, cem’ makamındadır.

⁶⁹⁷ Kuşeyrî, *Risâle*, 74.

⁶⁹⁸ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 3/633.

Mahlûkâtı şühûddan dolayı kendinden geçmiş ve nefsinden dehşete kapılmış olarak hakikat sultanının istilasıyla gayrın tamamını hissetmekten külliyyen me'hûz olan zât cem'u'l-cem'dir. Fark, ağıyâr ile cem' masiva-yı billah müşahedesinde bulunmaktadır. Cem'u'l-cem' ise külliyyen istihlâktır ki hakikat galebesi indinde Allah'ı ihsastan fenâdır. Bu mertebeden sonra bir makâm ve bir halet vardır ki sûfiyye topluluğu ondan ikinci fark diye bahsederler. Bu da fenâ hâlindeki sâlikin farzları eda vakitlerinde istiğrak halinde sahva gelmesidir. Böylece şer'i mükellefiyetlere ehil ve muhatap olur, farzların edasına koyulur. Bu takdirde sahve dönmesi nefsin hazzı için değil bilakis bu dönüş Allah için rücu', Allah ile rucu' olur. İtibârât hasebiyle buna mutlak ilim, cem' hazreti, 'amâ mertebesi ve hakikatların hakikati denildiği gibi kendinde sıfat ve esmâin isticnatiyle (örtülmesi) hakikatler ve mahiyetler istiknâtından (gizlenmesi) dolayı cem'u'l-cem' de denir. “ جمع الجمع /شهود الحق قائماً بالحق و بيسمى فرق بعد الجمع /Cemu'l-cem'; Hakk ile kıyam halinde Hakk'ın şühûdudur ve cem'den sonraki fark olarak isimlendirilir.⁶⁹⁹

Müellifin cem'u'l-cem' üzerinde durduğunu görmekteyiz. Cem' ve Fark kavramları klasiklerin tamamında yer alırken cem'u'l-cem' ise bazılarında geçer. Bayezîd⁷⁰⁰ (öl. 234/848), Muhasibî (öl. 243/857), Harrâz (öl. 277/890), Kelâbâzî (öl. 380/990)'de cem'u'l-cem' tabiri kullanılmazken⁷⁰¹ Abdülkerim el-Kuşeyrî (öl. 465/1072),⁷⁰² Ebu'l-Hasan Ali b. Osman Hücvîrî (öl. 465/1072)⁷⁰³ ve sonraları Davûd-i Kayserî (öl. 751/1350)⁷⁰⁴

⁶⁹⁹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/633.

⁷⁰⁰ Ebû Yezid el-Bestâmî, *el-Mecmû'atu's-Sûfiyyetu'l-Kâmile*, tah. K. Muhammed Abbas, (Dimaşk: Daru'l-Medâ Yayınları, 2004), 154.

⁷⁰¹ Kelâbâzî, *Taarruf*, 88-89.

⁷⁰² Kuşeyrî, 74.

⁷⁰³ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 156-157.

⁷⁰⁴ Turan Koç, *Dâvûdu'l-Kayserî'ye Göre Cem' ve İçerdiği Hususlar*, Makâlât, 1,

gibi müellifler bu kavramı kitaplarında işlemişlerdir.

3.2.4. Sekr ve Sahv (السكر و الصحو)

Sekr kelimesi, güçlü bir vârid ile gaybet hâli,⁷⁰⁵ sözlükte durgunlaşmak,⁷⁰⁶ dinmek, fark edememektir.⁷⁰⁷ Tasavvufta sekr, hâllerin etkisiyle kendinde olmamaktır. Allah sevgisinin şiddetinden dolayı bu kendinden geçme hâli, bazen temyiz kabiliyetini kaldırdığı için sûfilerin hatalı sözler (şatahât) söylediği de vakidir. Bu durumda kişi vecd halinde haz ile acıyı aynı görmeye başlar.⁷⁰⁸ Şatahât bu halin etkisiyle söylenen sözlerdir. O nedenle şathiyye söyleyenler, sûfiyye tarafından makbul görülmemekle birlikte küfürle itham edilmezler. Çünkü bir sözün niçin ve nasıl söylendiği, en az o söz kadar önemlidir. Sahv ise gaybetten sonra hisslerin tekrar dönmesi,⁷⁰⁹ kendinde olmak, uyanmak, kendine gelmektir. Sûfi literatürde sahv, sekrdan sonra sâlikin hislerine dönmesidir. Bu iki hal birbirini tamamlar.

Sahv, hal-i ğaybetten sonra hiss hâline ve şu'ura dönmektir. Bunun mükabili sekr ise sâlikin, kalbine gelen vâridin kuvvetiyle duyularından sıyrılmasını ve ğaybetini ifade eder. Sekr ile ğaybet arasında artma ve eksilme bakımından fark olduğunu belirterek o farkı şu şekilde izah eder:

Sâlik, ona vâridi yeterli olmasıyla sekri tam olmayıp ğaybet ve hiss dairesinde mütereddid ve mütelevvin kalır. Bu ise ğaybet mertebesinden nâkıs olarak kendinde duyguya yer bulan sekr halindeki (mütesâkir) sâliktir. Bazen varidi güçlü ve kapsamlı olmasıyla sekri tam olur. Böylece mertebe-i ğaybet, sâlikin üzerinde

---

Yıl. 1991, Bahar, 37.

⁷⁰⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, 79.

⁷⁰⁶ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, (İstanbul: Dergâh, 2003), 129.

⁷⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 2/170-171.

⁷⁰⁸ Kelâbâzî, *Taarruf*, 88-89.

⁷⁰⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, 79.

zâid olur. Hâsılı sekr, sahibinin vâridi güçlü ve yeterli olduğu takdirde ğaybeti, sahib-i ğaybetin hâlinden daha şiddetli ve sağlam olur. Varidi yeterli olmadığı takdirde sekr sahibinden ğaybet sahibinin hali daha fazla ve tastamam olur. Sahv ve sekr, zevk ve şurbdan sonra meydana gelir.⁷¹⁰

Sahv ve sekrin, zevk ve şurbdan sonra husule geldiğini belirten müellif, tasavvuf ıstılahâtında sekr ve sahv kavramlarıyla ilgili olarak zevk, şurb ve rey terimlerinin de kullanıldığını belirtir. Kur'ân-ı Kerîm'de, "Rabbi dağa tecelli ettiğinde onu yerle bir etti ve Mûsâ yere yığılıp bayıldı"⁷¹¹ âyeti sekr/kendinden geçme haline işarettir. Hz. Mûsâ'yı kendinden geçirip bayılta vârid, Rabbi'nin dağa tecellisi ile gelmiş ve Hz. Mûsâ bayılarak dağı görmez olmuş, bütün idraki tecelli eden Allah'a yönelmiştir. İşte sâlik, cemal tecellisini müşahede etmeye başladığında kendinden geçerek sekr halini yaşar.⁷¹² Sekr halinde sâlikin gözünde eşya kaybolmaz ancak onun ilâhi huzurda bulunmasının tesiriyle acı ve hazzı fark etmez.⁷¹³ Kuşeyrî'ye göre sekr hali ğaybet halinden bazan kuvvetli, bazen zayıf olur. Zayıf iken vârid sâliki tam kuşatmamıştır. Dolayısıyla eşyayı hissetmesi mümkündür. Vârid kuvvetli iken dış dünyadan hiçbir şey hissetmez.⁷¹⁴ Müellifin belirttiği gibi Kuşeyrî'de⁷¹⁵ sûfilerin, sekr öncesi başlayan tecelliler sonucu yaşadıkları durumun aşamalarını anlatırken zevk, şurb ve reyy tabirlerini kullanır. Zevk ile başlayan sekr, şurb ile kemâle ulaşır, vuslatın sürekliliği ile sahva geçer. Böylece vâridlerin etkisi kalkar, sahv hâline döner:

---

⁷¹⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/634.

⁷¹¹ A'râf 7/143.

⁷¹² Abdullah Kartal, "Sekr", *İA*, (İstanbul: 2009), 36/334-335; Süleyman Uludağ, "Şurb", *İA*, (İstanbul: 2010), 39/269-270.

⁷¹³ Kelâbâzî, *Tarruf*, 89.

⁷¹⁴ Kuşeyrî, 79.

⁷¹⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Kahire: Daru Cevamiu'l-Kelim), 1940, 80.

Evveli zevk yani tatmak, sonra şurb (içmek) yani nûş etmek ve ondan sonra rey yani kanıp susuzluğu gidermektir. Sâlikin safâsı, onlar için zevk ve şurb mânalarını getirir. Devam ettikleri sürece teskin-i ateş ve hararetleriyle reyy ve safâ verir. Zevk sahibi mütesakir; şurb sahibi sekrân ve reyy sahibi sahvîdir. Sâlikin hubb ve şevki kuvvetli olsa şurbu daimi ve sermedi olur. Bu cihetle sahibi Hak ile ve her bir huzuzâtından fani olup varidlerinden müteessir ve hal-i mevcudiyette müteğayyir olmaz. Sırrı kesb-i safâ ve incila eden sâlikin meşrebi müteğayyir olmaz. Şürbu kendine gıda olan sâlik ondan müfarakate tahammul edemez ve onsuz bâki olamaz. “ شربت الحب كأسا بعد كأس فما شربت نقد الشراب ولا رويت ”⁷¹⁶

3.2.5. Tevâcüd, Vecd, Vücûd

Vecd, sözlükte beş duyudan biriyle veya şehvet, gazap ya da akıl yoluyla varlığı zâhir olan şey demektir.⁷¹⁷ Kaybettiği şeyi bulmak, arzusuna ulaşmak, aşk ve iştiyakla kendinden geçmek, heyecan duymak mânalarına da gelir.⁷¹⁸ Sûfî istilahında ise vecd, sema’da ortaya çıkan iki hal, zahmet ve niyet olmaksızın kalbe gelen şeydir.⁷¹⁹ Hücvîrî (öl. 465/1072)’ye göre bu hallerden biri hüznü yakın, diğeri murada yakındır.

Tevâcüd, vecd ve vücûd kavramlarını sahv-sekr kavramlarıyla ilintili olarak ele alan Hamîd-i Vâni el-Malatî hallerin başlangıç aşamalarında sâlikin zikrine takaddüm eden vasfın tevâcüd olduğunu söyler. Bundan sonrası ona göre vecddir. Yani vecd hüzn ve hubdan maksat tekellüfsüz sâlikin kalbine varid olan haldir:

⁷¹⁶ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/634. Şiblî (öl. 334/946)’ye ait bu şiir Bayezid-i Bestami (öl. 234/848)’den nakildir: “Muhabbet içtim bardak bardak, ne içecek bitti ne doydum”.

⁷¹⁷ İsfahânî, *Müfredât*, 854.

⁷¹⁸ Semih Ceyhan, “Vecd”, *İA*, (İstanbul: 2012), 42/583-584

⁷¹⁹ Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 245; Kuşeyrî, *Risâle*, 70.

Büyük meşâyih vecdi tevâcüdden ayırır. Vecd, teemmül ve tekellüf olmaksızın (düşünme ve külfet) varid olan etkilenme halidir. Fuâdın infiali ve vird meyvelerinin mevâcididir (kalbe zevk veren haller). Kimde evrâd vazifeleri çok olursa Hak (c.c.) canibinden letaifi, mazharı da çok olur. Varidâtın husulü, evrâd ve ezkâr semeresi olduğundan kalbinde vird u zikri olmayan sâlikin sırrında vâridi olmaz. Sâlikin sa'yı ve zâhiri ameli ta'ât lezzetini getirir. Mevâcid ve halâveti, tâat semerâtından ve vecd, netaic-i a'mal-i bâtinîyyedendir. Hâsılı vecd Cemâlullah nimetinden feyazan eden mükâşefe rahikinden (şarab) sekrin husûlüyle rûh tarabnak olarak (canlanarak) kalbin hayret ve heybet ile sineçak (dolu) olmasıdır.

Müellif tevâcüd, vecd ve vücûd arasındaki anlam ilişkisini; Tevacüd, başlangıç hâli vücûd ise nihâyet hâlidir. Vecd, tevacüd ile vücud arasında orta bir hâli şeklinde izah eder. Ona göre tevâcüd, sâlikin vecd ile istiğrakını ve vücudda istihlâkını (yok olması) gerektirir. Bu konuda sâliki, bir şahsın evvela denizi müşahede etmesi, sonra gemiye binmesi, daha sonra denize dalmasına benzetir. Müellif İmam Kuşeyrî (öl. 465/1072)'nin tarifine benzer bir tarifile, vücudu sözlükte beş duyunun bir sebeble veya şehvi-gazabi kuvvet ile ve akıl vasıtasıyla bulması şeklinde mânalandırır. Hak teâlâyâ nispet edilen vücud, ilm-i mücerred mânasınadır. İmkân ve kudrete de vücud denilmektedir. Nitekim “فإن لم تجدوا ماء”،⁷²⁰ âyetini “فإن لم تقدروا على الماء”⁷²¹ ile yorumlamaktadır. Vecd ise, aşk ve muhabbet mânasınadır. Ehl-i tarihin istilahlarında yer alan vücûd bu mânadandır.⁷²²

3.3. Diğer Tasavvufî Kavramlar

3.3.1. Sohbet, Mürşid, Şeyh (الصحة، المرشد، الشيخ)

⁷²⁰ Eğer su bulamazsanız. Nisa, 4/43.

⁷²¹ Eğer suyu elde edemezseniz (ulaşamazsanız).

⁷²² Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/634-635.

Sözlükte “صَحْبٌ – يَصْحَبُ – صَحَابَةٌ وَّ صُحْبَةٌ” arkadaşlık, yoldaşlık, korumak anlamına gelen sohbet⁷²³, Resulullah (s)’in yolunda, onun getirdiği değerlerle yaşamak, sakaleyn-i nebi (Kitap ve Sünnet) ile beraberlik ve nübüvvetin korunması için yapılan düzenli çalışmaları ifade eder. Ebû Haris b. Esed el-Muhâsibî (öl. 243/857) *er-Riâye*’sinin giriş kısmında sohbetin ilk örneğini ve sahâbenin Resulullah’ı istima’ını ele almış, konuyla ilgili analizler yapmıştır.

Sohbet için belli tarikati ve tarikatlerin seyr u sülûkunu takip etmenin şart olmadığını düşünen ve sohbe büyük önem vererek irşadını sürdüren zâtlar da vardır. Müellif de Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909)’ye dayandırarak mürşidin teslik (sülûk ettirmesi) ve insilâkda (sülûka koyulma) bilgilendirilmesinin şart olmadığını görüşündedir.⁷²⁴ Ancak Nakşbendiyye kelimât-ı kudsiyyesinden sefer der vatânı izah ederken, mezmûm ahlâktan memdûh ahlâka sefer edebilmek için mürşidin hizmetinde mukim olmak gerektiğini belirtir.⁷²⁵ Zirâ feyz-i ilâhi ile kalbi temizlemek mürşid-i kâmil işidir.⁷²⁶

Malatî sohbeti hem sözlük hem de terim anlamıyla ele alarak sözlükte arkadaşlık mânasına geldiğini belirtmektedir. Sohbetin sûfi ıstılahındaki anlamına dair; sâlikin büyükleri, küçükleri veya akranı ile olmak üzere sohbet arkadaşlığını üçe ayırır:

Sâlikin kendisinden üsttekiler ile olan sohbetinin hakîkati o zât’a hizmettir. Altındakiler ile olan sohbetin gereği, onun ahvâlinde bir noksanı görürse uyarıp kusûrundan haberdâr etmektir. Aynı derecede olan hemsohbetin Hak sohbetleri ayıplarından başkaları nazarında göz yummak ve bilmezlikten gelmektir. Bir

⁷²³ Isfehâni, *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'ân*, “sahibe” md. 361.

⁷²⁴ Malatî, 3/578.

⁷²⁵ Malatî, 3/636.

⁷²⁶ Malatî, 3/639.

kimse İbrâhîm Ethem (öl. 161/778)'e; “bende bir ayıba muttâli’ olursanız tenbih ve ikâz buyurmanızı niyâz eylerim” demesiyle cevâbında; “Ben sizi aynı rızâ ve muhabbetle mulâhaza ediyorum. Sizde meşru olarak her ne gördüm ise istihsân edip bir ucup ve kusur müşâhede etmedim. Eğer kendinizce şübhe var ise başkasından sorunuz.” diye buyurmuştur. لعين الرضا عن كل عيب كليلة و لكن عين السخط تبدى المساويا⁷²⁷ Rızâ ile bakan her ayıbı örter/Öfke ile bakansa tüm ayıpları döker.⁷²⁸

Müellif ihlâs ile yapıldığı takdirde, amellerin meyveleri ve uhrevi kazançlarının çok olacağını, amellerin hakikatinin ihlâs olduğunu, ihlâsın da sûfiyye-i kiramın sohbetine bağlı olduğunu belirtmektedir.⁷²⁹

Müellif çalışma ve murâkabede yalnız kalmayıp birkaç kimse ile birlikte olunması gerektiğini, bireylerin birbirlerinde fani olmak şartıyla sohbet etmelerinin mutlak uzletten evlâ olduğunu, çünkü sohbette birinin feyzinin diğerine fayda sağladığını belirtmektedir. Bu tür bir icâzet (eğitim süreci), sefâret-i mahddır (fütüvvet) ve bu mânanın büyük tesiri vardır. İcazet tarikatta daimî huzur, kalbin fenâsı, ahlâkın tehzibi ve Peygamber’e bağlılıkta istikâmettir. Bunlarla icâzenin alt seviyesine erişilir. Sohbete icazenin üst seviyesi ise nefis ve kalbin fenâ-bekâsı yani heyet-i vahdaniyye-i insaniyye arız olan tam fenâ ve yüksek bekâ ile gerçekleşir. O zaman itminan hâsıl olur. Bu seviyeye ulaşınca kişi evrendeki ilâhi cemâle dayanamâz. “لن يؤمن احدكم حتى يكون هواه تبعا لما جئت به” Getirdiğim şeye gönlü uymadıkça biriniz iman etmiş olamaz.”⁷³⁰ hadis-i şerifi mantukunca hevâ ve heves, ahkâm-ı Kur’âniyyeye tabi’ ve muvafık bulunur. İşte böylece icazenin ileri seviyesiyle mezun

⁷²⁷ Şafî, *Dîvân*, haz. M.İbrahim Selim, (Kahire: Mektebetü İbn Sina, 1984), 157.

⁷²⁸ Malatî, 3/629.

⁷²⁹ Malatî, 3/705.

⁷³⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Camîu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, (Beyrut: Müessesese Risale, 2001), 393.

olur.⁷³¹

Müellife göre sohbeta katılan ve sohbetteki muhabbete ulaşan kimse (tâlib), annesinin süt ile beslediği, kucağında gezdirdiği, okşayıp uyuttuğu her şeyi annesinin sorumluluğunda olan bir bebek gibidir. Annesinin sütle beslediği bebek (sohbet ehli-sahabe), vakti geldiğinde süttten kesilir, yürümeye başlatılır, koşturulur.⁷³²

Müellif, bir hadis-i kudsi naklederek Allah'ın sohbet ehli kulları arasında celis (sohbet ehli) olduğunu belirtir: Kulların haline vakıf olan Allah (c.c.) melaikeden sual eder; “Benim kullarımı ne amelde gördünüz?” Melekler; “Hamd ve sena ederler seni tekbir ile zikr ederler”. Hak: “Onlar beni gördüler mi?” Melaike: “Görmediler”. Hakk; “Görselerdi ne yaparlardı?” Melaike; “Daha çok hamd ve tekbir ederlerdi”. Hakk: “Onların talebi nedir?” Melaike: “Cennettir”. Hakk: “Onlar cenneti gördüler mi?” Melekler; “Görmediler” Hakk: “Görselerdi?” Melaike: “Çok isterlerdi” Melaike: “Ya rab! Bu taife, senin ateşinden korkarlar”. Hakk: “Onlar cehennemini gördüler mi? Melaike: “Görmediler”. Hakk: “Görselerdi ne olurdu”. Melekler: “Görseler daha çok istiâze eder, içtinap ederlerdi”. Hakk: “Şahit olun ki tümünden onları affettim”. Melaike: “Ya Rab! O zâkirlerin sohbet meclisinde filan kimse zikr için değil dünyası için gelmişti. Hakk: “Onlar benim celislerim (sohbet ehlim)’dir. “انا من ذكرني/Ben, beni zikredenin yanında otururum”⁷³³ onların sohbet arkadaşları bedbaht olmazlar.⁷³⁴

Sohbet makamında bulunan kimse pîr, şeyh, müşşid, halife, postnişin gibi eş anlamlı kavramlarla da ifade edilir. Şeyh

⁷³¹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/693.

⁷³² Malatî, 3/609.

⁷³³ Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'z-Zühd*, tah. M. Celâl Şeref, (Beyrut: Daru'n-Nahda, 1981), 126; Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'z-Zühd*, çev. M.Emin İhsanoğlu, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 68.

⁷³⁴ Malatî, 3/672.

kelimesi Arapça yaşlı, tecrübeli kimsedir. Kur'ân-ı Kerîm'de (Hûd, 72; Yûsuf, 78; Kasas, 23; Mü'min, 67) sözlük anlamında kullanılmıştır. Günümüz Arapçasında üniversite rektörüne şeyh denir. İslâm toplumlarında saygı ifadesi olarak bir beldenin yöneticisine, öncülerine de şeyh adı verilir. Şeyh kelimesi Araplarda ileri gelenler için kullanılır. Şeyh sabırlı, cömert ve misafirperverdir. Toplum yararı için kendini tehlikeye atacak cesaret ve liderlik özelliklerine sahiptir. İlim ve sanatta otorite olanlara da şeyh denir. Şeyhü'l-şuarâ gibi. Endülüs'te komutanlara şey-hü'l-mücâhidîn, Sicilya'da şehir yöneticilerine şüyûhu'l-medîne denmiştir.⁷³⁵

3.3.2. Râbita: Adâb ve Şurût (الرابطة: شروط و آداب)

Sözlükte râbitâ iki şeyi birbirine bağlamak, alaka, şiddetli sevgi demektir.⁷³⁶ Terim olarak tasavvufta sâlikin, bir mürşid-i kâmilin sûret (dış görünümü) ve sîretini (iç dünyasını) düşünüp örnek alması demektir. Bağlılık ve aidiyet duygusu olarak da nitelenebilecek olan râbita usulüne uygun yapılmazsa gizli şirke neden olabilir.⁷³⁷

Müellif râbitanın tanımını şöyle yapar: Râbita, ilâhi zâtî sıfatlarla gerçekleşen müşahede makâmına vâsıl bir kâmil mükemmil ile rabt-ı kalb edip, huzur ve gıyabında o zâtın sûretini hezâne-i hayalde hıfz etmekle onun evsâf ve ahvâliyle sıdk ve ihlâsı ve sa'y ve isti'dadı nispetinde tahakkuk eden, matlub-i hakiki fenâ fillahın mukaddimesi olan fenâ fişşeyhin tahakkukundan ibarettir.⁷³⁸

Sûfî hareketin tarihinde râbita bir ribat (sınır karakolu)

⁷³⁵ Mustafa Altunkaya, *Kur'ân ve İrfân*, (Malatya: İÜ Yayını, 2022), 192.

⁷³⁶ Ebu'l-Fazl İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tah. Abdullah Ali el-Kebir-M.Ahmed Hasebullah-Haşim Muhammed eş-Şâzili-Seyyid Ramazan Ahmed, (Beyrut: Daru'l-İlim, 1981), 3/1560.

⁷³⁷ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, (İst: Ataç Yay, 2015), 121, M. Ali Ayni'den nakil.

⁷³⁸ Malatî, 3/576.

uygulaması olarak hem sınır boylarında düşman saldırılarına karşı mukaddesatı korumak hem de beden ile nefsin irtibâtını sağlayan bir kalp uygulaması olarak Allah'ı hatırdâ tutmak, hareketin önderine (mürşid) bağıllık, yola mensubiyet, manevî beraberlik ve muhabbet tesis etmek amacıyla yapılmıştır. Binaenaleyh râbîta ile kişi sireten ve sûreten sevdiğine benzemekte, sevdiğini örnek almakta ve bir şahsiyet oluşturmaktadır.

Râbitanın, bütün din ve kültürlerde farklı biçimlerde var olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü her din, mezhep ve inanç kültü, mensuplarının aidiyetlerini sağlamak ve kuvvetlendirmek için bazı uygulamalar yapmaktadır. Kahramanlar, azîzler, mürebbîler ve liderler insanlara rehber ve örnek olmaları açısından önemlidir. Çocuklar büyüklerin kuvvetine güvenmeden büyümediği gibi insanlar da ideal ve kahraman bir dosta ihtiyaç duyarlar.⁷³⁹

Önceleri din ve edebiyata konu olan bu durum, günümüzde psikolojinin konusu haline gelmiştir. İnsan kişilik olarak benzeme, benimseme ve sevilen biri ile aynîleşme eğilimine sahiptir. Dinler, insanoğlunu sadece yanlış ideallerden kurtarmayı değil, yanlış bir şahsiyetin olumsuz etkisinden kurtarmayı da gâye edinmeli, toplumun yüz akı olgun şahsiyetlerine katılmaya teşvîk etmelidir. Eski Yunanlılar, kendilerini Elen Kahramanları'na benzetme prensibi ile yetiştirilirdi. Jaeger, Paideia! The Ideals of Grek Culture isimli klasik eserinde: 'Şahsî güçlüklerin giderilmesinde en etkili yardım, kahramanların örnek yaşantılarında bulunur, diyor.⁷⁴⁰ Râbitanın da rehber (mürşid)'lerin öncü kişilik ve davranışlarından faydalanma yöntemi olduğu söylenebilir.

⁷³⁹ Joshua Loth Liebman, *Kalb Huzuru*, çev. Sofi Hûri, (İstanbul: 1962), 186.

⁷⁴⁰ İrfan Gündüz, "Tasavvufî Bir Kavram Olarak Rabîta", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 8 [2007], 19, 23-53.

Râbîta uygulamasına Kur'ân ve hadislerden deliller serdedilmiştir;⁷⁴¹ “يا أيها الذين آمنوا اصبروا وصابروا وابطوا واتقوا الله”،⁷⁴² Ey iman edenler sabredin ve murabata edin (kenetlenin, tetikte olun) ve Allah'tan sakının”.⁷⁴² Âyette düşman saldırıları karşısında tetikte olma hali, uyanık ve teyakkuzda olmayı ifade eden rabitu/ابطوا sözcüğü kullanılmıştır. Başka bir yerde; “يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله وابتغوا إليه الوسيلة وجاهدوا في سبيله لعلكم تفلحون”/Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na yaklaşmaya vesile arayın. O'nun yolunda savaşın ki muradınıza eresiniz⁷⁴³ âyetinde geçen vesilenin de Allah yolunda cihad eden sınır birliklerinin (murabıt) çeşitli vesilelerle takvâ ve Rabbaniliğe duyulan derin saygıyı (râbîta) ifade ettiği beyan edilmiştir.⁷⁴⁴

Zübdetü'l-İrfân müellifine göre râbîta yaptırmaya ehil olmanın şartı; şeyhin, mürşid-i kâmilin veya ricalullah seviyesine ulaşan mürşidin kendisine şâhitliğidir. Şâhit sayısı artıp şüpheye yer kalmayınca kendisini de râbîta ettirebilir. Râbîtanın lâzım olmadığını ve olmayacağını söyleyenler, ya râbîtayı bilmezler veya turuk-i aliyyenin mefhum ve mantığını anlamazlar.⁷⁴⁵

Müellif râbîtanın önemini anlatırken sabrın ve doğrularla beraber olmanın gerekliliğine vurgu yapmakta, râbîtanın geçmişini 12 asır önceki Hanefî ulemasına dayandırmaktadır:

Bu tarik-i aliyyede uygulanan râbîta-i şerife; كونوا مع واصبر نفسك مع الذين يدعون ربهم⁷⁴⁶ ve الصادقين⁷⁴⁷ âyet-i kerime ve; عند ذكر الأولياء تنزل الرحمة⁷⁴⁸ hadis-i şerif ve sair

⁷⁴¹ A.Cahit Haksever, *Tasavvufa Dair Güncel Meseleler*, (Ankara: Anıl Yayınları, 2015), 99.

⁷⁴² Âl-i İmrân, 3/200.

⁷⁴³ Mâide, 5/35

⁷⁴⁴ İrfân Gündüz, *Tasavvufi Bir Terim Olarak Râbîta*, *Tasavvuf*, (Ankara: 2007), 19, 42-43.

⁷⁴⁵ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/579.

⁷⁴⁶ Sadıklarla beraber olunuz. Tevbe, 9/119.

⁷⁴⁷ Rabblerine duaya duranlarla birlikte nefesine sabret. Kehf, 18/28.

⁷⁴⁸ Aliyyu'l-Kârî, *Esrâru'l-Merfûa*, 249; Bu kaynakta hadisin metni; “Allah'ın salih kullarının zikri ile rahmet iner” şeklindedir. Müellif ise “Allâh'ın velilerinin zikri

ayât ve ehâdis ile sabit olmuştur. Râbita Mâverâünnehir ve Buhara'da oniki asırlık büyük Hanîfiye ulemasının sulûk ve teslikleri sırasında yaptıkları bir uygulamadır. Râbitasız zikir muvassıl değildir, zikirsiz râbita muvassıldır. Râbita her işte pişva (öncü) dir. Özellikle zikirde hazırlayıcı ve yardımcıdır. Allah'a özgü halvethane olan kalbi, nefsin mikroplarından ve şeytani dürtülerden temizler. Sultan mesabesinde olan zikrin varid olması için bu gereklidir.

Müellif râbitanın uygulama sıklığını, biçimini, uygulama süresini, okunacak âyet ve duaları ayrıntılı olarak izah eder. Ona göre sâlik, her gün vird edip sabah veya akşam namâzından sonra ya da başka bir vakitte abdestli temiz bir yerde kibleye müteveccih ve gözlerini kapayarak oturur. Lisan ile 25 kere estağfirullah deyip her keresinde ma'nâsı kalpte tefekkür eder. Bir fatiha-i şerife ve üç ihlâs Fahr-ı âlem (s) ile Şeyh Muhammed Bahauddin-i Nakşbend (öl. 791/1389)'e ve Gavsu'l-azam Abdulkadir Geylânî (öl. 561/1166)'ye ihda eder. Kalben onların rûhaniyyetinden istimdad eder ve kendini müridândan sayar. İhlâs-ı şerif ilave etmeksizin yalnız bir fatiha da Fahr-ı âlem (s) ile İmam-ı Rabbânî Şeyh Ahmed Faruk-i Serhendî (öl. 1034/1624) ve Mevlânâ Halid-i Bağdâdî (öl. 1242/1827) (k)'ye ihda eder. Onların rûhaniyyetinden kendisini mürid, mahsub ve mensub addetmelerini ister. Bir fatiha da okuyup misl-i sevabını Fahr-ı âlem (s) ile Seyyid Abdullah (öl. 1228/1813) ve Seyyid Tâhâ (öl. 1268/1853) (k)'ya ihda eder bâtınlarından feyizlenir. Bir fatiha da Fahr-ı âlem (s) ile Seyyid Muhammed Salih ve Seyyid Fehim (öl. 1896) (k)'e ihda eder. Bâtınlarından istifaza eder. Ondan sonra kısa olarak tezekkür-i mevt, yani kendini bilfiil meyyit ve tenaşir tahtası üzerinde kefene sarılmış, tabuta konulmuş ve mezarda defn edilmiş olarak hayalden geçirir. Mezarda olduğunu düşünerek; mürşidi, piri, vesilesi ve Allâhu Teâlâ ile arasında vasıtası olan zâtın karşısında kendini farz ederek nasiye-i

---

ile rahmet iner" olarak kaydetmiştir.

aliyyesine yani iki kaşı arasına bakar gibi kemâl-i azm ve muhabbetle; *وابتغوا اليه الوسيلة*; ⁷⁴⁹ âyet-i kerimesine emsalen onun sima-yı aliyyesini hezane-i hayalinde yahut kalbinde hayal tarikiyle durdurur. İşte bu hale râbîta derler ki bunun en azı çeyrek saattir. Daha az olursa tesiri de az olur. ⁷⁵⁰

Râbîtayı üç kısımda mütalaa eden Hamîd-i Vâni el-Malatî ilkini zikrin başlangıcında gerekli görür. Bu râbîta, pirin sûretini hezane-i hayalinde tasavvur etmekle yapılır. İkincisi pirin sûretini kalbinde tasavvur etmekle yapılır. Bu kısım, zikir esnasında bila ihtiyar kalbinde durdurarak zikir etmektir. Üçüncü kısım râbîta ise, pirin fiyakat ve heyetinde kendisini görmekle yapılır. Öyleki o aynen pirdir, kendisi değildir. Bu kısım ibadete mahsûstur meselâ hafızdan Kur'ân-ı Kerîm istima' ederken gözlerini kapar ve kendini pirin kıyafetinde farz edip dinler, adeta pîrdir o değildir. Keza Kur'ân-ı Kerîm ve *Delail-i Hayrât* okurken ders ve vaaz dinlerken, namâz kılarken kendisini mürşidin kıyafet ve heyetinde farz edip kıyam, kuud ve kıraatı yapan keennehu pirdir kendisi değil. Şu yolda namâz, zikir ve ibadetin halavet ve lezzeti bir başkadır. Adeta ilâhi huzura, ona layık bir vasıta ile girilir. ⁷⁵¹ Bu kısım râbîta için vesile âyeti delil getirilmekte ve râbîtanın bu üç kısmın haricinde bir harici kısmından daha söz edilmektedir:

“وابتغوا اليه الوسيلة” âyet-i kerimesine imtisal ediliyor. Râbîtanın harici başka bir kısmı daha vardır. Mütemediyen kendinizi pir ile berabermiş gibi hissedersiniz. Bu, ⁷⁵²كونوا مع الصادقين âyetinin gereğini ifâ demektir. Bu yolda çabalayan sâlik çabuk terakki eder ve ilâhi kurbîyet derecelerine ulaşır. Buna telbis râbîtası da derler. Şimdi mürid râbîta-i telbis ile mütelebbis olduğu halde kalbine müteveccih olur. Kalp ise sol memenin altında iki parmak aşağı üçüncü parmağın yerinde bir parça ete taalluk etmiş bir nûrani kuvvettir. O

⁷⁴⁹ Ona varan vesile arayın. Mâide, 5/35.

⁷⁵⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/576-577.

⁷⁵¹ Malatî, 3/576.

⁷⁵² Sadıklarla beraber olunuz. Tevbe, 9/119.

*parça et yumurtaya benzer. Sivri başı sol karbuğanın (kaburga) altına kalın başı içeriye doğru girmiştir. Buna kalb-i sanuberi derler. Kuvve-i nûraniyyeye kalb-i hakiki derler. Kalb-i sanuberi kalb-i hakikiye hücre ve yuva gibidir.*⁷⁵³

Müellif râbıtadaki feyizlenmeyle alakalı insanın kalbini, insanın bütünleştiren hakikati olarak nitelemekte, keyfiyet eseri zâhir oluncaya kadar kalbe yönelinmesi gerektiğini şöyle belirtmektedir:

Nakşbendiyyenin bâtni nispetinin feyezân ve teveccühlerinin üslubu şöyledir: Bu yolda meşgul olmak istediğinde evvela bu nispeti ona ifaze buyuran zâtın sûretini onların indinde ma'hud olan keyfiyyet ve hararetin eseri zâhir oluncaya kadar hayalinde tutar, sonra mezkûr râbıta ile havass-ı zâhire ve bütün gücüyle kalbine yönelir. Burada kalp kelimesinden murad hakikat-i cami'a-i insaniyedir (bütünleştiren insani hakikat). Bütün kâinât ulvisi ve süflisi o hakikatin tafsilatıdır. Bu mezkur hakikat-i camia bir şive hülûlden münezzeh ise de onunla kalb-i sanuberi itlak olunan et parçası arasındaki nispetten dolayı kuvay-ı zâhiriyye ve bâtiniyye ile o kıt'aya müteveccih olmak gereklidir.

Meşâyih râbıta konusunda çeşitli tavsiyelerde bulunmuşlar, yalnızken kalbe büyük-küçük hiçbir yabancı şeyi almamak, gelen havatırı izale etmek gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bunun için azimet, haramlardan kaçınma, mücahede, riyazet, istikamet ve oruç gibi yöntemleri önermiştir.⁷⁵⁴ Müellif, râbıta uygulaması sırasında kalbe bazı havâtır ve vesveselerin ârız olabileceğini bunun ise râbıtayı zevâle uğratabileceğini söyler. Bu durumu gidermek için birkaç defâ Allah'ı "Yâ Faâl" diyerek tesbih etmek, havâtır bununla da

⁷⁵³ Malatî, 3/576.

⁷⁵⁴ Betül İzmirli, Kuşadalı İbrahim Halvetî'nin Râbıta Hakkındaki Görüşleri, *Akademiar Dergisi*, Ankara: 2019, 7, 89-116.'dan naklen, Yaşar Nûri Öztürk, *Kutsal Gönüllü Veli Kuşadalı İbrahim Halveti Hayatı, Düşünceleri, Mektupları*, (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1982), 69-70. Mektup, 190-191.

gitmezse kelime-i tevhîdi “hakikatte Allah’tan başka bir varlık yoktur” mânasında düşünmek gerektiğini belirtir.

Râbitayı bir yol farz edip onu takip edip varid olan havatırı kalbî hakikatlere yönelterek nefy etmek lazımdır. Cüz’i olan hatırayı nefy-i külli olan kalbe tevcihle meşgul bulunması lâzımdır. Bu sûretle cüz’i olan hatıra intifaya yüz tutar. Tutmadığında sûret-i râbitaya iltica ve nispet-i ma’hude hâsıl oluncaya kadar hayalinde bulundurmakla nefy eder. Bununla müntezi olmadıği takdirde râbita zevale müteveccih olur. Bu esnada sâlik-i müteveccih kuvvetli bir azm ile sûret-i râbitayı zevalden hıfz ve hayalde sebat ile hatırayı def’a sa’y ve ihtimam ederek kuvvetli varid olan havatır ve vesveseleri def’ için birkaç def’a bihasebi’l-ma’nâ “Ya Fe’ââl” ism-i celili ile meşgul olmalıdır. Bununla da ref’ ve def’ olmazsa birkaç def’a kelime-i tayyibe-i “لا اله الا الله”/La ilahe illallah” la mevcude fi’l-hakîkati illallah ma’nâsiyle tasavvur eyleye.⁷⁵⁵

Zübdetü’l-İrfân’a göre; mürşidin kabrini ziyaret esnasında râbita, kible yönünde ayağına yakın, yüzüne teveccüh ile ihlâs ve Kur’ân kıraatından sonra feyizlenilerek yapılır. Rızâ makâmındaki rûhlara teveccühde şekli boyut feyze mani değildir. “صلوا علي حيثما كنتم”⁷⁵⁶ hadis-i nebevisi bu kelamın doğruluğuna delildir. Müellif Attâr (öl. 618/1221)’ın; önder şeyhlerin mezarlarını ziyaret edip ne kadar o velinin sıfatlarından anlamışsa ve ne sıfatla o azizin mezarına teveccüh edip gelmişse o miktar feyz aldığını belirtmiştir.⁷⁵⁷

Bir sâlik letaif-i hamsenin birinde fazla hararet hissederse ne yapmalı? Sorusuna müellif; ateşin şiddeti azalıncaya kadar zikri bırakıp râbita ve salavatla meşgul olur, şeklinde cevap vermektedir.⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 3/583.

⁷⁵⁶ Nerede olursanız olun bana salavat getirin. Ebû Davud, Hadis no. 2042.

⁷⁵⁷ Malatî, 3/639.

⁷⁵⁸ Malatî, 3/640.

Niyyet-i râbitaya futur arız olursa, diğer tâatın ityânında lezzet bulunmaz mı? Sorusuna ise cevaben; bazen kulluk lezzetine mani olur, feyzin azalmasına sebep olur. Bazen o azalma sebebi, râbita olan veçhe yönelik olur ve kulluk lezzetine mani' olur, az olsa bile duruluk kaybına sebep olur. Tevbe ve istiğfarla bu durum telafi edilerek onun tesiri yükselir. Feyz ile safâ kaybının arasını ayırmak dikkat ister. Her halükarda tevbe ve istiğfar faydalıdır. “و ما ظلمهم الله و لكن كانوا أنفسهم يظلمون”⁷⁵⁹ âyetinde açık olduğu üzere feyz-i Hakk devam eder.⁷⁶⁰

Bir kimseye mürşidin yüzü ğalib olsa ve her teveccüh eylediğinde onu hazır bulsa o kimsenin mürşid huzuruna gelmesi gerekli midir? Sorusuna şöyle cevap verir: Pîrin suretini muhafaza etmek müride zikirden daha faydalıdır ve bu manânın mürid için galebe ve devamı büyük nimettir. Sürekli huzurdaymış gibi pirden kolayca feyizlenir. Henüz kemâle varmamış mürid, râbita sahibi mürşidin huzur sohbetine devam eder. Sohbet terk olunmaz, fakat sadece sûret ve râbita ile iktifa hatadır, der ve râbitada yüzyüze sohbetin önemini şu cümlelerle vurgular: Sahabe (r), sohbet ve huzur devleti ile ashab oldu, yüksek derecelere ulaştılar. Üveys el-Karanî (öl. 37/657) manevi yolla Hz. Peygamber (s)'in bâtınından feyizlendiği fakat yüzyüze görüşmediği ve sohbet şerefi ile müşerref olmadığı için sahabe sayılmamış, tabiin zümresine girmiştir. İrşad önderinin sûreti (dış görünümü) gerçekte onun kendisi değildir. Mürşidden öyle feyizler alınır ki onun sûretinde o şeyler bulunmaz.⁷⁶¹

Müellif, murâkabede kalp latifesine müteveccih iken kalbi sanuberiden (çam kozalağına benzeyen kalp) başka bir kalbin daha var olduğunu o kalbin içinde de bir kalp beş altı gönül (dil) bulunduğunu meselâ altıncı kalpte bir genişlik olduğunu, yer ve gök ona konulsa yine de sığacak kadar özel bir tecelli müşahede

⁷⁵⁹ Allah onlara zülmetmedi lakin onlar kendi kendilerine zulmettiler. Nahl, 16/33.

⁷⁶⁰ Malatî, 3/661.

⁷⁶¹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/681.

ettiğini söyleyen kimseye şöyle cevap verir: Bu müşahede gâyet âlidir. Bizim tarikimizde (İmamı'r-Rabbanî mesleği) kemâl derecesine medâr vüsûl, tabi olunan şeyhle râbita içinde olmaya bağlıdır. Sâdık tâlib, intisap ettiği şeyhine olan muhabbetiyle onun bâtınından feyiz ve bereket alır. Her saat onun rengine girer. Fenâ fişşeyh böylece fenâ fillahın mukaddimesi olur. Zikir her ne kadar vuslat sebebi olsa da genellikle râbita-i muhabbete ve fenâ fişşeyhe bağlıdır. İnsanın kadr u kıymeti muhabbet iledir. Büyüklüğünün ve sair mevcudattan üstünlüğünün, bu vesile ile olduğu âşikârdır. Talibe lazım olan, talebini ve levazım-ı talebini şeyhe açıklamasıdır. Vusûl tarihinin tayinini ise şeyhe havale etmelidir. Nitekim hastanın uzman bir hekîme önce hastalığı beyan etmesi gerekir. Yöntem tayini talep etmek kendinden hastalığı izale etmektir. Talib, sohbetin bereketiyle izinden gittiği şeyhten feyz alır. Düşük sıfatlardan uzaklaşıp şeyhin rengine girer, fenâ fi'ş-şeyh olur ki o da fenâ fillaha ulaştırır. Eğer sohbet müyesser olmazsa şeyhe teveccühü kadar salt muhabbet ile de feyz alır. Lakin aralarında büyük fark vardır.⁷⁶²

3.3.3. Tevessül (التوسل)

Tevessül, bir şeye rağbetle ulaşmaktır. Bu da rağbet mânasını içerdiği için vuslatın en özel olanıdır. Kur'ân'da vesile kavramı şöyle geçer: “يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله وابتغوا إليه الوسيلة”/Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na yaklaşılmaya yol (vesile) arayın”.⁷⁶³ Allah'a vesilenin hakikati ise ilim ve ibadetle O'nun yoluna riâyet etmek, şeriatın erdemlerini aramakla gerçekleşir. Bu ise kurbiyet gibidir. Vesilede bulunan kimse (vâsil) ise Allah teâlâyı arzulayan demektir.⁷⁶⁴

Tevessül konusunda itiraz sadedinde öne sürülen “والذين اتخذوا من دونهم أولياء ما نعبدهم إلا ليقربونا إلى الله زلفى...”/Allah'ın dışında

⁷⁶² Malatî, 3/681.

⁷⁶³ Yusuf 12/24.

⁷⁶⁴ Isfehânî, *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'ân*, 870-871.

kendilerine veli ittihaz edenler biz onlara, bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz derler" âyetinin sūfi literatürdeki tevessül ile bir ilgisi yoktur. Zira birinde muhatap iman edenler iken diğesinde müşriklerdir. Birinde aracı yapılanlara ibadet ediliyorken diğesinde ibadet söz konusu değildir. Sahabe, tabiin ve selef uleması bu konuda hemfikirdir. İbn Teymiyye gibi birçok isim ise (öl. 728/1328) tevessülü sünnet olarak kabul etmekte ancak *Kaidetün Celiletün F'it-Te vessül ve 'l-Vesile* risalesinde bu hususta yapılan bazı hatalara değinmektedir.⁷⁶⁵

“ولله الأسماء الحسنى فادعوه بها”/En güzel isimler Allah'a aittir. O hâlde O'na bu isimlerle dua edin”⁷⁶⁶ “واستعينوا بالصبر و الصلوة”/Allah'tan sabır ve namâz ile yardım dileyin”⁷⁶⁷ âyeti tevessüle örnektir. Bir diğere tevessül ise sâlihlerin duasıyla yapılan tevessüldür. Böylece Allah'ın isimleri, salih amel ve salih kişilerin duasıyla tevessül İslâm ulemasının ittifakla kabul ettiği tevessül çeşitlerini teşkil eder. “Yâ Rabbi! Peygamberinin hürmetine” diye duaya başlamak bir vesiledir. Fakat vesileyi amaç yapmak şirktir. Örneğin; “Ya Hacı Bayrâm, şifa ver, mağfîret et!” gibi sözler şirk ve küfürdür.⁷⁶⁸

Müellif tevessülün Resûl (s)'e bağlılık ile etkin olabileceğini belirtmektedir. Tevessül olmaksızın zikir ve virdin de etkili olmayacağını vurgulamaktadır. Bazı havas için meleklerin vefat sırasında hazır bulunması ise ona göre tevessül içindir:

Allah'ın rızası Resûlün izinden gitmeye bağlıdır. Tevbe, zühd, tevekkül ve tebettül ona tabi olmadıkça makbul değildir. Ezkâr, eşkâr, eşrâk ve ezvâk da ona tevessül

⁷⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Tevessül”, (İstanbul: 2012), 41/6-8; İbn Teymiyye, *Kâidetün Celiletün fi 'l-Vesile*, Mecmuatu'r-Resâil, nşr. Reşid Rıza, (Beyrut: Lecnetü't-Türasi'l-Arabi, 1/16-19.

⁷⁶⁶ A'râf, 7/180.

⁷⁶⁷ Bakara, 2/153.

⁷⁶⁸ Cebecioglu, *Tasavvuf Sözlüğü*, (İstanbul: Kitabevi Yay, 2009), 700.

olunmadıkca me'mul olmaz. Evliya onun sonsuz denizinden bir cür'a ile kanar, müntefi' olur ve enbiya onun âb-ı hayat serçemesinden sirab ve mütemetti'dir.⁷⁶⁹ Bazı havas için bilatavassutî meleğin hazır bulunması muhtemeldir. Meleklerin bazı havas için tevassutu varid olmuştur. Onu edna tevil ile bu mânaya haml eylemek mümkündür ki bazı kâmillerin vefatlarında melekin hazır olması esbab-ı teveffiyeye mübaşeret için değil tevessül içindir. Böyle mülhem olmuşlar idi ki; “ غفرت لك و لمن توسل بواسط أو بغير وسط إلى يوم ”⁷⁷⁰ yani seni ve kıyamete dek bana vasıl olmak için vasıtalı veya vasıtasız sana tevessül edenleri mağfîret eyledim demektir.⁷⁷¹

Müellif rûhların bedenlerinden ayrıldıktan sonra heyâkile büründüklerini ve Rabbleri katında diridirler, âyetinin buna işaret olduğunu belirtmektedir:

*Rûhlar bedenlerinden ayrıldıktan sonra o rûhlar için heykeller halk olunup ervah o heyakile taalluk eder, o ervahın bedenlerine halef olur; ”لئل أحياء عند ربهم”⁷⁷² kerimesiyeli ona işaret olunmuş ve arzuladıkları lezzetlere nail olmakta ona **tevessül** ederler ki; “ يرزقون بما آتاهم الله من ”⁷⁷³ kavli-i kerimi de ona işaret eder. “ له قناديل معلقة بالعرش ”⁷⁷⁴ Yani tayr veya ervâh için arşa asılmış kandiller vardır ki bunlar kuşların yuvaları gibidir. Cennetin murad ettikleri mahallinde seyr, nimetlenme ve lezzetlerinden doyup nasiplenerek sonra mezkûr kandillere dönerler diye buyurup sonra Cenab-ı Hak onlara hitap eder ki; “matlabınız ve iştiha eylediğiniz şey nedir?” Onlar da; “Ya Rabbi! Ne talep edelim. Cennetinde muradımız olan makâmâtta müsterih olup murâdımız olan semerâtı ekl ve tenâvül eyledik” derler.⁷⁷⁵*

3.3.4. Zikir: Adâb ve Merâtib (الذكر: آداب و مراتب)

Zikir bir şeyi hatırdâ tutmak, anmak, bilgiyi korumaktır.

⁷⁶⁹ Malatî, *Zübetü'l-İrfân*, 3/682.

⁷⁷⁰ Sen ve kıyamete dek bana vasıl olmak için vasıtalı-vasıtasız sana tevessül edenleri mağfîret eyledim. Hadisi Kudsi.

⁷⁷¹ Malatî, 3/690.

⁷⁷² Bilakis onlar Rablerinin katında diridirler. Âl-i İmrân, 3/169.

⁷⁷³ Allah'ın onlara fazlından verdikleriyle rızıklandırılırlar. Âl-i İmrân, 3/170.

⁷⁷⁴ Onun arşa asılı kandilleri vardır. İstedikleri gibi cennetten alır sonra da o kandillere doğru onları götürür.

⁷⁷⁵ Malatî, *Zübetü'l-İrfân*, 3/714-715.

Namâz ve Kur'ân için de kullanılır.⁷⁷⁶ Farklı müştaklarıyla Kur'ân'da 269 yerde geçer. Daha çok Kur'ân⁷⁷⁷, öğüt⁷⁷⁸ ve düşünme⁷⁷⁹ mânalarında gelir. “ليذكر أولو الألباب/âyetleri üzerinde zikretsiner ve akıl sahipleri öğüt alsın diye...”⁷⁸⁰ ifadeleri kitabın indiriliş gâyesinin zikir olduğunu gösterir.⁷⁸¹ Zikir; lisan, kalp⁷⁸² ve sırrın zikri olmak üzere üç kategoriye ayrılır: Lisan zikri: Gönül ile bağlantıyı sağlar, tekrar edilerek lezzet alınır. Kalp zikri: Sevilenin hakikati seçkin kulların kalbinde belirir. Sırr zikri: Zâkir mezkûrda erir, benlik dönüşür, egonun izi kalmaz.

Öyleyse zikrin lisan, kalp ve organlarla eşgüdüm hâlinde gerçekleşmesi gerekir. Zikir kişiyi güçlü, aktif kılar; aşk, duygu ve sorumluluk yüklü bir varlığa dönüştürür. Buna göre tesbih ve namâz da bir zikirdir; “أقم الصلوة لذكري/Beni zikretmek üzere namâz kıl”.⁷⁸³ Kur'ân'da sadece “zikr” için ekber (en büyük) tabiri kullanılmıştır; “وذكر الله أكبر/Allah'ın zikri en büyüktür”.⁷⁸⁴ Lisan zikri, kalp ve sırrın zikrine ulaştırır. Böylece kalp aydınlanır ve kemâle ulaşır.

Tasavvufta zikir, sürekli Allah ile ve O'nun yoluyla meşgul olmak, zikrettiğinden başkasını zâhiren/bâtınen önemsememektir. Ancak bu şekilde zikrin bireysel/toplumsal faydaları elde edilir. Günlük hayatta yapılacak işlerin en hayırlısı zikirdir. Zâkirler ise toplumun en aktif, ileri görüşlü ve güçlü insanlarıdır.

Zübdetü'l-İrfân'da zikir bahsine müstakil bir fasıl

⁷⁷⁶ İsfahani, *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'ân*, 179.

⁷⁷⁷ Hicr, 15/9.

⁷⁷⁸ A'raf, 7/3; Nahl, 16/43.

⁷⁷⁹ Bakara, 2/269.

⁷⁸⁰ Nisa, 4/82; Muhammed, 47/24; Sad, 38/29.

⁷⁸¹ Taberî, *Camî'u'l-Beyan*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988), 1/153, 23.

⁷⁸² Kuşeyrî, *Risale*, 221.

⁷⁸³ Taha, 20/14.

⁷⁸⁴ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvufi Deyimler Sözlüğü*, “Zikir” md.

ayrılmış, zikrin tanımı yapılarak âyet ve hadislerle temellendirilmiştir:

Ma'lumdur ki zikir kelimesi Arabidir. Türkçesi anmak yani hatırlamaktır. Hatırlamak ise kalbî sıfatlardır. Lisanın onda bir dahli yoktur. Bizim tarikat-ı Nakşebendiyye'ye mahsûs zikir budur: ادعوا ربكم تضرعاً وخفية إنه لا يحب المعتدين /785 واذكر ربك في نفسك تضرعاً و خفية /786 الا بذكر الله مطمئن القلوب /787 emsali âyât-ı ke-rime, ehâdis-i şerife ve salihinin eserleriyle sabittir. 788

Müellif zikrin nasıl yapıldığını âyet, şiir, kelam-ı kibar örnekleri üzerinden anlatarak, âdâb ve mertebelerine değinir. Ona göre zâkir kemâl-i edeble namâzda oturur gibi oturur, başını ve vücûdunu azıcık kalbe meyl ettirir, gözlerini yumar. Çünkü göz, kalbin delili ve klavuzudur. Göz ne ile meşğul olursa kalp de onunla meşğul olur. Binâenaleyh zâhiri duyuları devre dışı bırakmak gerekir. Vücûdun hiçbir uzvu, isteyerek hareket etmemelidir. Zâkir, dudaklarını birbiri üzerine yapıştırır, lisanını damağına il-sak eder, kelime-i celâle-i Allâh'ı hayâl tarikiyle o kuvve-i nûra-niyye üzerinde icra eder. Yani lisan-ı hayâl ile kemâl-i zevk, kemâl-i şevk, kemâl-i hürmet, kemâl-i tevkir ve kemâl-i ta'zîm ile ma'nâsını; "ليس كمثلته شئى /Onun gibi hiçbir şey yoktur"⁷⁸⁹ âyet-i celilesine uygun olarak hiçbir şeye benzemeyen ve hiçbir şeyin ona benzemediği bir zâtın ismini, ism-i celili Allâh Allâh Allâh diye söyler. Onunla beraber hiçbir sıfatı tasavvur etmez. Hatta hâzır ve nâzırdır diye tahayyul etmez. Tesbihini alıp sağ elinin baş parmakları ile Allâh Allâh Allâh diyerek tesbih tanelerini atar kalbe. Bir hatıranın huturuna meydan vermemek sûretiyle kendisine kolay gördüğü takdirde kemâl-i sür'atle veya yavaş yavaş zikir eder. Zikir her hâlde kalbin havalisinde olmak gerektir. Zik-

⁷⁸⁵ Rabbini tazarru' ve korkarak anın. O haddi aşanları sevmez. Araf, 55.

⁷⁸⁶ Kalpler ancak Allâh'ı zikretmekle huzur bulur. Ra'd, 28.

⁷⁸⁷ Rabbini sabah akşam kendi içinde sessizce tazarru' ve korku ile an. A'raf, 205.

⁷⁸⁸ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/576.

⁷⁸⁹ Şura, 42/11.

rin vird-i yevmiyyesinin en azı beş bin olmalıdır. İşin olduğu takdirde yedi bin, olmadığı takdirde onbeş bin olması evladır. Zikrin bundan ziyade takrir ve temriri imkân haricidir. Kesret-i zikir ile keyfiyeti malum olur. Farisi’de demişlerdir; “خوب کردن از پر کردن است/Bir şeyi iyi yapmak onu çok yapmakla olur” Yani zikri iyi ve güzel yapmak çok yapmak ile olur. Yine Farisi’de demişler; “ذکر کن ذکر تا ترا جانست پاکى دل ز ذکر رهی نیست / Zikret zikret, canın sağ olduğu müddetçe, Kalbin temizliği zikir iledir yoktur başka yol” Yani can bedende iken zikret, zira kalbin temizliği zikir ile olur. Yine Farisi’de demişler; هر چه جز ذکر خدا راحتی است گر شکر خوردن / Eğer şeker yemek ölmek olsaydı Allâh’ı zikretmekten başka her ne varsa rahatlık olurdu.⁷⁹⁰ Yani zikir-i Hak’tan gayri her ne olursa olsun can çıkarmaktır. Zikreden insana bu da lazımdır ki bu tarik-i aliyenin her hâl u şa’nı sünen-i seniyye-i peygamberiyyeye ittiba’dır. Şeriattan hariç ve sünnetten fazıl bir şey yoktur.⁷⁹¹

Müellif, zâkirleri Allah’ın cülesası (hemsöbet) olarak niteleyen rivâyetleri aktarır ve zikir mertebelerine değinir. Ona göre kulların hâlini bilen Allah teâlâ meleklerden sorar; “Benim kullarımı ne amelde gördünüz?” Melekler; “Hamd ve sena ederler seni tekbir ile zikir ederler, tenzih ederler”. Hüdâvend: “Onlar beni gördüler mi?” Melaike: “Görmediler”. Hakk teâlâ; “Görselerdi ne hâlde olurlardı?” Melekler; “Daha çok tahmid ve tekbir ederler”. Hakk Teâlâ: “Onların talebi nedir?” Melaike: “Cennettir”. Rabbü’l-âlemîn: “Onlar cenneti gördüler mi?” Melekler; “Görmedi” Hakk: “Görseler nice olurlardı?” Fereştegân: “Ziyade talep edip haris olurlar idi” Fereştegân: “Ya rab! Bu taife, senin nârından havf ederler”. Hakk: “Onlar cehennemi gördüler mi? Melaike: “Görmediler”. Hakk: “Görseler nice olurlardı”. Melekler: “Görseler daha ziyade istiâze eder, içtinap ederlerdi”. Hakk: “Sizler şahit olun ki bi’l-cümle onları mağfîret eyledim”.

⁷⁹⁰ Farsça atasözü

⁷⁹¹ Malatî, *Zübdetü’l- İrfan Fi Tetkiki’il- İtkan*, 3/576.

Melaïke: “Ya Rab! O zâkirin meclisinde filan kimse zikr için değil dünyası için gelmişti. Hakk: “Onlar benim celislerimdir. “انا بنی بنی بنی/بنی بنی بنی/Ben beni zikredenin yanında otururum” onların sohbet arkadaşları bedbaht olmazlar.⁷⁹²

3.3.4.1. *Tevhîd ve La ilahe illallah Zikri*

Tevhîd/birleme vahdet/bir olmak kökünden türemiştir. Hakikatte herhangi bir cüz’ü olmayan şey demektir. Vâhid altı vecihle tarif edilir. Cins, tür, benzerlik, yapı, bölünmezlik, ibtidada birlik. Allah teâlâ teklikle vasıflandığında tecezzi ve tekesür caiz değildir.⁷⁹³

Allah’ı bütün vasıflarıyla birlemek olan tevhîd, zühd ile birlikte din gerçeğinin iki temel boyutundan biridir. Zühd ise, yaşamın tüm alanlarına tevhîdin uygulamasından ibarettir. Kısaca tevhîd kulun ikrarı, zühd ise ameli ve ihlâsıdır. O nedenle zühd için amelî tevhîd de denebilir.

Muhyiddin İbnü’l-Arabî (öl. 638/1240) ile Ahmed-i Sirhindî (öl. 1034/1624)’nin yaklaşımı Şühûdî tevhîd, همه از او/است/Her şey O’ndandır”, vüçûdî tevhîd, “همه اوست/Her şey O’dur” şeklinde ifade edilir. Allah efâl, sıfât ve zâtı ile teklîğini ifade sadedinde tevhîd-i ef’âl, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zât mertebeleri de kullanılır. “Lâ fâile illallah”, “Lâ mevsûfe illallah” “Lâ mevcude illallah” bunların ifadesidir.⁷⁹⁴

Hamîd-i Vâni el-Malatî de tevhîd bahsini tevhîd-i şühûdî ve tevhîd-i vüçûdî şeklinde ikiye ayırarak *Zübdetü’l-İrfân*’ın üçüncü kitabı olan tasavvuf ve ihlâs kitabında şu şekilde ele almaktadır:

Tevhîd iki mânayadır. Biri tevhîd-i şühûdî, ikinci tevhîd-i vüçûdîdir. Tevhîd-i şühûdî odur ki sâlikin meşhûdu Hak subhanehudan gayrı hiçbir nesne kalmaz

⁷⁹² Malatî, 3/672.

⁷⁹³ İsfehânî, *Müfredat*, 857-858.

⁷⁹⁴ Süleyman Uludağ, “Tevhîd”, *İA*, (Ankara: TDV, 2012), 41/21-22.

ve şühud-i vahdet bir nehc üzere istila eder ki dide-i bâtında kesretten nâm ve nişân nâbud olur. Bu mâna müdâmî (daimî) fenâdır ki onun fenâdan mukaddem olması maksud değildir. Ve tevhîd-i vücudi ki mecmû-i mevcûdâtı Hak teâlâ ve tekaddes olmak üzere görüp ve “همه اوست”⁷⁹⁵ teranesiyle müterennim olmaktadır. Bu makâmda eğer kisve-i suverde ise ona tecelli-i suveri derler. Ve bu tecelli müfni (yok edici) değildir yani bais-i ifna değildir. Fenâ'nın husulünden önce zuhûr eder. Ve eğer bu müşahede perde-i mânada veya verayı sûret ve ma'nâda huveydâ olursa ki bu müşahede vücud-i sâliki müfni'dir. Onun husulü fenâdır.⁷⁹⁶

Müellif ervâh-ı mevtâyâ yetmiş bin kelime-i tevhîd kıraat eden kimse o tevhîdi tekrar ederken mekâsidini nefy edip sûfiyyenin murâdı olan mânâyı mülâhazası caiz midir? Suâlîne şu şekilde cevap verir:

*Cevazında kelâm yoktur. Belki nefy-i mekasid ile karibtir ki afât-ı nefsten baid ve onun fenâsında dâhil ola. Bazı urefa demişlerdir ki; bir saat nef-yi vücûd-i beşeriyete sa'y eylemek, ehl-i ibadetin nice sâl (yıl) ibadetlerinden behterdir (daha iyi). Ulema bu mânâyı nefy eylemezler. Cihad-ı ekberi müstemil olan tâatından maksud ihlâstır. Ulemânın muradı olan mâna, sûfiyyenin de muradlarıdır. Onlar dahi maksudu ve mabudu nefy ederler. Lakin makâm ve mahal muhtelifdir.*⁷⁹⁷

3.3.4.2. Tevhîd'in Kısımları ve Tasavvufun Zevkî Oluşu

İmam Kuşeyrî (öl. 465/1072) tevhîdin üç mertebesinden söz eder: Hakk'ın Hakk'ı tevhîd etmesi, Hakk'ın halka yönelik tevhîdi ve kulun Hakk'ı tevhîd etmesi. Hakk'ın Hakk'ı tevhîd etmesi zatının tek olduğunu bilmesidir. İkincisi Allah'ın yarattıklarına koyduğu hükmüdür. Üçüncüsü yaratıkların Hakk'ı tevhîd etmesidir. Halkın Allah teâlâyı bir ve tek kabul etmesidir.

⁷⁹⁵ Herşey O'dur.

⁷⁹⁶ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/703.

⁷⁹⁷ Malatî, 3/710.

Yani Allah'ın teklîğinin kulun bilgisinde ve hükmünde olmasıdır.⁷⁹⁸

Malatî, büyük meşayihin tevhîde dört mertebe ta'yin ettiğini, bu mertebelerin 1- Tevhîdi imanî, 2- Tevhîd-i ilmî, 3- Tevhîd-i hâlî, 4- Tevhîd-i Hakk (Zâtî)'den ibaret olduğunu belirtmiştir.⁷⁹⁹ Buna göre ilk mertebe olan tevhîd-i imânîde müminlerin tümü müşterektirler:

Tevhîd-i imanî Zât-ı akdes-i ilâhînin birliğine (teferrüd) ve ma'budiyetini istihkak ettiğine âyet ve hadisler doğrultusunda kalben tasdik, lisanen ikrâr etmektir. Bu tevhîd, Hz. Peygamber'i tasdik neticesidir ve zâhir ilminden elde edilir. Bu tevhîd ile âşikâre şirkten kurtuluş ve İslâm yolunda müstakim olmak mümkün olur. Mutasavvife ve müminlerin tamamı bu tevhîdde müşterek, tevhîdin diğer mertebelerinde münferitlerdir. Tevhîd-i İlmî: Bâtını ilmden elde edilir. Ona ilm-i yakîn denir. O mertebe, sülûk ehlinin bidâyetinde, yakîn olarak hakiki varlık ve mutlak müessirin Allah'tan başka bir varlık olmadığını bilmesidir. Zât, sıfât ve efâlin cümlesini zât, sıfât ve efâlinde fani bilir. Her varlık, Mutlak Zât'ın varlık nûrundan meydana gelmiştir. Her sıfat, Mutlak sıfatların nûrundan bir nûrdur. Nerede ilm, kudret, iradet, sem' ve basar bulursa ilm, kudret, iradet, sem' ve basar-ı ilâhînin eserlerindedir. Tevhîdin bu mertebesi, ehl-i sülûkun tevhîd mertebelerinin başlangıcında yer alır. Bu tevhîdin başlangıcı avâm tevhîdinin sonudur.

Serrâc-ı Tûsî (öl. 378/988) sûfîlerin kendilerine has tevhîd anlayışını tevhîd-i sûfîyye veya tevhîd-i hâlî kavramlarıyla izah etmiştir. Buna göre sûfîler tevhîdi, keşf ve hâl yolu ile tahakkuk ettirmişlerdir.⁸⁰⁰ Müellif ise tevhîd-i hâlî mertebesini şöyle açıklamıştır:

⁷⁹⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, 255.

⁷⁹⁹ Malatî, 3/650-651.

⁸⁰⁰ Serrâc, *Lüma'*, 49-55; Mevlüt Özler, "Tevhîd" *İA*, (İstanbul: 2012), 41/22-24.

Tevhîdi hâli: Muvahhid sâlikiin zâtı gereği tabii âdetlerin zulumâtının cümlesi tevhîd nûrunun doğuşu ile telâşi (dağılır) ve izmihlal bulur (yok olur). İnsan olmanın gereği (mukteza-yı beşeriyyet) az bir bakiye, bazan nûr-i kevâkibin ışığında bulunabilir. فلما استبان⁸⁰¹ الصبح ادرج ضونه باسفار اضواء انوار الكواكب bu makâmda, sâlik-i muvahhidin vücudu, cemel-i vücud-i vahidin müşahedesinde öyle bir müstağrak olur, vahid-i hakîkatin zât ve sıfatından gayrısı onun şühûdunda görünmez. Tevhîdi de kendi sıfatından değil o vahidin sıfatından görür. Rü'yeti onun sıfatından görerek bu tarikle tevhîd dalgalarının yoğunluğu arasına düşer ve tevhîd denizine gark olur. Tevhîd-i ilmînin menşe'i murâkabe, tevhîd-i hâlinin menşe'i müşâhede nûrudur. Bu tevhîdde beşerî alışkanlıklar çoğunlukla kaybolur.⁸⁰²

Müellif dördüncü tevhîd mertebesi olarak zât tevhîdini evvelin evvelinde bir ve tek olması olarak açıklar. İmam Kuşeyrî'nin Hakk'ın Hakk'ı tevhîdi olarak izah ettiği bu tevhîde göre her zaman olduğu gibi, ezellerin ezeline de yalnız Allah vardı ve O'nunla birlikte hiçbir şey yoktu. Nitekim bugün de öyledir. Hakikatte yalnız Allah vardır ve hiçbir şey yoktur. Ebûbekir el-Kelâbâzî ise *et-Taarruf*'un tevhîd bâbında şunları söyler: Allah vâhid ve ehaddir. O'nun zâtı hiçbir zevâta, sıfatları da hiçbir sıfata benzemez. O'ndan başka kadîm yoktur. Başka tariflerle değil, kendi zâtını vafsettiği şeyle müsemmâdır.⁸⁰³

Tevhîd-i Hak (Zâtî): Ezel-i âzâlde kendisi ile tek varlık olması (başkasının tevhîdi ile değil) vahdaniyet vasfıyla ve teklik nâtiyle mevsûf olmasıdır. كان الله و لم يكن معه شئى و الآن كما كان⁸⁰⁴ ve ta ebedü'l-abad bu vasıf üzere olacaktır. كل شئى هالك الا وجهه⁸⁰⁵ hâlikun (yok

⁸⁰¹ Sabah belirdiğinde gezegenlerin nûrlarının ışığını kuşatır. Kuşeyri, *Tefsiru'l-İşarat*, haz. A.Hasan Abdurrahman, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), Zümer 39/22. âyetin tefsiri.

⁸⁰² Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/650.

⁸⁰³ Kelâbâzî, *Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, 13.

⁸⁰⁴ Allâh vardı ve hiçbir şey onunla beraber değildi, şimdi de öyle. Buhari Hadisi

⁸⁰⁵ Her şey yok olucudur ancak Allâh'ın vechi (onun için yapılan şeyler) müstesna.

olucu) kelimesinin ism-i fail olarak zikrinden murat, bütün eşyanın varlığı O'nun varlığında bu gün yok olucudur (helâk olucu). Bu hâlin müşahedesini ferdaya (yarına) havale etmek gafiller ve meczubların işidir. Büyük basiret erbabı ve müşahede ehli (zamansızlık ve mekânsızlık ehli) hakkında bu va'de-i müşâhede vaki olmuştur. ⁸⁰⁶”دنیاى ترا آخرت گردانیدم. Bu tevhîd, ilâhi bir tevhîddir ki noksan vasıftan beridir. Hüseyin Nevevî (öl. 1277) Kitab-ı Fevatih'in fatiha-i saniyesinde demiştir ki; işâret ve ibaretten arınmış (muarra), kuyud ve itibarâtan beri (müberrâ) olan zât-ı baht ve gayb hüviyyetinin idraki muhâldir. ⁸⁰⁷ولا يحيطون به علما” muttasıf olduğu rahmet ve re'fet vasıtasıyla cazibiyyeti kendi zâtında şâmil eylemekten men' eylemiştir. Ta ki vakitlerini bu muhâl olan şey'e sarf etmeyeler. İbn Abbas (r); sahabe-i kiramdan bir cema'at zât-ı teâlâ hakkında fikirde bulundular. Seyyide'l-mürselin (s) buyurdu ki; ⁸⁰⁸”تفكروا في خلق الله ولا تفكروا في ذات الله فانكم لم تقدروا قدره”. Kelamcılar marifet-i zât-ı ilâhi mümkündür derler. İmâm Gazâlî, İmâmu'l-Harameyn ve hakîmler ma'rifet-i zâtın teâlâ ve tekaddesin imkânsız oluşunda Sûfiyye fırkası ile aynıdırlar. Muvahhid sâlik önce bu hakikatlere vâfık olmalıdır.⁸⁰⁹

3.3.5. Halvet / (الخلوة)

Yalnızlık anlamında olan halvet, bir nev'i itikâftır ve arınmak için sâlikin, belli bir süre gözetim altında dış dünyadan uzaklaşması demektir. Nebi (s)'in Hira'daki inzivâsı ve Hz. Musa'nın 40 günlük Tûr-i Sinâ yolculuğu halvete kaynaklık eder.

Halvet tasavvuf tarihinde o kadar önemlidir ki bu isimle bir pîr (Ömer el-Halvetî (öl. 800/1397) ve bir tarikat (Halvetiyye) zuhûr etmiştir. Halvet uygulaması yapılırken günlük yiyecek

---

Kasas, 28/88.

⁸⁰⁶ Dünyayı ahirete çevirdim. Kelam-ı kibar.

⁸⁰⁷ Onu ilmen ihata edemezler. Taha, 110.

⁸⁰⁸ Allâh'ın yaratıkları hakkında düşünün. Allâh'ın zatı hakkında düşünmeyin. Allâh'ı gereği gibi takdir edemezsiniz.

⁸⁰⁹ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/650-651.

miktarı her gün azaltılır. Gündüzleri oruç tutulur, bitkisel gıdalar alınır, 40 gün boyunca itikâf yapılır. Temizlik dışında, koku sürünme, bakım gibi dünyayı hatırlatacak şeyler kullanılmaz. Kırk günün sonunda halvetten çıkılır. Mürid özel hazırlanan çorbayı içer. O akşam fakir-fukâra, garip-gurebânın karnı doyurulur.⁸¹⁰

Abdülkerim el-Kuşeyrî (öl. 465/1072) *er-Risâle* adlı eserinde halveti, safvet ehlinin sıfatı olarak zikreder ve uzletin ise vuslat emarelerinden olduğunu söyler. Ona göre mürid, hâllerin başlangıcında çevresindekilerden uzaklaşmalı sonra da ünsiyetini gerçekleştirmek için halvet etmelidir. Mürid halvete girerken insanların şerrinden uzaklaşmak için halvet ettiğini düşünmemeli, bilakis insanları kendi şerrinden uzak tutmak için halvet ettiğini düşünmelidir.⁸¹¹

Müellife göre Meşayih-i sûfiyye halvete girdiklerinde gözlerine bir takım acayib ve garaib şeyler münkeşif olur. Binâenaleyh onlar da bu talep ile halvete girmişlerdir. Hâlbu ki bu keyfiyet ayn-i i'tila (yükselme maksatlı) ve büsbütün dalâldir. Zira halvet, dinin selâmeti, nefsin hâllerini sorgulamak ve Allâh Te'âlâ'ya muhlisâne ibâdet maksadı ile yapılır. Müellif halvetin yapılış şekli ve şartlarına dair şunları ifade etmektedir:⁸¹²

İnsanlar arasında halveti tercih eden bir kimse, Allâh (c.c.)'ın zikrinden başka bütün düşüncelerden, arzularından ve herşeyden hâli olmalıdır. Eğer bu şıfatta olmazsa kendi halveti fitne ve imtihan olur. Halvete böyle bir maksatla giren kimsenin kalbine şeytan girer ve içini enva'-ı tuğyan ve gururla doldurur. Oysa o biçare de kendini hüsn-i hâlde zan eder. Ve bazı kimseler şartlarına riâyat etmeksizin halvete girerek ve ezkardan birine devam ederek kuva-yı nefsiyelerini bir noktaya cem' ve havass-ı zâhirlerini

⁸¹⁰ Bk. Cebecioğlu, 2009, 249.

⁸¹¹ Kuşeyrî, *Risâle*, 104.

⁸¹² Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/574.

*şevâğil-i hariceden men' ederler. Rehhabin, Berahime ve felasife böyle ederler. Bu keyfiyyet, safa-yı bâtını meydana getirir. Ancak ahkâm-ı şer'iyyeyi tatbik, hareket ve sünen-i Resûlullah'a sıdkla müteba'at sûretiyle icra edilen halvet tenevvür-i kalbi ve dünyaca zühdü ve helâvet-i zikri; salât, tilâvât ve ibadet hususlarında ma'alihlâs muameleyi intac eder. Bu babda siyaset-i şer'iyyeye ri'âyet ve Resûlullah (s)'e müteba'at etmeyenlerde yalnız safa fi'n-nefs hâsıl olup bu gibi fevaidden Nasârâ ve Brahma memnu' değildirler. Onlarda bu ahvâl vaki' olduğu meşhûrdur.*⁸¹³

Hamîd-i Vâni el-Malatî'ye göre kalp ilimlerine bazan havass nehirleri ile sevk olduğu gibi bazan bu nehirleri kapatıp kalp ilimleri kaynağından inficar edinceye kadar halvet, uzlet ve ğaddı basar (gözü kısmak) gibi riyâzât ile kalbi tathir ve hicap perdesini kaldırarak sevk-i ulûm etmek gerektiğini belirtir.⁸¹⁴ Nitekim Suhreverdî böylesi bir halvetin niteliklerini aktarırken şu ifadeleri kullanmaktadır: “Mürîd-i talib halvete girmeyi murad edince dünyadan soyutlanmak için hazırlıklarını tamamlayarak maliki bulunduğu şeylerin arasından çıkar. Seccâdesini ve elbisesini tertemiz bir şekilde hazırladıktan sonra gusleder, iki rek'at namâz kılar, ağlayarak Allah'a tevbe eder, içiyle dışını bir hâle getirir. İçindeki ğill, hased ve hıyanet gibi sıfatları çıkardıktan sonra halvet yerine yerleşir. Cuma namâzı ve diğer vakitlerini cemaatle kılma arzusundan başka dışarıya çıkmaz.”⁸¹⁵

Müellif, Nakşbendî usulünden “halvet der encümen”i de bir halvet türü olarak şöyle zikretmektedir:

Halvet der encümen, zâhirde halk ile bâtında Hak teâlâ ile olmaktır. “رجال لا تلهيهم تجارة و لا بيع عن ذكر الله”⁸¹⁶

⁸¹³ Malatî, 3/574-575.

⁸¹⁴ Malatî, 3/595.

⁸¹⁵ Suhreverdî, *Avârifu'l-Me'arif*, Tasavvufun Esasları, İrfân Gündüz-H.Kamil Yılmaz, (İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990), 279.

⁸¹⁶ Ticaretin ve alışverişin Allah'ı zikirden alkoymadığı adamlar vardır... Nûr, 37.

*kavl-i şerifi buna işaretir.*⁸¹⁷

Suâl: Eğer bir kimse için toplum içinde olmak ile bir köşede münzevi olmak arasında bir fark kalmamışsa onun halvet edip guşenişin (bir köşede oturmak, köşeye çekilmek) olması lazım mıdır, değil midir? Cevap: Halk arasında bulunmanın gaflet, lüzumsuz sözler, nâmahremlere nazar vb. gibi çok zararları vardır. Aynı şekilde halvette de vezaif-i tâat, ezkâr, killet-i mâlâyani vasıtasıyla zâhiri, bâtını ile cem'eylemek ve bunların emsali çok faydası vardır. Bu yararları gözetip zararlardan uzaklaşmak için halktan guşegir (köşeye çekilmek) olup halveti tercih etmek daha iyi ve daha mu'teberdir. Ancak halkın hukukunun zayi' olmaması şartı ile. Halkın hukuku zayi' olmamalı, eda edilmelidir. "العزلة منية الصديقين"⁸¹⁸ yani maksud-i mesmu'ları olmuştur. Eğer bir şahıs vakt u hâlden vakt u hâl-i digere husul-i terakki için halvetnişin olursa, belki hâlden mahvel-i hâle terakki eylemek goncayişdar olur ki bir hâlde kalmak kemâlden değildir.⁸¹⁹

Sohbeti bir tarikat ilkesi kabul eden Hâcegân'ın müessisi Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (öl. 575/1179), sosyal ilişkileri kesmeksizin Hakla beraber olmaya çok önem vermiş, bu düşünceyi "halvet der-encümen" tabiriyle ifade etmiştir.⁸²⁰ Gucdüvânî'nin halifesi Hâce Evliyâ-yı Kebîr (öl. 1250'ler)'e göre bu şekilde kendini tam anlamıyla zikre veren bir sâlik öyle bir mertebeye ulaşır ki çarşı pazarda dolaşırken bile kendi zikrinden başka bir ses işitmez.⁸²¹ Bahâeddin Nakşbend (öl. 791/1389), "Sizin tarikatınız hangi esasa dayanır?" sorusuna "halvet der-encümen" diye cevap vermiştir. Câmî (öl. 898/1492), "رجال لا يبيع عن ذكر الله" / Öyle adamlar vardır ki ticaret ve

⁸¹⁷ Malatî, 3/636.

⁸¹⁸ Uzlet, siddıkların sığnağıdır.

⁸¹⁹ Malatî, Zübetü'l-İrfân, 3/681.

⁸²⁰ Süleyman Uludağ, "Halvet der Encümen" İA, (İstanbul: 1997), 15/387-388.

⁸²¹ Sâfi Mevlânâ Ali b. Hüseyin, Reşahât Tercümesi, özleştiren. N.F.Kısakürek, (İstanbul: Furkan Yayınevi, 2015), 36-37.

alışveriş onları Allah'ı zikretmekten alıkoymaz"⁸²² meâlindeki âyetin bu prensibe işaret ettiğini söyler.⁸²³

Müellif Hamîd-i Vâni el-Malatî sırr gözü ile görmeyi, serab gözü ile görmeye üstün tutarak sülûk ehline halvet ve tenhaya râğbet etmeleri tavsiyesinde bulunmaktadır:

Halvet ve tenhaya (yalnızlığa) ziyade râğib ve nas ile ihtilat (içli-dışlı olmak), hususan dâhil-i tarikat olmayan merdum-i bigane (gafil halk) ile killet üzere (az görüşme) olalar ve zaruret kadar onlar ile hemnişin (sohbet) ve talip olalar. Lakin taliplerin ahvâline hoşça nezaret, riâyet ve onların ahvâlini tefakkud, eda ve ehl-i beytin hakk-ı şer'isi dahi eda ve onlarla kesret üzere ihtilat eyleyip, nisvan (kadınlar) ile musahabet eylemek, hutam-ı dünyeviye meyl eylemeye sebep olur ve Hak subhanehudan gafil eder, dûr eder.⁸²⁴

Müellif, sâliklerin kendilerine ait işlerle meşgul olmalarını, nefy u isbât zikrine devam etmelerini ve kendileri için birer halvet zamanı belirlemelerini tavsiye etmektedir:

Gecelerde vird-i zebân ve kendi kârınızda (işiniz) sergerm olun (meşgul olun). Onların ahvâline nizâm ve hem kendi ahvâlinize bir iki vakit halvet tayin edin. Kelime-i nefy u isbâtı tekrâra râğbet ve ihtimâm edin. Lâ ile muradât ve mekâsıdı nefy edip, vücûdu ve onun tevabî'ini kendinden selb edesiniz ki tam müntefî olalar.⁸²⁵

Mevlânâ Celâleddin (öl. 672/1273) halvetin halâvetinden dolayı halvetten çıkmak istemediğini şu beyit ile anlatır: “من نخواهم شد ازین خلوت برون \ زانکه مشغولم باحوال درون/Ben bu halvetten çıkmak istemem. Çünkü derûn halleriyle meşgulüm”⁸²⁶

⁸²² Nûr 24/37.

⁸²³ Lamîî Çelebî, *Nefehâtü'l-Üns, Evliyâ Menkıbeleri*, haz. S.Uludağ-M.Kara, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 1995), 345.

⁸²⁴ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/681.

⁸²⁵ Malatî, 3/694.

⁸²⁶ Mevlânâ, *Mesnevî-i Ma'nevî*, Defter-i Evvel, 28.

3.3.6. Murâkabe (المراقبة)

Sûfî düşüncenin önemli kavramlarından murâkabe korumak,⁸²⁷ boyunduruğu kaldırmak,⁸²⁸ denetlemek ve feyiz almak⁸²⁹ anlamlarına gelir. İnsanın yakaza hâlinde, ilâhi kontrolde olduğu bilinciyle yaşamasıdır. Tasavvufta bütün hâl ve hareketlere Allah'ın vakıf olduğu şuuruyla kalbi zararlı şeylerden korumaktır.⁸³⁰

Murâkabe ders gibidir. Dizüstü oturulup uzuvlar kımıldamadan 15 dk - 3 saat arası gözler yumularak ve sadece Allah düşünülerek yapılır. Böylece dervişe manevî âlemden feyz akar. Murâkabenin hakikati, ihsân düzeyinde kulluk etmektir. Avamın murâkabesi Allah'tan havf, havassınki Allah'tan recâ etmektir. Alâmeti ise Allah'ın seçtiğini seçmek, O'nun yüce kıldığını yüceltmek, küçümsediğini küçültmektir.⁸³¹

Murâkabe, Kur'ân-ı Hakîm'de 30 ayrı yerde geçer; “وكان الله على كل شيء رقيباً/Allah herşey üzerinde rakîbdır”⁸³² âyetinde gözetleyici mânasında, “ما يلفظ لديه من قول إلا لديه رقيب عتيد/İnsan ne söylese onu gözetleyen biri vardır”⁸³³ âyetinde saklayan, kaydeden mânasındadır. Murâkabe; “الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك/İhsan; Allah'ı görürcesine ibadet etmendir. Sen O'nu görmesen de O seni görmektedir”⁸³⁴ hadisinde de işaret edilen bir kavramdır.

Hamîd-i Vâni el-Malatî murâkabe kavramı ile ilgili

⁸²⁷ Komisyon, *Mucemu'l-Vasît, Mecmeu'l-Lüga*, (Kahire: Mektebe Şuruki'd-Düveliyeye, 2004), 364.

⁸²⁸ İsfahânî, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'ân*, 202.

⁸²⁹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 253.

⁸³⁰ Serrâc, *Lüma'*, Tah. A. Mahmud-A.Sürûr, (Mısır: Daru'ul-Kütübi'l-Hadise, 1960), 82.

⁸³¹ Ethem Cebecioglu, “Murâkabe” md.

⁸³² Ahzab, 33/52.

⁸³³ Kâf, 50/18.

⁸³⁴ Suyuti, *Dürrü'l-Mensur*, 1/93; Buharî, *Sahih*, Tefsiru'l-Kur'ân, Hadis no. 4777; Müslim, *Sahih*, İman, Hadis no. 10.

sorulara geniş yer vermekte ve murâkabe bahsini şöyle izah etmektedir:

Suâl: Murâkabe hâli ve murâkibesizlik bir olmuş. Bazen murakıp değilken keyfiyet daha çok zuhur eder. Teveccüh ve murâkabe vaktinde keyfiyet ve halâvet az görünür. Neden? Cevap: Murâkabenin vaz'ının nefisler için olduğu söylenir. Külliyyen olmasa da bazen tehallîf eder nihâyet daire-i zill nihâyet-i enfüse dektir. Âfâk-ı enfüsün dışında zill yoktur. Asalet nispetinde şuru' vaki' olur. Ve bizim büyüklerimizin nispeti, dilruba (gönül kapan) ma'suk hükmündedir. Ona takayyud ve teveccüh edip murakıp olundukça, işve edip kendini bir tarafa çeker, mahbub olur. Onu kendi zuhuru üzere terk eylediğinde cilvenemâ olup miktarınca zuhur eder.⁸³⁵

Ebû Nasr es-Serrâc (öl. 378/988) *el-Lüma*'ında murâkabenin üç nevinden söz etmektedir. Bunlar murâkabe-i bâtın, Hakk'ı Hak için murâkabe ve Hakk'ı murakabedir.⁸³⁶ Müellif de murakabenin ne olduğu ile alakalı soruyu cevaplarken murakabenin tarifini yapmakta ve murâkabe çeşitlerini izah etmektedir:

Murâkabe, abd-ı Hak subhanehunun devam üzere kendine ittila'ı, ilmi ve huzuru olduğunu bilmektir. Bu murâkabe, birkaç murâkabe çeşidini ihtiva eder. Birinci murâkabe; istidatlı sâlik bu yüksek cezbeyi seçer, kendine murâkabeyi öz nasibi bilir, hatta sâlik bu murâkabenin tasarrufuna mâlik olur, (murâkabe onda mülk olur) bu bilgisiyle varlık zerrelerinden her bir zerreyi kuşatır. Onun zâhir veya bâtına sirâyetini anlayıp; “ألا إن حزب الله هم الغالبون”⁸³⁷ hükmü ile o sıfatın

⁸³⁵ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/691.

⁸³⁶ Serrâc, *Lüma*, 83.

⁸³⁷ Dikkat edin Allah'ın tarafı (hizbullah) galip gelecektir. Mâide, 56. (Âyetin orijinali “فإن حزب الله / Feinne hizballahi” şeklinde olması gerekir. Ancak Mücadele sûresi 22. Âyette geçen الله إن حزب الله / Ela inne hizballahi” ibaresi ile yer değiş-

kahramanı onun varlığına galip olur ve onun cinsinde sâlikin varlığı zayıf görünür.⁸³⁸ İkinci murâkabe; bu alakadan muhabbetin galebesi ve yüksek cezb tarikiyle ilim sıfatına vâsıl ve cüz'î ilimden külli ilme intikal etmektir. Böylece misalden hakîkate doğru hızlanır ve o sıfatın da o taalluk gibi varlık zerrelere ihata edip zâhir ve bâtına sirâyet ettiği âyân olur. Üçüncü murâkabe; sonsuz inâyetle bu sıfattan yücelip Zâti huzura uruc eder ki o mevkide Zât-ı izz-i burhana bizzat hazırdır. Sıfat yolundan mevsûfe girer, o huzurdan geçer, mahv ve fâni olur ve kendi huzur nûrundan çıkıp nûrların başı olan o huzur ile tahakkuk eder. Küçük velâyetin tahsilinde umde, gerçekten murâkabedir. Zât ismi, nefy u isbat zikri gibi kalp zikirleridir. Bundan başka iki velâyetin de husulünde umde, nefy u ispat ile lisan zikridir ki nüvuvvet mertebesine merbut olan kemâlâtın husulüne yardım eder, bu da Kur'ân tilavet ve namâzdır. Özellikle farz namâzlar ve sonra bir makâm gelir ki onda amelin neticesi ve itikadın eseri yoktur. O makâmda terakki eylemek mücerred tefaddul ve ihsâna merbuttur. Ve bu makâm bi'l-asâle enbiya-i mürsele mahsûstur. Onun fevkinde bir kemâl dahi vardır ki onda mahz-ı fazl ile muhabbete irtika rûnema olur.⁸³⁹

Müellif murakabenin sözlük ve terim anlamını ayrıca verdikten sonra on iki kısım murâkabe olduğunu belirtir ve bunları şöyle izah eder:

Murâkabe dikkatle nazar etmek demektir. Terim anlamı, sâlikin bütün hâllerinde ilm-i zevkisi ile ilahi ittilâı devam ettirmesidir. Murâkabe oniki kısımdır. Sâlik biinâyetillah bir saat veya daha fazla masivallahdan bir düşünceye dalmaksızın huzur-i maallahta murâkabe-i ahadiyyeye telkin olunur. Eseri zuhurunda murâkabe-i meyyit telkin olunur. Devamında tecelli-i esmâ, ef'al, sıfat, zât, fenâ fillah, bekâ billah, müstağrikine fî zâtillah ta'bir olunan

---

miştir. Hafızlar Kur'ân'ın diğer âyetlerine de vakıf oldukları için kimi zaman sehven harf hatası yapabilmektedirler.

⁸³⁸ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/713.

⁸³⁹ Malatî, 3/713.

hâller nümayân olur. İbtida tecelli-i esmâ, sonra tecelli-i ef'aldır, sonra tecelli-i sıfâttır.⁸⁴⁰ Tevhîd ilminin menşei murâkabe olduğu gibi tevhîd hâlinin menşei de nûr-i müşahededir. Bu tevhîdde rüsum-i beşeriyet ekseriyâ muntafi olur.⁸⁴¹ Her çend bu esmâ ile benâm değil idi. Fahr-i âlem (s)'in kelamı, sükûtu, teveccühü, murâkabe ve emsali zikirdir.⁸⁴²

Hülasa murâkabe ona göre bireyi sürekli bir bilinç hâline yükseltir. Maddeye ve onun farklı görünümüne bağılıktan kurtarır ve ona uyanık bir kalbi armağan eder.

3.3.7. İnsan-ı Kâmil/İdeâl İnsan (الإنسان الكامل)

Bilim, insanın hakikatini araştırır ve örneklemeler yapar. Bütün inanç ve düşünce sistemlerinin bir örnek insanı vardır. İslâm'ın örnek insanı, Hz. Muhammed (s)'dir.⁸⁴³ İnsan-ı kâmil teorisi, dinî/ahlâki boyutları olan bir fikrî çaba ve rûhî terübenin ürünüdür.⁸⁴⁴ Hz. Muhammed kadar olgunluğun (kemâl) zirvesinde başka bir kimse olmadığı gibi onun kemâlâtteki tekliğine ahlâkı, ahvâli, efâli ve akvâli de şahittir.⁸⁴⁵

Kimi felsefeler insanın önemsizliğini, kimi de onun kutsallığını ileri sürer.⁸⁴⁶ İnsan-ı kâmil ise onu zaaflarıyla-faziletleriyle bir bütün olarak kabul eder; “لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ”⁸⁴⁷ âyeti ile ona yüce bir hedef gösterir. İnsân-ı kâmil'e ilk dönem teliflerinde rastlanmaz ise de İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) buna zemin hazırlarken Abdülkerîm el-Cilî (öl.

⁸⁴⁰ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3, 597.

⁸⁴¹ Malatî, 3/651.

⁸⁴² Malatî, 3/686.

⁸⁴³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009), 134.

⁸⁴⁴ Mehmet Aydın, “İnsan-ı Kâmil”, *İA*, (Ankara: 2000), 22/331-332.

⁸⁴⁵ Abdülkerim el-Cilî, *İnsan-ı Kâmil*, çev. A. Mecdi Tolun, haz. S.Eraydın, E.Demirli, A.Kartal, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 372.

⁸⁴⁶ Anna Maria Schimmel, *İnsanın Mistik Boyutları*, çev. E. Kocabıyık, (İstanbul: Kabalcı Yay, 2001), 188.

⁸⁴⁷ Ahzab, 33/21; “Resulullah'ta sizin için en güzel örnek vardır”.

832/1428) bunu sistemleştirmiştir.⁸⁴⁸ “إن الله خلق آدم على صورته”⁸⁴⁹ hadisinde geçtiği gibi insan varlık âleminde ilâhi cilveye haiz tek varlıktır. O bakımdan insan-ı kâmil anlamak, bir bakıma evreni (kozmetik insan) anlamaktır.

İnsân-ı kâmil, “tamam”ın ötesinde bir “kemâl”i ve ilâhi ahlâk ile ahlâklanmayı ifade eder. Bu ahlâk Hamîd-i Vâni el-Malatî’ye göre fenânın da ötesinde bir hâl ile elde edilir. Allah’da fani olup benliği yok saymaktır. “اليوم أكملت لكم دينكم و أتممت عليكم” Bugün size dininizi kemâle erdirdim ve üzerinize nimetimi tamamladım”. Buna göre ‘tamam’, bir şey için gerekli araçları anlatır, tersi ‘noksan’dır. Kemâl ise; “نرفع درجات من نشاء و فوق كل” Dilediğimizin derecesini yükseltiriz. Her bilenin üstünde bir bilen vardır”⁸⁵⁰ âyetinde olduğu gibi tamamlanmış bir şeyin daha ilerisini, ekmelini ifade eder. İbnü’l-Arabî de bu âyeti tefsirinde şunlara yer verir: Bu âyet indikten sonra başka bir âyetin inmediğini, dinin tamamlandığını belirtir. Duaya icabet ederek Allah’ın duaları kemâle ulaştırdığını söyler. Yahudî biri bu âyeti duyunca Hz. Ömer’e; “Eğer böyle bir âyet bize inseydi bu günü bayram ilan ederdik” der.⁸⁵¹

Zübdetü’l-İrfân müellifi beşinci hazerâtı insan-ı kâmil olarak alır ve bu ıstılahı İbnü’l-Arabî’nin değindiği gibi⁸⁵² şöyle ifade eder.

*Ona göre insan-ı kâmil olmazsa râbûta da serab olur. Zira vâki’ olduğu üzere (mürşidsiz) yeterli olsaydı evliya ve enbiyanın varlıkları kâfi gelirdi. Ebû Leheb ve Ebû Cehil bu hâle şahitlerdir. Sadece itikad üzere yeterli olsaydı abede-i evsan (puta tapıcılar) itikadlarıyla müstefid olurlardı.*⁸⁵³

⁸⁴⁸ Ethem Cebecioğlu, M.Aşkar, V. Göktaş, H. Yaman, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem Yay. 2012), 298.

⁸⁴⁹ Sahihu’l-Buhari Şerhu Fethi’l-Bari, Kitabu’l-İsti’zan, 5/11, No. 6227; “Allah Âdem’i kendi sûretinde yarattı”.

⁸⁵⁰ Yusuf, 12/76.

⁸⁵¹ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, tah. M.Abdulkadir Atâ, (Beyrut: DKİ, 2003), 38.

⁸⁵² İbnü’l-Arabî, 40.

⁸⁵³ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 3/617-618.

*Binâenaleyh ancak insan-ı kâmile râbîta hâlinde olmak muteberdir. فلا تكن من الغافلين/Gafillerden olma!*⁸⁵⁴

Üç tabakadan oluşan bir meratibden söz eden müellif, birinci kısmı tabakâ-i kâmilân ve vâsîlân olarak zikreder. Ona göre kâmilân Kur'ânî kavramlardan sabikun/öne geçenlerdir. “ و السابقون السابقون / Öne geçenler ve öne geçenler”⁸⁵⁵ âyeti onlara işâret eder. Allah'ın fazl ve inâyeti onları murad (istenen) ve mücteba (seçkin) kılmıştır. Bu yüksek tâife hâlâiki, saadet-i variseye ulaştırmak için ilmen ve zevkan yüksek derecelere terakkiye delâlet ederler.⁸⁵⁶

Müellif ârif-i kâmilin, ahlâkullah ile ahlâklandığını söyler ve marifetlerden şeriatın güzel gördüğünü güzel (hüsn); çirkin gördüğünü çirkin (kabîh) görür. Ona göre, en doğru yolu (tarik-ı müstakim) bulmak, nebevî sünnetlerin nûrları olmadıkça imkânsızdır. Kurtuluşa ermek ise nebevî etvârî (tavırları) iltizam etmedikçe tamamen hayâldir.⁸⁵⁷

Şeyh Hamîd bir insan-ı kâmilin bir başka insan-ı kâmile hilafet verip şeyhlik makâmına iclas (tayin) etmesi yanında bir nâkîsa icazet vermesini de bir takım yararları dikkate alarak mümkün görür ve bunu şöyle açıklar:

*Naks (noksanlık) her ne kadar icazete uygun düşmez ise de kâmil ve mükemmil bir nâkîs kendi nâibini, menâbı eder onun destini kendi desti olmak üzere bilirse, naksın zararı mürşide geçmez.*⁸⁵⁸

Müellife göre, mürşid-i kâmilin verdiği eğitimden istifade edebilmek için sohbet halkasına girip muhabbeti tatmak gerekir. Mürşid-i hakikat ve tarikat erbabının rehberi olan kâmil ârif ve mükemmil üstâd, yeni başlayan talibe kabiliyetine göre kalb yolunu gösterir. Zamanla kalbini ilâhî muhabbet nûruyla

⁸⁵⁴ Araf, 205. Malatî, 3/578.

⁸⁵⁵ Vâkıa, 56/10.

⁸⁵⁶ Malatî, 3/624.

⁸⁵⁷ Malatî, 3/693.

⁸⁵⁸ Malatî, 3/693.

aydınlatıp, sahabe eğitiminde pestan-ı himmetten elban-ı ma'arif (himmət göğsünden maarif sütleri) içirir. Talip, hakla bâtilı fark ve nefis ile rûhu temyiz edip isti'dad mertebesine ulaşana kadar böyle devam eder.⁸⁵⁹

İnsan-ı kâmil eğitiminden gâyenin, genel olarak Hz. Peygamber'in yüce ahlâkını kuşanmak, ilâhi ahlâk ile mütehallik olmak ve a'mal-i şeri'yyeyi suhuletle ifa etmek olduğunu belirten müellif; bu gâyenin, tâlibin ve sâlikin tabakasına ait olduğunu; vâsiline, kâmilin ve daha yukarı mertebelerin bunlardan başka üstün gâyeleri bulunduğunu belirtmektedir.⁸⁶⁰ Nitekim Dâvûd-i Kayseri er-Rûmî (öl. 751/1350) insân-ı kâmil mertebesinin bütün ilâhî ve kevnî mertebelerin toplamından ibaret olduğunu söyler. Ona göre insan-ı kâmil bütün kitapları bünyesinde toplayan bir kitaptır. Çünkü insan-ı kâmil büyük evrenin bir nüshası (kopyası)dır. Ali b. Ebî Talib (öl. 40/661):

دوائك فيك وما تشعر \ ودائك منك وما تبصر
وتزعم انك جرم صغير \ وفيك انطوى العالم الأكبر

Dermanın sendedir ama bilmezsin / Hastalığın da sendendir görmezsin
Küçük bir varlık olduğunu zannedersin / Ama sende dürülmüş bütün
kâinât⁸⁶¹

Müellif, mürşid-i kâmil ve fonksiyonunu metaforik bir anlatımla ele alıp şiire dökerken rûh ile nefsin birbirine taaşşukunu, bundan kalbin tevellüd etmesini, insan-ı kâmile duyulan ihtiyacı ve iman cevherinin şeytandan kurtuluş hikâyesini dile getirmektedir. Şehvet, gazap, şeytan üçgeninin imâna kastettiğini ve rûhun hastalandığını buna karşı uzman hekim mevkiindeki mürşid-i kâmilin ilaçlar (macunlar) vermesiyle rûhun kurtuluşunu şöyle tasvir etmektedir:

Biz işittik, hastalanmış rûh-i pâk / Bîkes olmuş tıfil kalb-i tâbnâk,
Zevcini terk eylemiş nefis-i deni / Eylemiş şeytana teslim tıflını,
Kalktılar bu dört veli-yi kibriyâ / Bu tabibi buldular ki evliyâ,
Mürşid-i Kâmil idi ismi anın / Geldiler imdâdına bu hastanın,

⁸⁵⁹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/608-609.

⁸⁶⁰ Malatî, 3/660.

⁸⁶¹ Dâvûd-i Kayserî, *Şerh-i Füsûsî'l-Hikem*, (Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1375), 91.

Kovdular ol bihayâ hainleri / Sürdüler rûhun yanından onları,
Tifil kalbi aldılar kurtardılar / Gevher-i imanı beyce sardılar,
Aldı tevfik tifil kalbi ol zamân / Gördü pek pejmürdelenmiş nücevân,
Yıkadı tevfik anı etti tahûr / Geldi ol dem tifil kalbe taze nûr,
Geldi rûhun yanına akl-ı vezir / Der sana geldi tabib-i destgir,
Mürşid-i Kâmil dedi ey hasta rûh / Aç gözün şimdi kıl feth-i fütûh,
Bak getürdüm ben sana birçok 'ilâc / Bunları iç sıhhatin bulsun revâc,
Ta 'lim-i râbîta ve zikr-i hafî / Nefy u isbat ve murâkabe ey ahi,
Şerbet-i aşkı getirdim ben sana / Lik teslim olmalı daim bana,
Kalkdı yerinden o dem rûh ağlayub / Ahd u peyman eyledi teslim olub,
Bir 'ilac verdi o dem ana tabib / İçdi ol demde devlet-i rûh-i necib,
O ilacın biri istiğfar idi / Rûh-i pâke hoşca tesir eyledi,
Tifil kalbe hem de verdi bir şurub / Kalbe kuvvet geldi hem kendi görüb,
Sonradan rûha verildi bu ilaç / Rûh-i pâkin kuvveti buldu revaç,
İsmine, aşk şerbeti derler anın / Canına kuvvet verir ol hastanın,
Sonra bir ma'cun verip etdi tamâm / Bunları kullan dedi sen ber devâm,
Cezbe-i ma'cun idi bu şey dahi / Rûha verdi mürşid-i kâmil ey ahi,
Bu ilac nefy u isbatadır meğer / Ehl-i dil bu şerbeti idrak eder.⁸⁶²
Nefsini tezkîyeye zahib olan / Biri iklimi gezer durmaz hemân
Kalb u rûh-u sır beni seyrân eder / Hafî ahfa destini durmaz gider
Hayme kurar ravza-i kalibî de / Gülşen eyler nefis hem bu arada
Dediler yedi letâife nâmına / Zükri kıl kuvvet verir imâna
Bu rûha verdi heman diger ilaç / O ilacdan aşk-ı Hak buldu recac
Masıvayı o ilac nefy eyledi / Levh-i dilde hiçbir eser koymadı
Yalnız isbat edip Mevlasını / Buldu her dem devletin i'lasını

3.3.8. İlim ve Ma'rifet (العلم و المعرفة)

İlim, bir şeyin hakikatini idrâk etmek,⁸⁶³ ma'rifet ise bir şeyi tefekkür, tedebbür ile idrâk etmek⁸⁶⁴ şeklinde tarif edilmiştir. İlim ve ma'rifet kavramları bilmek/tanımak anlamındaki biri 'a-li-me diğeri a-ra-fe kökünden türemiştir. Zâhir ulemâsına göre her iki kavram aynı anlamı ifade eder. Bu kavramların birbirinin müteradifi olarak kullanıldığını belirten müellif lisân-ı ulemâda ma'rifetin ilimden ibaret olduğunu belirtir. Istılâh-ı sûfiyyede ise marifet, esmâ ve sıfât-ı ilâhiyeyi bilib Allah teâlâya karşı doğrulukla nefsin, arınarak ihlâs makâmında mütemadiyen kâim olmasıdır. Bu kimse kalbiyle itikâfta dâim olmalı ve bütün

⁸⁶² Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/673-675.

⁸⁶³ İsfehânî, *Müfredât*, 580.

⁸⁶⁴ İsfehânî, 560.

hâllerinde Allah Teâlâ'ya sıdkı vazife etmelidir.⁸⁶⁵ Müellif bunu üç yakîn ile anlatır:

İlme'l-yakîn ve ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn. Yakîn; tereddüt ve şekden ârî manâsınadır. İlahî esmânın tevkîfi (ilâhi hüküm) olması tercih edilen görüşlerden olduğu için ilâhi tavsifte (vasıflandırma) yakîn tabiri cazi değildir. İlm-i yakîn, akli delillerle sâbit olup, akıl ehline aittir. Ayn-ı yakîn keşif ve müşahedeye dayanır, hakk-ı yakîn, beşeri sıfatların istihlâkıyla sâlikin ilmen, şühûden ve hâlen Hak (c.c.) ile bekâsından hâsıl olan ilimdir. Yakîn-i evvel, zâhir ehlinin ilmi, yakîn-i sâni, ümmetin havâssının ilmi, yakîn-i sâlis havâssın havâssına mahsus ilimdir.⁸⁶⁶

Müellif kalpleri evani ve kaplar gibi görür. Kaplar su ile dolduğunda içine hava giremez. Âdemoğlu'nun kalpleri de mâsi-vallah ile meşgul oldukça celalullah marifet hâsıl edemez. Resûl-i kibriyâ (s); “لولا الشياطين يحومون علي قلوب بني آدم لنظروا إلى ملكوت” (s); “لولا الشياطين يحومون علي قلوب بني آدم لنظروا إلى ملكوت”/Kulub-i beni Âdem üzerine eğer şeytanlar musallat olmasaydı melekût-i semaya nazar edebilirdi”⁸⁶⁷ meâlindeki hadis-i şerifte bu kalbin masivadan tathirine işaret vardır.⁸⁶⁸

Müellife göre su'edanın derecelerinin birbirinden farklı olması, ma'rifet-i Rabbaniye nispetindedir. Maarif bir takım nûrlardır ki müminler Allah ile buluşmaya ancak o nûr ile koşarlar. *يسعى نورهم بين أيديهم*⁸⁶⁹ âyet-i kerimesinde bu ince nüktelere işaret vardır. *يرفع الله الذين آمنوا منكم و الذين أتوا العلم درجات*⁸⁷⁰ âyeti, iman edenlerin ilimsiz iman edenlerden farkını açıklamış ve âlim olan müminleri diğerlerinden temeyyüz buyurmuştur. İbn Abbas (r) *أوتوا العلم درجات* /âyet-i celilesini açıklarken Cenab-ı Hak âlimin mümin üzerine yedi yüz derece efdal olduğunu ve her derecenin

⁸⁶⁵ Malatî, 3/628.

⁸⁶⁶ Malatî, 3/629.

⁸⁶⁷ Muhammed el-Haddâd, *Kitabu Tahrir-i Ehadis-i İhyâi Ulûmi'd-Din*, Daru'l-Asime, (Riyad: 1987), 608; Muhammed Mehdi en-Nerâkî, *Câmiu's-Seâdât*, (Kum: İntişarat-ı İsmâiliyân, 1379), 1/18.

⁸⁶⁸ Malatî, 3/593.

⁸⁶⁹ Nurları kendi önlerinden yetişir. Hadid, 57/12.

⁸⁷⁰ Allâh, iman eden ve kendilerine ilim verilenleri derece bakımından yüceltir. Mücadele, 58/11.

yer gök arası kadar olduğunu takdir etmiştir.⁸⁷¹

Hamîd-i Vâni el-Malatî, âlim mümin ile ârif mümin arasındaki farkı izah eder. Ona göre evliyanın ilmi, evliya derecesine ulaşmayanların ilminden daha kuvvetli, daha âşikâr ve daha kapsamlıdır. İlim dereceleri, me'arif-i ilâhiyye ehlinin fazilet ve derecelerine göredir. Sayısız âyet-i kerime ve hadislerle bu sabittir. Kalplerin marifetlere nispetle dereceleri herkesce kabul görür. Kalbi masiyet kasvetiyle kirlenmiş olan mümin, tabiatıyla bu dereceleri fark ve temyiz edemez.⁸⁷²

Müellif marifetin gerekliliğine ve türlerine dair kendisinden sorulan sorulara verdiği cevapla konuya şöyle açıklık getirmektedir:

Suâl: Marifetullahın vücûbu ne ma'nayadır? **Cevap:** Şeriata göre Allah te'alanın zât ve sıfâtının marifetinde varid olan hükümleri bilmek vaciptir. Şeriatın dışında elde edilen marifet, marifet-i Hudâ demek cüretkârlıktır. Hak teâlâyâ zann ve tahmin ile hükm eylemektir. "أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ".⁸⁷³ Marifetin bir sûreti bir de hakîkati vardır. Hakk marifetin aynı olan marifet-i hakîkat, öyle bir marifettir ki acze merbuttur. Marifetin sûreti ise bu acze ulaşmayıp, ahkâm sıfatlarının muğâlib şaibesinden kurtulamamasıdır. İmânın marifetinde ve ma'rifetinin olmamasında farklı dereceler yoktur ve imanın hakikatında ziyade ve noksan olmaz.⁸⁷⁴

Marifet kavramı müellifin şiirlerinde de yer almaktadır. Şiirlerinde marifetten bir kasr (köşk) gibi söz edilmekte ve marifetin ayân olması için vuslat, hakikat ve hayret üçlüsünün tahakkukunun gerektiği belirtilmektedir. Şöyle ki:

*Hem de vuslattır hakikat ey hayrân / Bu üçünden marifet olmuş 'ayân
Hizmet etmezse kişi Mevlâsına / Nerde varsın derk-i a'lasına*

⁸⁷¹ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/594.

⁸⁷² Malatî, 3/594.

⁸⁷³ Bilmediğiniz şeyi mi Allah aleyhinde söylüyorsunuz? Araf, 7/28.

⁸⁷⁴ Malatî, 3/670.

*Çünkü rûhun hakka var bir nispeti / Marifet odur düşün bu ni'meti
Kalb-i âdem oldu cismîn hâdimi / Hem odur rûh-i şerifin hemdemi
Gördü bir kasr-ı muallâ bîbedel / Orda kurmuşdur Hudâ-yı lem yezel
İsmine derlerdi kasr-ı marifet / Girdi kasra rûh-u âli menkîbet⁸⁷⁵*

3.3.9. Ashâb-ı Sûffe (أهل الصفة)

Ashâb-ı sûffe Hz. Peygamber'in en seçkin sahabesinin içinde yer aldığı bir özel topluluk idi. Bu kimselerin sayıları bazen 400'ü bulurdu.⁸⁷⁶ Bunlar yoksul, kimsesiz, olduğu için mescide sığınan sahabiler değildi. İçlerinde İbn-i Ömer, Ebu Zer gibi varlıklı sahabiler vardı. Aile sahibi ve sadece Hz. Peygamber'e yakın olmak için Mescid'de kalmak isteyenler de ashâb-ı sûffeye katılırdı. Bu sahabilere Hz. Peygamber'in özel birlikleri denebilir. Siyasi, sosyal, ekonomik, askeri, bilimsel her alanda bizzat Nebi (s)'in gözetiminde yetişiyor, her türlü âni durumda bu özel birlikler harekete geçiyordu. Hayber baskını, karşı-istihbarat (Medine hakkındaki stratejik bilgileri ihtiva eden mektubun Mekkelilere ulaşmadan Hz. Ali tarafından ele geçirilmesi), vali ve komutan atamaları, Bi'r-i Ma'une'ye 70 sûffe ehlinin gönderilmesi,⁸⁷⁷ savaş ve seriyyeler, dış devletlere temsiliyet gibi birçok alanda ashâb-ı sûffe görevlendirilmiştir.

Müellif Hamîd-i Vâni el-Malatî ashâb-ı sûffeyi anlatırken Hz. Peygamber (s)'in özel hayatından bahseder ve ashâb-ı sûffe ile olan ilişkisine şöyle değinir:

Hz. Peygamber hane-i se'adetinde ehl-i beytinin meşekkatini yüklenerek koyun sağır, na'lini yamar ve hanesi süpürür idi. Medine etrafında otlayan 20 kadar sağmal develeri olup her gün bunlardan iki kırba süt gelip zevceleriyle beraber nefis-i nefisleri tağaddi buyurur ve bakiyesini ashâb-ı sûffeye verirdi. Hayber'in hasılatından zevceleri için muayyenü'l-miktar arpa ve hurma tahsis edip fazlasını da fukara ve

⁸⁷⁵ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/670-674.

⁸⁷⁶ Mustafa Bakır, "Sûffe", *İA*, (İstanbul: 2009), 469-470.

⁸⁷⁷ Ahmet Önkâl, "Bi'r-i Mâune", (İstanbul: 1992), 6/195-196.

*muhacirine i'ta buyururlardı. Ayrıca 100 koyunu ve altı-yedi kadar keçisi olup onların sütleri de zevceleriyle ashab-ı sūffenin idi.*⁸⁷⁸

Müellif, tarikatlerin ilk örneklerinin ashab-ı sūffe örneği olduğunu belirtir bu kimselerin zühd, ibadet ve salih amellerde halka rehberlik ettiklerini vurgular:

Tarikatlerin ilk numunesi, asr-ı nebevî (s)'de ashab-ı sūffe'deki tahsil-i ilim ve tasfiye-i bâtın ile meşgul salihler ve ashâb-ı güzinin âbidleriydi. Bu melek sıfatlı zevât mescid-i nebevide bulunan sofada kalırlardı. İâşeleri Nebî (s) tarafından tertip buyurulmuş idi. Bunlar âyin, elbise ve sair yönden halktan ayrılmayıp yalnız âbid ve zâhid gibi salâh ifade eden nâmlarla yâd olunurlardı. Sahih-i Buhari'de İbn Hüreyre hadisinde: "لقد رأيت سبعين من أهل الصفة وهم من فقراء المهاجرين"⁸⁷⁹ yani muhacirlerin fukarâsından oluşan ehl-i sūffeden yetmiş kişiyi muhakkak gördüm. Ebû Said (öl. 668) rivâyetinde Ebû Hureyre (öl. 678): "Ehl-i sūffeden otuz kişinin Resûlullah'ın arkasında namâz kıldıklarını gördüm" diyor. Ebû Hureyre, Sa'd b. Ebû Vakkâs (öl. 674), Vâsile b. Eska' (öl. 703), Ebû Zerr (öl. 32/653), Ammar b. Yâsir (öl. 657), Selmân (öl. 36/656), Bilâl (öl. 20/640), Süheyb (öl. 19/659), Huzeyfe (öl. 36/656), Afîyye b. Gâfir vb. idiler (r.a.). Ehl-i sūffe mescid-i nebevînin sofasında geceler, Kur'ân talim eder ve her bir seriyede muharebeye çıkarlar, akşam da kimin nez-dinde fazla ta'am var ise onlara götürürlerdi.⁸⁸⁰

Müellif yaptığı bir alıntıda ashab-ı sūffenin İslâm'ın misafirleri olduklarını, Kur'ân âyeti ile onlara işaret edildiğini söyler:

Nazm-ı Dürer sahibi dedi ki: Ehl-i Sūffe İslâm'ın misafiri idiler. Mal, aile ve kimsenin üzre me'vaları yok idi. Peygamber-i zîşân efendimize hediyeler geldiğinde onları dağıtırdı (şürbin) ederdi. Bakara sûresinde: "للفقراء"

⁸⁷⁸ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/226.

⁸⁷⁹ Ehli Sūffe'den yetmiş kişi gördüm ki muhacirlerden bir topluluk idiler. Buharî, *Sahih*, *Kitabu's-Sala*:

⁸⁸⁰ Malatî, 3/567.

الذین احصرُوا فی سبیل اللّٰه لا یستطیعون ضربًا فی الارض بحسبهم الجاهلُ أغنیاء من التعفف تعرفهم بسيماهم لا یسئلون الناس الحافاً و ما⁸⁸¹ *âyet-i Kur'âniyesi ehl-i sûffe olan fukara-i muhacirin hakkında nâzil olmuştur. Onlar simâlarıyla bilinirlerdi. Bundan anlaşılır ki tahkik-i ibadullah muhlisin eden, mahlûkâtın kalbinde heybet olup onları görenlerde tesirat ve onlara tevazu olunur. Bu da idrakat-ı rûhaniyye olup alamat-ı cismaniye değildir. Ashâb-ı sûffenin simaları tesirli ve heybetli idi. İbn-i Abbas'tan rivâyette peygamber-i zişah efendimiz bir gün ashab-ı sûffeye vâkıf olup fakr, cehd ve kalplerinin hâlini gördüğünde; "Ey ashab-ı Sûffe! Sizi tebşir ederim. Benim ümmetimden sizin bulunduğunuz na't üzere bulunduğu şey'e râzı olarak bana mülâki olanlar benim refiklerimdir" buyurdu. Tasavvufun ilk tezahürleri ashâb-ı sûffede olduğugu zühd ve takvâ şeklinde idi.*⁸⁸²

Hamîd-i Vâni el-Malatî, ilk sûfî adıyla bilinen tabiinden bahsederek, tasavvufun ortaya çıkış sürecinde ilk sûfî numunelerin ashab-ı sûffe içinde bulunduğunu belirtmektedir:

*Süfîyân der ki: Ebû Hâşim'den evvel ona bir ümmet var idiyse (evvelki ümmet ile sahabenin zâhidleri olan ashab-ı sûffeyi kasteder) de kendi zamanında zühd u vera'da , tarik-i tevekkül ve muhabbette emsiline üstün idi. Ondan evvel kimseye sûfî denilmemiştir.*⁸⁸³

3.3.10. Aşk (العشق)

⁸⁸⁴ پرسى تو ز من كه عاشقى چيست / روزى كه چو من شوى بدانى

Aşk nedir diye sorarsın / Benim gibi olduğun gün anlarsın

⁸⁸¹ Kendilerini Allâh yoluna adayan dolaşmaya güç yetiremeyen fukarâya verin. Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır. Kendilerini simâlarından tanırsın. Onlar insanlara asla el açmazlar. Hayır için yaptığımız her harcamayı Allâh hakkıyla bilmektedir. Bakara, 2/273.

⁸⁸² Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/567.

⁸⁸³ Evin en hayırlısı memleketin iyilerini bir araya getirdiğin yerdir. Ezelden beri Allâh iyileri iyilere denk getirir.

⁸⁸⁴ Attar-ı Nişâburî, *Dîvân-ı Eş'âr*, Gazeliyyat, gazel no.803.

[https://ganjoor.net/in-](https://ganjoor.net/in-dex.php?s=%D9%BE%D8%B1%D8%B3%DB%8C&author=9&cat=152)

[dex.php?s=%D9%BE%D8%B1%D8%B3%DB%8C&author=9&cat=152](https://ganjoor.net/in-dex.php?s=%D9%BE%D8%B1%D8%B3%DB%8C&author=9&cat=152)

Aşk teması, tasavvuf ilminde önemli kavramlardan biridir. Arapça’da şiddetli sevgi, tutku (passion) demektir. “والذين آمنوا والذين آمنوا أشد حبا لله / İman edenler Allah’ı şiddetle severler”⁸⁸⁵ âyetindeki şiddetli sevgiden maksat aşktır. Aşk, ilâhî-beşerî veya hakiki-mecazî şeklinde ikiye ayrılır. İslâm edebiyatının ana temasını aşk oluşturur. Kur’ân ve hadislerde aşk, mâna olarak vardır. Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) Allah’ın, “Kulum bana, ben de ona âşık olurum” buyurduğunu; Abdülvâhid b. Zeyd (öl. 175/793) peygamberlerden birinin, “Allah bana, ben de O’na âşık oldum” dediğini, Ebü’l-Hüseyin en-Nürî (öl. 295/908)’nin de benzer söz söylediği variddir. Tevbe 24. âyette de müminlerin Allah’ı her şeyden çok sevmeleri gerektiği belirtilir.⁸⁸⁶

Mevlânâ şuursuz zannedilen anâsır-ı erbaa’yı (toprak, su, hava, ateş) idrak ve duyguya sahip hatta aşk eden varlıklar olarak değerlendirir.

باد و خاک و آب و آتش بنده اند \ با من و تو مرده با حق زنده اند
پیش حق، آتش همیشه در قیام \ هم چو عاشق روز و شب پیچان مدام

⁸⁸⁷

*Hava, toprak, su ve ateş hepsi kuldurlar / Bana sana göre ölü,
Hak ile diridirler*

*Hak önünde ateş her daim kıyamdadırlar / Âşık gibidirler gece
gündüz dönerler*

Şihâbuddin Suhreverdi (öl. 632/1234) aşk kelimesinin “aşaka” bitkisinden alındığını söyler. Bu bitkinin özelliği sarmaşık olması ve ağaç köklerinde biterek ağaca dolanıp zamanla ağacın suyunu çekip kurutmasıdır.⁸⁸⁸ Aşk, sardığı insanı türlü acılarla kavurmakta ve nihâyette kurutup mest u perişân etmektedir.

Müellif, aşkı her yerde ilâhî aşk olarak görmüştür. Ona göre aşk acısı, zâhirin bâtındaki naz ve neşveye karşı tutumudur.

⁸⁸⁵ Bakara 2/165.

⁸⁸⁶ Süleyman Uludağ, “Aşk”, *İA*, (Ankara: 1991), 4/.

⁸⁸⁷ Mevlânâ, *Mesnevî-i Mânevî*, Defter-i Evvel, Beyt no. 61.

⁸⁸⁸ Sureverdi, *Âsâr-ı Fârisi-yi Şeyh Şihabuddin-i Suhreverdi*, nşr. Ferið İkbâl, İntişarât-ı Sebukbârân, 4. Baskı, (Tahran: 1388).

Hamîd-i Vâni el-Malatî vecd kelimesiyle aşkı işlemiştir. “فإن لم فإن لم/lem takdiru” mânasında tefsir edildiğini; vecdin, şühûd, vusul-i vücûd, aşk ve muhabbet mânasına yorumlanabileceğini belirtmiştir.⁸⁸⁹ Ona göre vecd, aynı zamanda aşktır:

Vecd, cemalullahtan feyezân eden sekr ile ruhun ve kalbin hayret ve heybet içinde zikrin halavetiyle rûhun aşk zirvesine tahammülsüzlüğüdür. “فإن لم تجدوا ماء”، âyetinde cim harfinin sükûniyle vecd, aşk ve muhabbet mânasınadır.⁸⁹⁰

Müellif aşkı, kulun mâsivadan bağıni kesmek olarak nitelemekte ve aksinin bir nevî şirk olduğunu zikretmektedir.

*Nefs-i emmâre makâm sevgisi ve baş olma sevdasında-
dır ve tüm çabası akrânına üstün gelmektir. İster ki her-
kes ona muhtaç olsun ama o hiç kimseye muhtaç olma-
sın. Bu da’va, ulûhiyyet ve şirk davasıdır. Halbu ki ha-
dis-i kudsîde variddir; “عاد نفسك فانها انتصبت بمعاداتي”⁸⁹¹
hilkati insaniden maksat bendeliktir. Eğer aşk ve mu-
habbet verildiyse maksat, masiva-yi cenab-ı kutsiden
onun te’allukunu kesmektir. Aşk ve sevgi, amaç değil
ubudiyetin husûlü için bir araç, varlıktan kesilme (in-
kita’) vesilesidir. O bakımdan velâyet mertebelerinin
nihâyeti ubûdiyyet makamıdır. Bu makâmın üstünde bir
makâm yoktur.⁸⁹²*

Müellif Hamîd-i Vâni el-Malatî aşka dair sorulan; eğer vusul ve derk muhal olursa niçin ona giriftar olup vakti zayi’ eylesinler, şeklindeki soruya aşkta mantığın aranmayacağını, aşkın bir akıl ürünü olmadığını söyleyerek şöyle cevap vermektedir:

⁸⁸⁹ Eğer su bulamazsanız. Nisa, 43.

⁸⁹⁰ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 3/654.

⁸⁹¹ Allah (c.c.) Hz. Davud’a: “Nefsine düşmanlık et, çünkü nefis bana düşmanlık için konuşlanmıştır”. Hadis-i kutsî. *Keşfu’l-Esrâr Şerhu Usuli’l-Pezdevî*, Babu’l-Emr.

⁸⁹² Malatî, 3/654.

Aşk ve onunla imtihan bir ihbari durum değildir. O nedenle aşkı akılla engellemek ve sadık âşıkı vuslatı imkânsız olan mahbubu talebten vazgeçirmek imkânsızdır. Biçare âşkın temennisi kendini maşukda yakıp (suzân) berbâd (yok) etmektir. Hatta kendisinden nikam (perde) ve nişan (iz) bırakmayıp maşuktan başka şeyle meşgul olmamasıdır. Maşuktan bir şey elde etmemesi hatta reddedilmesi bile âşık için red değil, nâzdir. Dert yüklü âşık, ma'şûkun, bu âvârenin talebinden ve bimârenin derd u firakından agâh olması ile de kanaat eder. “ فان لم تكن تراه فإنه يراك / Sen O'nu görmeden de O seni görmekte”⁸⁹³ hadisinde olduğu gibi. Genellikle aşktan maksad ve beklenen şey, salt acı ve ğamdır. Vusûl asla beklenmez. Bu derd ve enduhu (endişe) talebde nice vakit zayi ederler ki o mahzun u mübtelanın ömür sermayesi bu derd ve enduhur.⁸⁹⁴

Malatî aşka dair sorulan; uyku gaflettir, uyku vaktinde kurbiyet ne demektir, uyanıklık ise ibâdet zamanıdır. Uykunun üstün olması nedir? Şeklindeki soruya verdiği cevapta; ulemânın uykusunun ibadet olduğuna değinir ve “من لم يذق لم يد”⁸⁹⁵ bâtının zâhire nispetinin, ma'şûkun âşıkâ nispeti gibi olduğunu söyler. Ona göre zâhir daima bâtından nâlân ve giryândır. Onun nâz ve istiğnâsından ciğer kebâb (yanık), göz pürâb (yaşlı)'dır. Buna rağmen onun hizmetinde cânla başla çalışır. Uyku sırasında zâhire bir nevi gaflet arız olur. Nispet-i bâtın (maşuk) meydânı boş bulup tâm bir güzellik ve iyilikle ve perdesiz zuhûr meydanına yol bulur ve hadd-ı âb u nâb ile nâz perdesini, yüzünden atıp sahn-ı gülzâra bürûz eder. Namâz, mümin mi'râcı olduğundan edası vaktinde dünyadan ahirete vusûl mukarrer olur.⁸⁹⁶ Müellif böyle bir 'âşık ârifin ilâhî renge büründüğünü, müridlerini de bu renge boyadığını belirterek Leylâ ve Mecnûn

⁸⁹³ Suyuti, Dürrü'l-Mensur, 1/93; Buhârî, Sahih, *Tefsiru'l-Kur'ân*, Hadis no. 4777; Müslim, *Sahih*, İman, Hadis no. 10.

⁸⁹⁴ Malatî, 3/684.

⁸⁹⁵ “Tatmayan bilmez”; Kelam-ı kibâr

⁸⁹⁶ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/689.

örneğini verir:

Ârif sıbğ-ı ilâhi (c.c.) ile boyanır ve talipleri de o renge getirir. O ârif bu cihanda yaşadıkça o şu'le-i vedia ile ve külliden cüz'i ile kâni'dir. "المجاز قنطرة الحقيقة"⁸⁹⁷ hükmüyle mecâzda da 'aşk kemâlü'l-kemâle varıp âşık, ma'şûktan kendisinde bir işaret bulur ve âşkın harabesinde ma'şûkun nûru zâhir olur. O işaretle kana'at eder. Nakildir; Leylâ gelip Mecnûn-i Âmiri'ye ülfet ve sohbet murad ettiğinde; "benden uzak ol! Çünkü senin muhabbetin beni senden meşğul etti" dedi. Arif; "اللهم الرفيق الاعلى"⁸⁹⁸ diye nida eder. Bu zamanda; "الموت جسر يوصل الحبيب إلى الحبيب"⁸⁹⁹ uyarınca tamamen cenâb-ı Kuds'a yönelir.⁹⁰⁰

Müellif bazen aşk cazibesinin latif-kesif, rezil-şerif sıfatların hepsini aynı gösterdiğini ve muhabbet sarhoşluğunun İslâm ile küfrü berâber gösterip kubh-i kabayihî (kötülerin kötüsünü) örttüğünü ifade ederek âşkın fenâ gibi olmadığını belirtir. O nedenle aşk cazibesinde ikametini iyi görülmediğini ve o mevkiyi terk etmek gerektiğini söyler. Ona göre her ne kadar fenâ, kendi içinde kemâl ise de başka kemâlâta da vesiledir. (Aşk böyle değildir).⁹⁰¹

Müellif; "Hakk aşığı rüyet tariki ile midir; sema', ilim ve fehm tariki ile mi? Diyerek Hak âşığının rüyet tariki ile olmadığını bilakis ahirette vadedilmiş olup sema' ve ilim tarikiyle olduğunu belirtmektedir. Ona göre bilmek ve anlamak, müptela olmayı gerektirmez. Sadece anlamak yetseydi bütün müminler vâlih (tutkun, akli gitmiş) ve âşık olurlardı. Kendilerinden ve gayrılarında azâd olurlardı ki âşkın gereği budur. Bilakis aşk ve ibtila, bir mevhibe-i Hak (c.c.)'tır ki ilim ve fehm onu süsler ve

⁸⁹⁷ "Mecâz, hakikatin terazisidir"; Kelâm-ı kibâr.

⁸⁹⁸ "Allah'ım! Ey en yüce dost!"; Kelâm-ı kibâr.

⁸⁹⁹ "Ölüm, habibi habibine kavuşturan bir köprüdür"; Kelâm-ı Kibâr.

⁹⁰⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/689.

⁹⁰¹ Malatî, 3/692.

sebepler âleminde sülûk, riyâzet ve şeyh-i mukteda sohbetiyle gelişir. Sûfîyye-i kirâmın kendisiyle mümtâz olduğu marifet bu aşk ve vâveylânın neticesi, Hakka'l-yakinin goncinesidir ki bu da bekâ makamıdır. "من قتلته فأنا دينه"⁹⁰² sözü bunun şahididir.⁹⁰³

Nitekim Suhreverdî aşkı marifetin son aşaması olarak tanıtır. "العشق حب المفرطين/Aşk müfritlerin sevgisidir". Aşk muhabbetten daha özeldir. Muhabbet ise marifetten de özeldir.⁹⁰⁴ Gazâlî de marifetin aşkta önemli olduğunu şöyle dile getirir: Şimdi bil ki; hakkında bilgi sahibi olmadığın hiçbir şey, hoş veya nahoş değildir.⁹⁰⁵

Malatî aşka dair "Allah'a bilerek ve anlayarak iman ettiğimiz halde aşk-ı mecazî kadar neden bî-karâr olamıyoruz ve aşk ateşi dillerimizde neden tutuşmuyor" şeklindeki soruya ikinci vecihle cevap vermektedir:

Nedensiz mertebelere ta'alluk eden aşk ve muhabbet, bî-keyfiyetten ber nasibdir. Zâhire nispeti ve sirâyeti az olduğu cihetiyle aşk bâtındır, aynı zamanda aşk zâhirdir ve mecâzi aşk zâhirin nasibidir. Onun için aşk, zâhir âsârda daha çok görünür. Aşk yine bikarâr ve bîârâmdır, âşık vah u na'ra edip, za'f ve safârât renktir yani benzi sarı olmak gibi ahvâl peydâ olur. Aşk hakîkatin hilafıdır ki bikeyfiyettir ve bu âsâr killet üzeredir. Onun eseri, fenâ fi'l-maşûktur ve mâsivâdan âzâd olmaktır ki bu hakîkat-ı aşk ve o sûret-i aşktır. Şibli (öl. 334/946)'ye dediler; dava-yı muhabbet

⁹⁰² (Sevdiğimi öldürürüm ve) öldürdüğümün diyeti benim. Şîî kaynaklarda da hadis-i kutsi olarak geçmektedir. Muhakkik Feyz-i Kâşânî, Kelimat Meknune, Tab'a Haceriyye, Tahran 1378, 76 : أن العارف لا يمكنه أن يصل إلى لقاء الله الأتم إلا بعد انفصاله عن الجسم المادّي ورجوعه إليه تعالى إما بالقتل في سبيل الله والوصول إلى الشهادة وإما بالموت المتداول حيث الانفصال من عالم الطبيعة (وفى الحديث القدسي من عشقته فقد قتلته ومن قتلته فعلى دينه ومن علي دينه فأنا دينه)

⁹⁰³ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/678.

⁹⁰⁴ Suhreverdî, *Hakikatü'l-Aşk*, Mecmua-i Musannefât-ı Şeyh-i İşrâk, tah. Henri Corben, Seyyid Hüseyin Nasr ve Necefkuli Habibi, 2. Baskı, İntişârât-ı Müessesese-i Mutaleât ve Tahkikat-ı Ferhangî, Tahran: 1996), 3/286.

⁹⁰⁵ Gazâlî, *Kimya-yı Saadet*, tah. Hüseyin Hadyo Cem, 11. Baskı, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengi (Tahran: 2004), 2/572.

*edersen tâvli ve ferise olmak ona münâfi değil mi?
Şiblî (k) dedi:*

*احب قلبي و ما درى بدني / و لو درى ما
اقامه فى السمني*

*Yani kalbimin muhabbetinden bedenim agâh olsa bu
semen üzere kalmazdı.*

Müellif, âşık ile mâşûk arasındaki mecâzi aşkta şeklî bir ilişki olduğu için bu aşkın etkilerinin de daha çok zâhirî suretlerde görüldüğünü belirterek bunun hakikî aşkta bulunmadığını söyler. Ona göre gerçek aşkta fenâ ve bekâ hali yaşanır. Muhip ile mahbub arasında asil bir bağ mevcuttur ve bu asaletten ötürü âşıkta nara türü şeyler görülebilir:

Bi'l-cümle âşık ile maşuk arasında olan aşk-ı mecâzide şeklî münasebet kâin olduğundan onun âsârı sûrette ziyade zâhir olur ve aşk-ı hakikide bu münasebet meşkûttur (yoktur) onun eseri zâhirde killet üzeredir. Ve sıfat-ı bâtından olan fenâ ve bekâyâ ulaştırır. Belli makâmât-ı zilâlde muhip ile mahbubun arasında münasebet-i asalet ve zilliyet dermeyandır ki eğer onun âsârı zâhir olursa sayha, na'ra ve benzeri zuhur edebilir. Kemâlât-ı nübuvette muhabbet, irade-i tâat ma'nasınadır, ondan ziyade değildir ki menşe bîarâm ola. Bu muhabbet, kişinin kendi zâtına olan muhabbeti gibidir. Belki ondan daha ziyâde nâz gerektir ki; "Hakk kula kuldand daha yakındır". Bu muhabbette hiç arâmlık yoktur. Mürşit her ne kadar keşf u kerâmât sahibi olsa bile fıkıh kitaplarının mutalaasını terk etmemeli ve şer'i hükümlerin neşri ile sünnet-i seniyenin ihyasından hâli kalmamalıdır.⁹⁰⁶

Müellif, aşkın bazı kimselerde tesiri bu kadar fazla iken bazı kimselerde nara türü etkilerin görülmemesi nedendir? Sorusuna ise şöyle cevap vermektedir:

Aşkın mebbe'-i feyzinde ta'til yoktur. Feyz, isti'dat ve kabiliyete göre başlangıcından itibaren her zaman akar. Eger ta'til varsa ona menşe' olan kâbildir yoksa müfeyyez

⁹⁰⁶ Malatî, Zübdetü'l-İrfân, 3/678.

değildir. Çehre-i ma'sûk karşılıklı aynalarda âynanın safvet ve nûrâniyeti kadar mûn'akis ve nûmâyândır. Ayna rengâluddur (renklere girer, boyanır).⁹⁰⁷

Müellif; “عاشقان را نصیب از معشوق جز خرابی و جانگذاری و نیست”⁹⁰⁸ diyerek aşıkın maşuktan nasibinin sadece harap olmak ve candan geçmek olduğunu belirtir. Zâhire bağlı olan şekilci toplum, nispet-i maneviyenin eseridir. Bu da bâtından gelir. Bâtını nispetinin birebir zâhirde görünmesi gerekmez. Zira o nispet, maşûk menzilesinde ve zâhir onun âşığı mesâbesindedir.⁹⁰⁹

Hamîd-i Vâni el-Malatî aşkı şiirlerinde de işlemekte ve aşkın bir dermân olduğunu belirterek onu şöyle anlatmaktadır:

*Şerbet-i aşkı getirdim ben sana \ Lik teslim olmalı daim bana,
İsmine aşk şerbeti derler onun \ Canına kuvvet verir o hastanın,
Çok zamandan sonra Mevla-yı Azim \ Bir nev'i mahlûk yarattı o kerim,
Ol idi bir cariyyeye gaibde hub \ Âşık oldu rûh ana oldem görüb,
Nefs idi ol cariye hüsnâ idi \ Cilvegerlikde o müstesna idi,
Tutdu fermân-ı Hudayı o latif \ Başladı seyr u sülûke o şerif,
Aşk ile uçdu cevelan eyledi \ Çok 'avalim gördi seyran eyledi,
Verdi bir şerbet daha hazık hekim \ Çok tedavi eyledi merd-i hekim,
İsmine aşk şerbeti derler anın \ Canına kuvvet verir ol hastanın.⁹¹⁰*

3.3.11. Kalp (القلب)

Tasavvuf edebiyatının temel konularından biri olan kalb sözlükte “bir şeyin altını üstüne getirmek, ters çevirmek, dönüştürmek ve değiştirmek” gibi anlamlara gelir.⁹¹¹

Kur'an ve hadiste fuâd, sadr, lübb, nühâ ve rû' gibi kelimeler de kalb anlamında kullanılmıştır. Fuâd, kalb ile eşanlamlıdır hatta

⁹⁰⁷ Malatî, 3/720.

⁹⁰⁸ Hafız, *Divân*, Gazeliyât, 195; <https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh195/>; “Âşıkların ma'sûktan nasibi, harap ve fedâ olmaktan başka bir şey değildir”.

⁹⁰⁹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/677.

⁹¹⁰ Malatî, 3/677.

⁹¹¹ Cevherî, *es-Sihah Sihahu'l-Arabiyye*, nşr. Şihabuddin Ebu Amr, 1, (Beyrut: 1979), 204; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “klb” md. (Beyrut: 1994).

kalb ondan daha da özeldir. Fuâd (el-İsrâ 17/36) ve sadr/göğüs, (Âl-i İmrân 3/119, 154) kalb mânasında kullanılmıştır. “Ülü’l-elbâb” (Âl-i İmrân 3/7, 190) ve “ülü’n-nühâ” (Tâhâ 20/54, 128) ibareleriyle kalb sahiplerine hitap edilmiştir. Kur’an’da akletme ve fikhetme fiili kalbe nisbet edilmiştir. (Hacc 22/46), (A’râf 7/179).⁹¹²

Hamîd-i Vâni el-Malatî; Şemsü’l-eimme (?) Fâhru’l-İslâm (?) ve fukâhadan ekseri indinde tasdik mekânının kalp olduğunu belirtmektedir. “İman yalnız tasdik iledir; ikrar, dünyada hükümlerin icrâsı için gereklidir” demek ve kalbin belirleyiciliğine atıf yapmaktadır. Hatta kalbiyle tasdik edip lisan ile ikrar etmezse temekkün ile indallah mümindir” demektedir.⁹¹³

Hamîd-i Vâni el-Malatî kalbin hallerine değinmekte ve kalbi Allah’tan alıkoyan havatırın beş derece olduğunu belirtmektedir:

Kalbe vürud eden ma’siyet ve havatırın derecesi beş olup ilk üçünde kul, kendi seçimi olmadığından gayr-ı mes’ul, diğer ikisinden mes’uldür. Bu beş şey: 1- Hevacis (vesvese) 2- Hatıra 3- Hadis-i Nefs 4- Hemm 5- Azm u tasmimdir. Kalbe vürud edip müks (bekleme) etmezse hevacis, müks edip işlemekte tereddüt etmezse hatıra, tereddüt ederse hadis-i nefis denir. Kul bunların vürudunda gayr-ı mes’ul, işlemek tarafını tercihinde hemm, cezm u kasdı kavi ettiğinde azm ve tasmim denir. Kul buna medhali olduğundan mes’ul olacaktır.⁹¹⁴

⁹¹² Süleyman Uludağ, *İA*, “Kalb”, (İstanbul: 2001), 24/229-232.

⁹¹³ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1, 33.

⁹¹⁴ Malatî, 1/206.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAZI TASAVVUFÎ MESELELER VE MALATÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

1. TASAVVUFU İLGİLENDİREN MESELELER

Müellif, İslâm'ın doğru anlaşılması ve yaşanması hususuna önem vermekte, bunun sağlanabilmesi için Müslüman ulemanın icmasını alan Ehlisünnet fırka-i nâciyesi ile Ehlisünnet dışı firak-ı dâlle tasnifini yapmakta ve konuyu detaylı incelemektedir.

Firak-ı dâlle bahsinde geçen grupların inanç, tarih, kültür, mezhep, meşrep ve yaşayış özelliklerine değinmekte; şia, mutezile, vehhâbiyye gibi bazı fırkaların üzerinde etraflıca durmaktadır.

Müellifin; firak-ı dâlle ile birlikte Vehhâbilik, Hint ve Uzakdoğu inanışlarını da incelemesi, oryantalizmin tasavvufu bu inanışlarla ilişkilendirme gayretlerine itiraz mahiyetinde olsa gerektir. Osmanlı Müslüman toplumlarında cereyan eden itikâdî sapmalar, sosyal ve siyasal ayrışmalar ile yaşanan zihin bulanıklığına böylece cevap vermektedir. Şeyh Bedreddin Olayı, Sivasî-Kadizade Çatışması, Hurûfilik, Cebriyye, Kaderiyye, Mürcie, Neccâriyye, Müşebbihe, Mutezile, Dürzîlik, Nusayrîlik, Vehhâbilik, Noktîlik, Zerdüşlük, Mecûsîlik, Yahûdî ve Hristiyanların Bâtıl Düşünceleri bu kapsamdadır.

Müellif bu konuları incelemekle Osmanlı düşüncesine muhalif akımlara ve bunların bâtıl görüşlerine yer vermekte, firak-ı dâlle genel adını kullanarak fırka-i nâciyeyi bunlardan ayırmaktadır. Böylece müellif Osmanlının kurtuluşunun fırka-i nâciye inanç temeline bağlı kalmakla sağlanacağını belirtmekte, bu doğrultuda bir İslâm ve tasavvuf savunması sayılabilecek fikri

mücadelesini ortaya koymaktadır.

1.1. Şeyh Bedreddin Simavî Olayı

Şeyh Bedreddin (öl. /1420) son dönem kimi Marksist yazarların kendilerine devrimci kökler bulmak gâyesiyle sahiplenmeye çalıştığı tartışmalı bir mutasavvıftır. Bu yönüyle *Zübdetü'l-İrfân* müellifi konuya müstakil bir başlıkla yer ayırmıştır.

Şeyh Bedreddin Mahmûd, babası Sultan 2. İzzeddin Keykavus'un torunu İsrâîl, annesi Rum asıllı mühtedi Melek Hatun'dur. Kemikleri göçmenlerce İstanbul'a getirilip, 1961'de Sultan Mahmud'un türbesi haziresine defn edilmiştir.⁹¹⁵ Müellif, Şeyh Bedreddin'in determinist olmayıp maddeciliğe yakın bir yerde durduğunu, İslâm uleması ile Hristiyan papazlarının sözlerini birleştirmeye çalıştığını belirtmekte ve kısa biyografisini vermektedir:

Şeyh Bedreddin Semavi'nin mesleği, dehrî (determinist) olmayıp maddeciliğe yakındır. Yahudi asıllı Börklüce Mustafa ile aslen Müslüman olan Torlak Kemâl, halife Şeyh Bedreddin'in âletleridir. Şeyh Bedreddin, Musa Çelebi'ye hizmet eden bir kazasker olduğu için İznik'e nefy (sürgün) ile iktifa edilmiştir. Bu adam İslâm uleması ile Hristiyan papazlarının sözlerini ve mezheplerini birleştirerek bir cinnet ve vahşet halini kabul etmiştir.⁹¹⁶

Vânî el-Malatî, Bedreddin Semavî'nin “Zevceler müstesnâ senin hânen, benim hânemdir, emvâl ve evlâtta herkes istifade eder. Senin bugün harçlığın yoksa bende vardır, beraber yeriz. Zengin fakire emvalini elbette vermelidir” şeklindeki düşüncelerini, Bolşevizmin tarihteki ilk örneği olarak görür ve bu düşüncenin Şeyh Bedreddin tarafından icad edildiğini belirtir.⁹¹⁷ Müellife göre, Şeyh Bedreddin Hristiyanların ekseri âdetlerini

⁹¹⁵ Bilal Dindar, “Bedreddin Simavî” *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 1992), 5/331-334.

⁹¹⁶ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/174.

⁹¹⁷ Malatî, 1, aynı yer.

icra ettiğinden, müridanı kısa sürede Eflak ve Balkanlarda çoğalmıştır. Ermen vilâyetinin her tarafına da tarikatini yaymayı başarmıştır. Halifesi Börklüce Mustafa çok sayıda kuvvetle Edirne ve Karaburun dağlarında yer edinip üzerlerine defalarca gönderilen askeri bozguna uğratmıştır. Kemâl Halife de tarikati Meğnisa (Manisa) taraflarında yaydığından Şehzade Murad Han külliyetli bir kuvvet ile üzerine yürümüş, 3 bin kadar dervişle Kemâl'i ortadan kaldırmıştır. Sonra Börklüce Mustafa üzerine asker sevk ederek Abasuluğ'da onu da dervişanıyla birlikte bertaraf etmiştir.⁹¹⁸

Müellif Börklüce Mustafa ve Kemâl'in bertaraf edilmesinden sonra sıranın Şeyh Bedreddin'e geldiğini, Anadolu'da bulunan dervişanın bittiğini ve halifelerin helak olduğunu anlatır. Ona göre, olan biteni gören Bedreddin, durumu anlamış ve kara kara düşünmeye başlamıştır. Bu arada Şehzâde Murad, Bedreddin'in Eflak-Balkan müridlerinin savaşçı özelliklerini bildiğinden Mustafa ve Kemâl'e yaptığını bunda icra edemeyeceği için Siroz'a varıp Şeyh Bedreddin'e taktik uyguladığını belirtir. Taktiğe göre şeyhin çok değerli olduğunu ve sultan indinde bile değerinin herkesçe bilindiğini söylemiştir. Şeyh Bedreddin gibi büyük insanların payitahtta sultan nezdinde bulunmaları gerektiğinden dem vurmuş, babası Sultan Muhammed'in Şeyh'i davet ettiğini belirtmiş, "Artık orasını siz bilirsiniz" diyerek iknâ edip beraberinde Şeyh'i Edirne'ye götürmüştür. İlim heyeti toplanarak Şeyh Bedreddin'in yolunu ve iddialarını araştırmış, sonuçta idamına fetva verilmiş ve bu fetva ile asılmıştır. Şeyh Bedreddin Semavi hareketi özetle bundan ibarettir.⁹¹⁹

Müellife göre Şeyh Bedreddin adıyla etrafına mürid toplayan bu şahıs, İslâm âlimlerinin sözleri ile papazların sözlerini

---

⁹¹⁸ Malatî, 1/174.

⁹¹⁹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/174.

birbirine karıştırıp birleştirmeye çalışan biridir. Toplumun sahip olduğu maddi imkânların paylaşılması gerektiğini savunmaktadır. Müellif bu şekilde sûret-i haktan gözükp, tasavvuf hareketine zararları dokunduğu için Şeyh Bedreddin'i firak-ı dâleden saymaktadır.

1.2. Sivâsi – Kadızâde Çatışması

1890'lı yıllardan itibaren İslâm coğrafyasının birçok yerine seyahatlerde bulunan müellif, o tarihlerde ilmî mahfillerde tedâvül eden tasavvufî meseleleri de incelemiştir. Bu inceleme ve gözlemlerine dayanarak yaşanan hâdiselerle alâkalı düşüncelerini yazmıştır.

Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecindeki önemli sorunlardan Kadızâde-Sivasî çatışmasına da değinen müellif, bu çatışmanın fikri ayrılık noktalarını dokuz meselede özetler. Bunlardan kimine kendisi cevap verir, kimine ise görüş bildirmeden meseleyi zikretmekle yetinir. Hamîd-i Vâni el-Malatî'nin bu meselelere objektif bir yaklaşım getirdiği söylenebilir. Çünkü bunlardan bazılarında Şeyh Şemsettin Efendi'yi, bir kısmında ise Kadızâde Muhammed Efendi'yi destekler:

Sivas meşhur Halvetiye tarikine mensup Şemseddin Efendi ile Kadızade demekle ma'rif Muhammed arasında gelişen ve kendilerinden sonra taraftarlarının hasmane tutumlarıyla devam eden olayda Vezirköprülü merhum bade'n-nasiha önünü almış Üstivani Efendi, Türk Ahmed ve Divane Mustafa'yi Kıbrıs sürgün ile cemiyetleri dağıtılmıştır. 1048/1638 tarihinde Bağdat fatihi 4. Murad zamanında vuku' bulmuştur. Bu meselelerde Muhammed Efendi faillerinin küfrüne ve kerahetine, mevlid-i şerif ve sa'ir risaleleri olan Şeyh Şemseddin Efendi de aksini savunmuştur.⁹²⁰

⁹²⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân fi Tedkiki'l-İtkân*, (Malatya: 1918), 1/185.

Önce iki kesim arasındaki ayrılık ve tartışmanın ne zaman başladığını bu iki kesimin öne çıkan isimlerinin kimler olduğunu belirten müellif, dokuz maddede ihtilaf noktalarını özetlemektedir:

1. Mes'ele: Hz. Hızır ve İlyas'ın Dünya'daki hayatları, hayatımız gibi olup olmadığı mes'elesinde Muhammed Efendi haklıdır. Hazreti Hüseyin efendimizi şehit eden Yezid bin Muaviye hakkında la'netin 'adem-i lüzumu ile lüzumu konusunda Muhammed Efendi haklı. Selam verilirken eğilip eğilmemek secde ma'nasını kastetmediklerinden bunda bahs olmadığı, büyüklerin eli ve ayağını ve saçığını öpmenin caiz olup olmadığı meselesinde ihtilaf etmişlerdir. **2. Mes'ele:** Dervişler zikir esnasında devrî hareketleri ve kendilerine mahsus raks-ı Mevlevî ve Kadiriye'ye mensup olanlar ile Gülşenî olanların zikir esnasında dönmeleri ve Rufa'îye'ye nispetle şiş vurup, kılınc sokup ateşe girmeleri, Seyit İsa'ya mensup tarihte her türlü müzik aletinin kullanılması ve özel merasimlerinde çivi çatan, tırnak ve taş gibi şeyleri yutmaları ve Mevlevîlerin alet-i sazandeleri, ney ve köçekleri ve dönmelerinin raks sayılıp sayılmayacağı. **3. Mes'ele:** Hazreti Muhyiddin ibn Arabî'nin kalamından velâyetine ve küfrüne istidlal olup olunamayacağı. Hz. Musa ile muharebe eden Firavun'un ahir nefeste küfür ile mi iman ile mi gitdiği meselesi. **4. Mes'ele:** Eşyanın haikaikinden bahseden mantık ve matematik ile anatomi fizyoloji tahsilinin doğru olup olmadığı. **5. Mes'ele:** Ehl-i kabirden istimdadin câiz olup olmadığı ve kabirlerin ziyaret edilip edilemeyeceği meselesinde Şeyh Şemseddin Efendi haklı. **6. Mes'ele:** Na't-ı resul ve selat u selamin, cum'a vesa'ir belli günlerde makâmla okunup okunmayacağı. **7. Mes'ele:** Türbe ve ziyaretlere nezir, etrafında tavaf etmek, türbenin örtüsünü öpmek, ondan hacet ve evlat talep etmek ile yatırdan toprak almanın câiz olup olmadığı. **8. Mes'ele:** 969 tarihinde avâm arasında yaygınlaşan kahve ve 1010 tarihinde yabancı memleketlerden sirâyet eden tütünün haram olup olmadığı meselesi. **9. Mes'ele:** Bid'at-ı hasene-i fi'liye ki vakt-i seadette isti'mal olunmayıp lüzumuna mebni sonra ihdas olunan ef'al-i haseneye zimnen ruhsat-ı şer'i olup olmadığı ve

*bunlara benzer meseleler, Muhammed Efendi taraftarları ile Şemseddin Şeyh Efendi taraftarları arasında mütacere ve düşmanlıklara kadar ilerlemiştir.*⁹²¹

Müellif diğer meselelerde olduğu gibi bu meselede de objektif bir yaklaşım sergilemektedir. Bazen Sivâsî efendiyi bazen Vâni efendiyi haklı bularak konunun fikrî olmaktan çok siyasi olduğu yönünde bir izlenim vermekte ve olay üzerinde fazla durmamaktadır.

1.3. Hurûfilik

Hurûfilik harflerle sayıların kutsallığı fikrine dayanır. Tılsım, sihir gibi tekniklerle ilm-i hurûf adıyla şayi' olmuştur. Muğire b. Saîd el-İclî (öl. 737)⁹²² Allah'ı harflere benzetmiştir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin etkisiyle ilgi daha da artmıştır. İbnü'l-Arabî'ye göre, 1 sayıların menşe'i ve mücididir. 2 (1+1), 3 de (1+1+1)'dir.⁹²³

Fazlullah Hurûfî (öl. 794/1394) Horasan'da isyanlara karışan Şeyh Hasan-ı Cûrî (öl. 742/1342)'nin tesiriyle bu akideyi yayar. Bâtınîler'in te'vil usullerini kullanan Fazlullah; rüya yoluyla gerçeği bulduğunu, sırların bu yolla kendisine bildirildiğini ileri sürer. Fazlullah'ın eseri *Câvidânnâme*'ye de kutsiyet atfederler.⁹²⁴ Hamîd-i Vâni el-Malatî maddeciliğe yakın söylemleri olan, Hallâc-ı Mansûr'dan etkilenen Fazlullah Naîmî veya İran'da bilinen adıyla Fazlullah Fasihî'nin⁹²⁵ bir ibahî olup felsefî bir akım

---

⁹²¹ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/185.

⁹²² Gâliyye adlı akımın kurucusu. İmamet konusunda aşırı görüşler benimseyen ve teşeyyü' iddia eden gruplar için gulât, ehl-i gulûv, ashab-ı gulûv gibi isimler kullanılır. Bk. Mustafa Öz, "Gâliyye" *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 1996), 13/333-337.

⁹²³ Osman Nuri Küçük, İbn Arabî – Sayılar ve Rüyalar, (İstanbul: Nefes Yayınları, 2016), 101.

⁹²⁴ Hüsamettin Aksu, "Hurûfilik", *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 1998), 18/408-412.

⁹²⁵ Mehdi İbrahimi Hüseyin Ali Kondi, "Tasavvuf ve Teşeyyü' Bu'd-i Felsefî ve İnsangerâyâne Hurûfîyân (Hurûfiyye)", *Faslnâme-i Pejuheş-i Edebî*, (Tebistan:1388), *Mutaleât-ı Nakd-i Edebî*, 115-139.

kurduğunu, Farsça olarak düzenlediği ve otuziki harf üzerine kurduğu *Aşknâme* adlı kitabını gizlice yaymaya çalıştığını belirtmektedir. Müellifin Hurufi mesleğine ilişkin değerlendirmeleri şöyledir:

*Mezhep ve meslek-i Hurufî de neticede tabiyyun ve maddiyuna yakındır. Mezheb-i hurufîyi icad eden Fazlullah Naîmî isminde bir ibahiyye mezhebe süluk etmiş ve görüşlerini harflere dayandırmıştır. Bu hesaplara istinat eden büyük bir felsefî akımdır. Farisi lisanı üzere tertib, tahrir ve din ve erkânını mübeyyin 32 bab üzere 32 harfin ahvâlini bildirmesini 833 H. senesi Şevval'î başlangıcında Feriştahzade Abdulhamid İzzeddin adında bir harîf tercüme edip ismini **Aşknâme-i İlahî nâm** vermiştir.⁹²⁶*

Fazlullah'ın her harfe bir cisim verdiğini, her birinin insanda bir uzvun mukabili ve evrende bir tecellinin misali olduğunu belirten müellif, Hurûfî'nin ümmî kelimesine “okuma yazma bilmeyen” mânasının verilmesini yanlış bulduğunu belirtir. 28 harfin mazharı olan tebenni mânasınadır. Binaenaleyh Peygamber-i zîşan Efendimize Nebiyy-i ümmî denir. Fazl-ı Hurûfî'ye, sahib-i te'vil adı verilmiştir. Kitabın dibacesinde sahib-i te'vil izz, fazl ve hulyet ifadeleri kullanılmıştır. “Her kim bu aşknâme-i ilâhiyyeyi nâmahreme izhar ede Allah'ın la'neti üzerine olsun” diye bir tenbihi vardır. Velâyet nübüvvetin fevkindedir, veli 32 harfe mazhar olduğuna mebni dört harf-i velâyet onlarda muzmerdir. Kur'ân 28 harf üzere nâzil olmuş mürekkeb ve muh-kemât diye ikiye ayrılmış asıl esrar ve ma'ani onlarda mündemicedir. Muhakemât ve müşabehât olan Kur'ân âyetlerine son derece mufassal ve karışık ebced hurufu hesabını tatbik ederler.⁹²⁷

Müellif, harflerle çeşitli yorumlara başvuran Fazl-ı Hurufî'nin peygamberden üstünlük iddiasından ötürü küfrüne kail olduğunu şöyle ifade etmektedir:

---

⁹²⁶ Malatî, 1/174.

⁹²⁷ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/174.

“Aşk ve Muhabbet beyanındadır” diyerek Hz. Yusuf sûresinin birkaç âyetini tahrir ederek o sûrede olan “elif-lâm-mim-ra” sırrını bilip sonra Yusuf ve Züleyha'nın hüsn u cemalini müşahede edip onun ilmi olan hututlarına erişmek gerektir. “المر/Elif-lam-mim-ra”, “طس/ta-sin”, “حم/ha-mim”, “كحيعص/kaf-ha-ya-ayn-sad”, “ق/kaf”, “ن/nun”, “طه/ta-ha”, “يس/ya-sin”, “ص/sad” ve eşşems ve'l-kamer, ez-zümer, ve'l-leyl, ve's-semâi gibi terkiblere bu tatbikatta her şeyin siması değiştirilerek ne kadar kelimat-ı diniye ve ıstılahat var ise mânâsı başkalaşır. Meselâ salat hakkında icra edilen amel neticesinde farz olarak yalnız iki rekât Cuma namâzı kalır. Sâir erkân-ı din buna kıyas olunur. Böyle bir kaide ortaya atar ve -se, -su diye iki kelime vaz' ederek mezhebini bu iki kelime üzere esas teşkil eder. Bu iki kelime zabt olunursa Hurufî mesleği tamamen anlaşılıyor. Salatın üç hali beyanda hazar ve sefer ve Cuma namâzlarının rekâtlarında bunu tatbik ederek der ki noktalı be, te, se, cim, ha, za, ze, şın, dad, zı, ğayn 11 harf kalan 11'i harf hesap ederek bir de 11 harfe noktalı olduğundan Farisi harflerinden pe, çe, je, ge'yi katarak der ki seferde farzlar ikişer olduğundan 11 harf 11 rekâta vaz' olunmuş, 17 harf hazar (mukim) salatına (17 rekât) işaretler ve Cuma namâzı 15 rekât olması 11 noktalı harfe Fars lisanı olan dört harf ilave ile 15 olur, diyor. Bu cihetle namâzların rekatları ta'daddan sonra başka renge sokarak diyor ki salat-ı hazar olan yedi rekâtı seferi salat olan 11'le birleştğinde mecmu'u 28 olur. Bu 28'e -se işareti vaz' edilerek kelime-i Muhammediye çıkar. 17 rekat hazar ile 15 rekat olan Cuma namâzını cem' ederek -su işareti vaz' ile kelime-i Ademiye mukabilindedir, diyor. -Su işaret olan namâzlarda -su kere seb'u'l-mesani fatihatu'l-kitap okumak lazımdır diyor. Bundan sonra gelecek fasıllarda nihâyet ve hülâsa-i kelimâ fazl-i hurufiye fazl-ı Yezdan nâm verecek sahib-i te'vil Farisiden aldığı dört harf ilave ile 32'ye vardığının hikmeti Hazret-i Muhammed sallallahu aleyhi vessellem efendimiz Arabi hurufi olan 28 harf üzere olduğundan bu noksanı dinen tamam etmiş ve keşfi fazıl-ı Yezdân'dır. Bi'ttab' Hz. Muhammed'in

*fevkinde bulunduğunu iddia eden kelimaları kâfir olduklarını mübeyyindir.*⁹²⁸

Hurufiliğin oldukça etkili olduğunu vurgulayan Malatî, özellikle Türk, Fars ve Arap dillerinde eserler veren Nesimî gibi kimselerin bu etki altında kaldıklarını ve çevrelerini etkilediklerini belirtmektedir:

*Bu dinsiz, mürted yalancının tertip ettiği melânete zümre-i nâciye müstear adını koydular. Harflerin sırrına vasıl olmayanların dalâl ve hüsrânda kaldıklarını söylediler. Kur'ân-ı azimüşşanda ne kadar fazıl ve fazlullah kelimeleri var ise hep Fazl-ı Hurufiye remz ve işâret olduğunu iddiâ ettiler. Kendisinin mehdi olduğunu, bütün dinleri birleştirdiğini, harflerin sırrının hak din olduğunu iddia ettiler. Buna inanıp kendiden önceki dinleri nesh ve lağv ettiklerini söylediler. Şer'i emirleri hiçe çıkarıp sefahat ve işreti ibadetten ileri bildiler. Şi'a fırkasından ibaha-i Bâtıniyye olup buna ek olarak üzerine fazladan bir takım lafızlar ve ibareler eklediler. İnsanın ahlâkî erdemleriyle çatışmasına sebep olmasıyla bu merdud meslek rağbet bulmayarak ortadan kaybolmuştur. Ancak şairler bilip bilmeyerek meşru olmayan bu merdud mesleğin bazı erkânını, remz ve işaretlerle şiirlerini tezyin etmek için Hurufiye meşrebini tervicde yardım ederler. Tasavvuf ilmine kendilerin nisbet eden cahil ve ümmiler de bu kelimalarından aşk ve şevk-i cünbûşe gelirler. Fesübhanallahim her tarafta bu hâlât görülüp, şeyhlik iddia edenler bu belaya giriftâr olunca biçâre müridan ne yapsınlar? Fazl-ı Hurufinin telif ettiği hezeyanı kitap ve ta'lim şekline soktuğundan, Ehli Sünnet ulemâsı tek tek bunların cerh ve butlanını ortaya koyan hesapsız kitaplar te'lif etmişlerdir elhamdülillah.*⁹²⁹

Müellif, Hurûfliğin, Farsî lisanı üzere bir takım felsefî yaklaşımlarla mistik bir akım oluşturduğunu söylemektedir. Tasavvuf tarihinde de etkileri olan bu akımın bir sapma olduğunu belirten müellif, bilip bilmeden şâirler arasında bu akımın taraftar

⁹²⁸ Malatî, *Zübetü'l-İrfân*, 1/174-175.

⁹²⁹ Malatî, 1/175-176.

bulduğunu, büyüleyici bir edebiyat ve terminolojiye sahip olduğunu, selef uleması arasında ise böyle bir geleneğin zuhur etmediğini belirtmektedir:

Hurûfilerin mükemmel bir edebiyat ve ıstilahât mecmuaları vardır ki tasavvufa nihâyet derecede sirâyet edip bilip bilmeyerek şairler tarafından bu ıstilahat-ı zevke yardım edilmiştir. Kaftiyeye elverişli bulunduğundan Farisi, Arabi ve hususi Türkî ve sair dillerde sevilirler. Bu sebeple hakikaten Hurufîlik müthiş sûrette büyük tesirler bırakmıştır. Nesimî ve diğerleri Hurûfîlerdendir. Şarabhor mest u medamin olanlar sihir gibi tesirli manzume tertiblerinde hepsi tamamen Fazl-ı Hurufî'nin mezhebini taklit ederler.⁹³⁰

Müellif, İslâm toplumlarını etkileyen fırkaların nüfuz noktalarına temas ederek tasavvuf çalışmalarının bu noktalardan hareketle güçlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

1.4. Dürzî Fırkası

Dürzîler Miladi 11. Yüzyılda İsmailiyye akımından türemiş, kendilerini muvahhidun diye isimlendiren, gizli ilimlerle uğraşan, Yunan felsefecilerinden etkilenen, Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün'de bulunan Arap bir topluluktur.⁹³¹

İsmâîlîler, 6. Fâtımî halifesi Hâkim Biemrillâh (öl. 412/1021) ile birlikte teşkilâtlanmaya başlamışlardır. 1017'de ilâhlığını açıklayan Hâkim,⁹³² yeni bir dinin kurulduğunu ve bu dinin imamlığına İranlı Hamza b. Ali'yi getirdiğini duyurmuş,

⁹³⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/175.

⁹³¹ Resul Caferiyân, *Atlas-ı Şi'a, Sazman-ı Coğrafyay-i Niru-yi Musallah Erteş*, (Tahran: 1391), 29.

⁹³² Hâkim Biemrillâh'ın ilâhlığını açıktan ilan ettiğine ilişkin kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Bununla beraber Hâkim'in ilâhlığını ilk iddia edenin Hasan b. Haydara el-Fergânî (öl. 409/1018) olduğu düşünülmektedir. el-Fergânî, Allah'ın, Hâkim Biemrillâh'ın bedeninde hulûl ettiği fikrini Mısır/Kahire'de yaymaya çalışmıştır. Bunun üzerine el-Fergânî'nin öldürülmesinden sonra davetin liderliğini yine aslen Buhara Türkü olan Neştekin adlı Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail ed-Derezî (öl. 410/1019) üstlenmiştir. Bk. Muzaffer Tan, *Geçmişten Günümüze Dürzîlik, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/2 (Güz 2012), 61-82.

İbn Ali, İslâmî anlamda ibadete ihtiyaç kalmadığını ileri sürmüştür. Bu sapma fırka, önce Hamza'nın dâîsi iken daha mürted sayılan Anuş Tegin (Neştekin) ed-Derezî'nin propagandasından ötürü Dürziyye ismini almıştır. Hâkim-Biemrillâh'ın ilâh olduğuna inanır, Hamza b. Ali'yi ve yardımcılarını bilmeyi ve vesâyâ adını verdikleri esasları bilmeyi şart koşarlar.⁹³³

Müellife göre, adını Şeyh Muhammed Dürzî'den alan Dürzîlik, tenâsühe inanan, felsefecilerin etkisinde kalan İsmâîlî ve Sebe'î gruplardan oluşan bir fırkadır:

*1251/1835 senesinde Mısırlı Muhammed Ali Paşa oğlu ve seraskeri İbrahim Paşa Necd Vâdisi'nde Dürzîleri vurup ma'bedhânelerini yağmalamıştır. Beni Şihab'da Cebel hâkimi Emir Beşir'in Mısırlularla beraber olan askeri, birçok Dürzî aka'idi kitaplarını alıp dünyaya Arapça olarak dağıtmıştır. Fransız ve İngilizler kitapları kendi lisanlarına tercüme ettikleri halde yine de Dürzîliğin asıl görüşleri açığa çıkarılamamıştır. Bunlar el-Ğâyetu ve'n-Nesiha adlı risalesinde açıklandığı üzere tenâsühe inanıp bazı meselelerde felsefecilere tabi'lerdir. Bâtıniyye fırkasından sayıldığına binaen bunlara İsmailiyye ve Seb'iyye de denir.*⁹³⁴

Müellife göre, bunların her asırda yedi iktida ve ihtida medarı (bağlanılacak ve hidâyet bulacak-imam) geleceğine inançları vardır. Bu fırkaya göre, bunların ilki dinî delillerin gâyesi, ikincisi onun ilmîni taşıyan hüccet, üçüncüsü bundan ilim alan Zü-mansabe, dördüncü da'vetçilerin ekberi Mü'min, beşinci talibinden ahd alan Medhal, altıncı Üccilerin kelbi gibi da'vetçi mükellib, yedinci imamın cema'atına giren münibdir.⁹³⁵

Dürzîliğin temel görüşleri Hâkim Biemrillah'ın ilahlığı,⁹³⁶

⁹³³ Mustafa Öz, "Dürzîlik", *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 1994), 10/9-40.

⁹³⁴ Malatî, *Zübdetü'İrfân*, 1/156.

⁹³⁵ Malatî, 1/aynı yer.

⁹³⁶ Aytekin Şenzeybek, *Resâilü'l-Hikme'ye Göre Dürzî İnanç Esasları* (Doktora Tezi). (Konya: SÜ, SBE), 322.

İsmâilî yaratılış fikri, hudud anlayışından ibârettir. Hudud da küllî akıl, küllî nefis, kelime, sâbık tali'den oluşur. Dürzîlere göre tekammüs ise gömlek giyme mânâsınadır ve ruhun bedenden bedene göç ettiği, bu ruh göçünün ise sadece insandan insana olabileceğini ifade eder.⁹³⁷ Müellif Dürzîliğin Şiâ mezhebi esaslarından alıntılacağı bazı fikirleri değiştirerek akla sığmayan yorumlar ileri sürdüklerini belirtir:

*Bâtınıyye fırkasından İsmailiyye mezhebinin re'isi Abdullah sülalesine kendisini nisbet eden Abdullah nâmında bir İblis, Şi'a mezhebi esaslarını neşre başlamıştır. Hâkim Biemrillah nâmında birisi akıl ile Cennet'i, adl ile vahşeti nefsinde cem' etmiş birkaç fikir değiştirdikten sonra ilan-ı ulûhiyyet ederek Hâkim Biemrihi lakabını verip minberlerde Bismillahirrahmânirrahim yerine bismi el-Hâkim el-Muhyi el-Mumit diye okunmasını hatiplere emir etmiş, bir takım akla sığmaz tavırlar sergilemiş ve öldürülmüştür.*⁹³⁸

Müellife göre, ilahlık iddia eden Hâkim Biemrillah'ın sözde ulûhiyyetini ilk tasdik eden kişi Şeyh Muhammed Dürzî adında bir adamdır. Dürzî ismi bundan kalmış, bundan alınmıştır. Bir âyin sırasında onu da katl etmişlerdir. Sonra, Hamza b. Ali (öl. 431/1041) nâmında biri zuhur ederek insanları Hâkim Biemrillah'ın ibadetine da'vet etmiştir. Dâveti kabul edenlerle Mısır'da gizlice ibadete girişmişlerdir. Kendisini Hâkim'in peygamberi olarak tanıtan Hamza, iddialarını yayarken ehl-i İslâm tarafından Mısır'dan kovulmuşlardır. Dürzîler de Şâm, Havran, Halep taraflarına varıp yerleşmiş, buralarda tekrar çoğalmışlardır.⁹³⁹

Müellif bunların şerî yükümlülükleri yerine getirmeyip inkâr ettiklerini, kendi aralarında doğruluğu esas saydıkları halde kendileri dışındaki insanlara yalan, hile ve aldatmayı meşru gördüklerini, Kur'ân âyetlerini kendi hevâlarına göre yorumlayarak saptıklarını ve zındık

⁹³⁷ Aytekin Şenzeybek, Dürzî Kutsal Metinleri "Resâilu'l-Hikme", *Marife*, 2, Yıl. 2010, 135-158.

⁹³⁸ Malafî, *Zübdetü 'İrfân*, 1/156.

⁹³⁹ Malafî, 1/aynı yer.

olduklarını belirtir:

*Bunlar peygamberleri inkâr eder; savm, salat yerine sıdk-ı lisan hıfz-ı ihvân farzdır derler. Başkalarının malı onlara helâl, başkalarına yalan söylemek caiz ve her ne surette olursa olsun mallarını almak ganimettir. Kur'ân-ı Kerim'i okuyup âyetlerine diledikleri şekilde mâ'na verirler. Hâkim Biemrih'i nâsîh-i edyan (dinleri kaldıran) bilirler. Resûl addettikleri Hamza b. Ali bir zaman Süleyman ve bir zaman Mesih ve bir zaman Pisagor-i hakim olmuş olduğuna ve cesed-i insana kamis yani gömlek diyerek insan vefatında rûhu o günde doğana intikaline zahib, falan vakit falan iken falan kalıba girmiş diye bir sürü masal söylerler. Ziyade itimad etmediği insanlara asla açılmazlar ve iki fırkaya ayrılıp Birincisine **İkâl** bu da ikiye ayrılarak ayınlerine tamamen vâkıf olanlara ikâl-i hâs vâkıf cihetinden biraz aşağı olanlara ikâl-i âm derler. İkinci fırkaya **Cühhâl** derler. Bu ikinci grup Dürzî âyininin haberi olmayanlardır. Nisâlarına da ukâlâ ve cühelât isimleri olarak cûyende ve gayr-ı cûyende nâm vermişlerdir.⁹⁴⁰*

Müellif, Dürzîler arasında zühd uygulamaları yapan bir topluluğun da bulunduğunu, bunların her gün oruç tutup, ömür boyu evlenmediklerini, içki içmediklerini, et dahi yemediklerini belirtir. Bazı kimseler bunları mutasavvıflara benzetebilirler. Fakat İslâm ile bunların inanç ve yaşam biçimleri arasında bir benzerlik olmadığı âşikârdır. Tasavvuf ile bu taife arasında benzerlik düşünülemez:

Bu topluluğun bir de mütenezzihin güya sûfi tabakası vardır ki nihâyet derecede safi ibadette bulunup et yemez ve hergün oruç tutar, ölünceye dek evlenmez ve müskirat içmez ve fuşsiyat söylemez ve israf etmez ve me'murların malına haram nazarıyla bakıp onlarla ve onların belki hizmetçileriyle yemek yemez, me'murların maliyle alınmış bir hayvana yüklenilen şeyin cümlesini haram bilip yemezler ve şüpheli akçeyi aldıklarında tüccara verip tebeddülile helal olduğunu itikad ederler. Tüccarın ticaretiyle elde edilen malı gâyet temiz ve helal bilirler.

⁹⁴⁰ Malatî, Zübdetü 'İrfân, 1/157.

Zinadan oldukça içtinabda bulunurlar ki Nasırilerin tam zıddına olup, onlar zinayı mübah görürler. Her iki fırka da tenâsühe ka'illerdir. Kendi aka'id-i bâtûlalarını bu Dürzîler hesab-ı hiyel ve eşkal-i huruf gibi birtakım hurufat üzerine bina etmişlerdir. Meselâ, Hamza'nın ashâb, nükebâ, a'vân ve ensârı 164 olup kelimesi dâhi bihesabi'l-hiyel bu sayıya mutabıktır.⁹⁴¹

Müellife göre Dürzîlerin *Resâilü'l-Hikme*'deki risâlelerinin ilk 4 risale haricindeki 107 risalesi İslâmî akideyi kaldırmaya (nesh) yöneliktir. Hz. Peygamber ile İslâm'ın önde gelen şahsiyetleri hakkında tahkir edici ifadeler kullanmaktadırlar. *Resâilü'l-Hikme*'deki ilk dört risalede ise Hâkim Biemriallah'ın ulûhiyeti iddia edilememekte ve İslâm Dini'ni neshe yönelik bir ifade kullanılmamaktadır.⁹⁴²

Müellif Dürzîler üzerinde çokça durmaktadır. Bunun sebebi, bulunduğu coğrafyanın fikrî, itikâdî ve sosyal ayrışmasının bu fırkaların etkisinden kaynaklandığını görmesi olabilir. Çünkü 120 yıl önce Osmanlı'nın inkırâz sebepleri ilim çevrelerinde çokça tartışılmaktaydı. Müellifin bu konular üzerinde uzunca durması da buna işâret etmektedir. Nitekim Türkiye, Suriye, Lübnan, İran, Irak ve Mısır'da sözkonusu fırkaların nüfûzlu oldukları söylenebilir. Müellif Dürzîlerin şer'î konulara dâir bazı görüşlerini de şöyle anlatır:

Dürzîlerin kadıları vardır. Muamelât-ı Şer'îyye üzere hükmederler. Fakat ibâdetler, nikâh ve talâk gibi konularda kendilerine mahsus usulleri vardır. Onlara göre iki zevce (çok evlilik-poligami) ca'iz değildir. Kadın bir yere gitmek için izin istediğinde "git avrat it" derler. Eğer "yalnız git" lafzı tekellüm ederse talak vaki' olur. Boşanmış kadın, ikinci kocasından sonra önceki kocasına varamaz ve kadın, babası dışında bir kimsenin malına vâris olamaz. Bir adam malının tamamını evladından birine vâsiyyet edip sa'irini mahrum etmesi, ancak kendi emeğiyle kazanmış olduğu malda geçerlidir. İrsen intikal

⁹⁴¹ Malatî, 1/157.

⁹⁴² AYTEKİN ŞENZEBEK, 172.

*etmiş malı, usûl ve fîrû' arasında eşit şekilde taksim edilir.*⁹⁴³

Dürzîlerin ikâl adını verdikleri müctehidlerinin de olduğundan söz eden müellif nerede olursa ibadetgâh olmak üzere halvethâne edindiklerini belirtir. Buna göre, da'ire içinde da'ireler inşa' ederler ve Cuma gecelerinde her tabakanın takımı içtima'yı yerle dış da'irede cem'iyet ve bir miktar mevaiz ve nesayihe dair şeyler kıra'at olunduktan sonra kuru üzüm gibi bir parça tatlı yerler. Tabaka-yı 'amme çıktıktan sonra hass tabaka ricali iç da'ireye girer ve kapıları kaparlar. Muhabbet sofrasını yayıp, ilhad konuşmaları yaparlar. Âyinlerinin gizli kapağını açarlar. Bunlar sır saklama konusuna çok önem verirler. O bakımdan meraklarını rumûz ve kitâbât ile yazarlar. Dinlerinin esası, şer'iatın zâhirî hükümlerini iptâl edip bâtil akidelerini yaymaktır. Bunlar Bâtıniyye fırkasının te'villerini kendilerine ölçü almışlardır.⁹⁴⁴

Müellif Dürzîlerin bâtil akidelerini tek tek sayarak ilhadda sınır tanımadıklarını belirtir. Yaratılıştan Hakîm'in dönemine kadar 343 milyon sene geçtiği gibi garip hikâyeler söylediklerini aktarır:

"Hâkim'in devri, kıyamet devridir. Çin'de Ye'cüc ve Me'cüc'ün zuhûrunu beklerler. Kavm-i kirâm adı vererek ikibuçuk milyon askerle Mekke'ye gelirler. Fervas Ali es-Sabbah Hâkim Biemrihi onlara Beyt-i Şerif'in rûkn-i Yemânisinde tecelli ile ve elindeki mezheb kılıcı ile tehdid edip sonra kılıcı Hamza'nın eline verir. O da köpek ile domuzu öldürüp sonra Ka'be'ye hâdim olarak bütün cihan ve arzın hükümetini sadece Dürzî'lere verir" derler.⁹⁴⁵

Dürzîlerin Hz. Âdem kıssasını değiştirdiklerini söyleyen

⁹⁴³ Malatî, *Zübdetü'İrfân*, 1/157.

⁹⁴⁴ Malatî, *Zübdetü'İrfân*, 1/aynı yer.

⁹⁴⁵ Malatî, 1/158.

müellif, Hz. Âdem'in doğum yerinin Hindistan Âdemiyye şehri, babasının Danyal, asıl adının Şentabil olduğu şeklindeki iddialarını aktarır. Buna göre Âdem (a.s.) zâhiren beden tabibi, bâtınen ulûm-i tevhîdiyye ile ruh tabibiydi. Çin'de Herte denen yere geldi, ahâli müşrik idi. Hâkim Biemrihi kalıb-ı beşerde ve ismi "Bâri" idi. Fars'ın Bâr-i Hüdâ tabiri de bundan gelir. Ahâliyi tevhîd-i Bâri'ye da'vet etti. Ahâli biri muvahhid, diğeri müşrik iki fırka oldu. Şantabil muvahhidine müşriklerden uzak olun dedi. İblis ise insanları tevhîd-i Bâri'ye da'vet eden Haris b. Zamah isminde biriydi. Bâri olan Hâkim Biemrihi, Şantabil-i Hekim da'vet-i tevhîd-i Bâri'ye me'muriyetle meydana çıktığında Bâri da'vetçilerine yani mela'ikeye Şantabil'e secde/ita'at etmelerini hitab eyledi. Onlar da bu emre imtisal ile Şantabil'in erkân, ashab, ma'iyyeti ve nükebayı da'vet ettiler. Fakat İsfahanlı Haris b. Zamah kendisinin hizmet-i da'vetinde kıdeminden bahisle; "Beni nar-ı halisten yani sırf ilm-i hakayıkla nûr da'vetinden hâlk eyledin ve Şantabil'i toprak mesabesinde olan müşavere yani ashab ve ittiba'yla müzakereden meydana çıkardın" diyerek istikbar ve emr-i Bâri Hâkim'e imtisalden kaçındığından aynı cennet mesabesinde olan da'ire-i da'vetten ihraç ve cümle hudud, erkân tevhîd-i Bâri'den iskat olundu. Da'vete uyanlar Âdem'le tebşir olduklarından "beşer" diye anıldılar. Tevhîd-i Bâri-yi Hâkim'i kabul etmeleriyle Âdem'e dinde onların babası olduğundan "ebu'l-beşer" denildi ve zevcesi Havva da mü'minleri hakikat sütüyle yetiştirdiğinden "ümmü'l-beşer" oldu".⁹⁴⁶

Âdem'in şer'iati sırf tevhîd-i Bâri Hâkim olup ondan sonra pekçok şeriat zuhur etmiştir. Ve nihâyet bu asrın Âdem'i olan ve Hâkim Biemrihi'nin peygamberi olan Hamza b. Ahmed el-Safa zuhur eyledi ki onun şer'iati da Âdem gibi sâde da'vet-i tevhîd-i Bâri'den ibaret olmakla "كما بدأنا أول خلق نعيده"⁹⁴⁷ müfadinca emr-i da'vet eski hâline avdet

⁹⁴⁶ Malatî, *Zübdetü'İrfân*, 1/158.

⁹⁴⁷ Enbiya 21/104; "İlk yaratışa başladığımız gibi onu tekrarlamaya da...".

etmiş oldu, diyerek âyet-i kerime: “كما بدأنا أول خلق نعيده” Kıyamette nasıl insan hayat bulacak diye küffarın cevabındandır ki hiç maddesi asla olmayan kuvvet-i kahire-i samedaniye hâlk buyurduğu gibi mevt ve kuvvetten sonra mevad-ı mevcudayı daha ehven sûrette hâlka i'ade edeceği muhakkaktır, me'alindedir.⁹⁴⁸

Müellif, “ahmakça” olarak nitelediği bu iddiaların, âyet-i kerimelere kendi istedikleri anlamı zorla yüklemeye çalışan ve hiçbir geçerli kaynağa müracaata gerek duymayan Dürzîlere ait olduğunu belirtmektedir:

Bunlar kendi senedlerini âyet-i kerimeyi diledikleri ma'naya sarf ederek türlü ma'nalar verirler. Derler ki Şantabil Âdem-i Safa ashâbı 12 olup; biri Basra'lı Uhnûh diğeri Sermina'lı Şerhdir. Sonraları Şis diye adlandırılmıştır. İkisi de Âdem'in halifeleridir. Ama Kur'ân'da “أو عصى آدم ربه”⁹⁴⁹ diye mezkur ikinci Âdem'dir ki bu Uhnuh'dur ve Kur'ân'da “نسي ولم نجد” ona işaretir.⁹⁵⁰ Üçüncü Âdem Şerh'dir ki Şis'tir. İkisini de Cennet'e da'vette iskân edip ancak Uhnuh'un tertibinde tekaddümi hasebiyle müzekker ve şerh müennes mesabesindedir. Ve Hâkim olan Bâri'den başkasına ibadet etmemeye ve imamları olan Şantabil'in hilafına gitmemek üzere yeniden söz alınmış ve Uhnuh'a da lisanen vasiyyet olunmuş idi. Ve Bâri Ahnuh'a hitab edip gerek sen ve gerek arkadaşın olan Şit, Cennet'e da'vette sâbit ve fazilet ve mertebeleri okuyunuz. Şentabil'in mertebe ve ref'ini iddiaya kalkışmayınız. “Bu ağaca yaklaşmayınız” demek budur. “Zaliminden olursunuz” derken onları Şeytan aldatarak rütbelerinden düşürdü. Şeytan, İblis tarafından da'vette mezun olup ismi Hübel'dir. Habeşe'de Uhnuh da'vetçilerinden Enil nâm kimsedir. Tavus da Uhnuh'un da'vetçilerinden Tabuh'dur.⁹⁵¹

Müellif Dürzîlerin bazı âyetlere getirdikleri keyfî

⁹⁴⁸ Malatî, 1/158.

⁹⁴⁹ Tâhâ 20/121; “...ve Âdem Rabbine karşı geldi...”.

⁹⁵⁰ Tâhâ 20/115; “Unuttu ve onda bir azim bulamadık”.

⁹⁵¹ Malatî, Zübdetü'İrfân, 1/159.

yorumları aktarırken daveti kabul edenlere zâfir/mü'min; etmeyenlere kâfir/şakî dediklerini belirtir. Dürzîlerin, eski dinlerine İslâm'dan bazı kısıntı bilgileri ekleyerek şirk anlayışlarını daha karmaşık hâle getirdikleri söylenebilir:

“فتلقى آدم من ربه كلمات فتاب عليه”⁹⁵² âyetinde “kelimât” lafzı 5 harf, Şentabil de 5 harftir” deyip buna işaretler derler. “Âlem-i ins dediğimiz iş bu devr-i Âdem'dir. Cenab-ı Bâri bu devrin halifesine lütuf ve merhamet etmiş tâ ki onlar niyetlerini tağayyur ile şirke meyil edince O da nimetlerini geri almış” derler. Nûh, Şîs, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed Mustafa (s) hazeratını şeriat ile emr edip her birinin bir de 12 nükebası olduğunu tertib etmişlerdir. Da'veti kabul edenlere zâfir, Mü'min ve Müslim nâm verilip, kabul etmeyenlere kâfir ve şâki derler. Hz. Muhammed Ali'yi esâs nasb eyledi. Ali'nin 12 erkânı olup dört halife ve Muaviye vesa'ir ashab idiler. Muaviye tertibde Osman'ın hilafetinden sonra idi. Ali esâs oldukda onu azl eyledi. O da “Senin nasbından evvel beni Hz. Muhammed nasb eyledi” diye muarazaya sebep budur. Nuh'un esâsı Sam, İbrahim'in esâsı İsmail, Musa'nın esâsı Harun, İsa'nın Şem'un derler. “يوم يدع الداع الى شئى”⁹⁵³ bundan murad bu devirde da'vet olunan ibadat-ı Hâkim Biemrihidir ki onu bilcümle nuteka, esâs, ashab ve ittiba'ları inkâr ederler, diye da'va ederler ve Hâkim Biemrihi zâhir ve bâtın şer'iatı nesh etmekle gerçek namâz onun uluhiyyetini tasdik, ona ibâdet ve ta'zimden ibarettir. Zekât da kalbi, zâhir-bâtın her şeyden temizlemektir” derler.⁹⁵⁴

Müellif, İslâm âlimlerinden nefret eden, Allah'a ve elçisine iftira eden bu Hâkîm mülhidinin kötü bir akibete düçar olduğunu belirtir. Beyaz eşeğine binip Hilvân kasabasına doğru dolaştığı bir sırada, onu feci bir sûrette öldürüp bir çukura attıklarını aktarır. Öldürenler elbisesini de düğmeleri bağlı vaziyette eşeğin yanında bırakmışlardır. Tabi'leri ise bu defa

⁹⁵² Bakara 2/37; “Âdem Rabbinden kelimeler aldı ve tevbe etti”.

⁹⁵³ Kamer 54/6; “O çağırıcının 'tanınmamış, görülmuş' bir şeye çağıracağı gün”.

⁹⁵⁴ Malatî, *Zübdetü 'İrfân*, 1/159.

göge yükseldiğini yaymış ve ilhadlarına devam etmişlerdir. İşte Dürzî ilhâdı bu türrehattan (masallar) ibarettir. Din âlimlerine nihâyet derecede düşmanlık beslerler. Güneşin doğuşu ve batışı sırasında Güneş'e secde ve yıldızlara hürmet gibi aka'idleri de var iken Hâkim Biemrihi bunları da nesh ve tebdil etmiştir.⁹⁵⁵

1.5. Nusayrî Fırkası

Suriye ve Cebel-i Lübnân bölgesinde yoğunlaşan savaşların tarafları arasında adı geçen Nusayrîlik; Bâtınî karakterli, gizemli, hakkında bilgi eksiklikleri olan bir firkadır. Bölge 100 yıl önce Fransızlar tarafından işgal edildiğinde, Dürzî ve Nusayrîler Hz. Ali'ye nispet edilmiş ve Alevî müşterek adıyla anılmışlardır.⁹⁵⁶ Bu durum, dikkatleri bu noktaya çekmektedir. Müellifin konulara bu cihetten bir yaklaşım getirdiği de söylenebilir.

Kaynaklarda Şi'a Alevîleri hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Onlara dair araştırmalar, son yüzyılda genellikle Batı kaynaklı çalışmalardır. M. Hüseyin Fadlullah (öl. 2010) bu toplulukların bilim ve kültür merkezlerinden uzak bölgelerde yaşadıkları, siyasi iktidarlar tarafından da zulüm gördükleri için inhiraf ettiklerini belirtir.⁹⁵⁷

Kaynaklara göre; Hz. Ali'nin hizmetlisi Nusayr'a veya Lazkiye'de Nusayriye dağlarına nisbetle bu ismi aldığı iddiası doğru görünmemektedir. Çünkü Hz. Ali'nin bu adla anılan bir hizmetlisi olmadığı gibi, Lazkiye'deki dağlar da bu ismi taşımamaktadır. Nusayrî-Nasrânî benzerliğinden ötürü kelimenin "Nasrânî"nin ism-i tasğiri olduğu görüşü de Oryantalist bakış açısının ürünüdür. Nusayrî fırkası adını Ebû Şuayb Muhammed b.

⁹⁵⁵ Malatî, 1/159.

⁹⁵⁶ Muhammed Bekâî, Fırka-i Nusayriyye (Aleviyân) Der Meyân-ı Menâbi-i Fırak-ı İslâmî, Faslnâme-i Hablu'l-Metin; Sal. 1, Şumare. 1, Tahran Zimistan 1391, 83-98; İlyas Üzümlü, "Nusayrîlik", *İA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/279-274.

⁹⁵⁷ Kasım Cevâdî, *Nusayriyye, Aleviyyan ve Şia-i İsnâ Aşerî*, Müessesesi-i Ferhengi ve İttıla Resani Tibyân, Kum: 1387.

Nusayr en-Nemîrî’den (öl. 270/883) almış, Basra ve Kûfe’de yaşamış olan bu kişinin faaliyetleri ile başlamıştır. Nevbahtî’ye göre İbnü’n-Nusayr, Ali en-Nakî’nin ilâhlığını, kendisinin de onun peygamberi olduğunu iddia etmiş, tenâsühü benimsemiş, haramları helâl saymak gibi aşırı görüşler ileri sürmüştür.⁹⁵⁸

Müellif Nusayrîlerin haramları kaldırıp, farzları terk eden bir topluluk olduğunu, zinayı mübah gördüklerini söyler. Onlara göre kadınlar, hayvanlar gibi sevap ya da azap görmeyeceklerdir. Bir mabedleri olmayan Nusayrîler, tenâsühe (rûh göçü) inanmakta, gizli bayram merasimleri yapmakta, Nisan ayının dördüncü gününü Nevruz adıyla büyük bayram şeklinde kutlamaktadırlar:

Nusayrîler zinayı mübah görürler. Kadınların imanı, kendi mezhebdaşlarına kurban kesmesi ve zinaya râzî olmasıyla kâmil olur. Bu özellik Nusayriyye bağlularına hâs olup yabancı ve câhillerden kaçınması lazımdır. Müteaddid fırkaları olan Nusayriyye’nin bazıları, kadınları hayvanat derekesine ve nefs-i nâtikadan soyutlanmış olmalarını, ölümle fenâ bularak sevap ve azap görmeyeceklerini iddia ederler. Bir Dürzî Müslüman, Hristiyan veya Yahudî olup bu hal üzere vefat ederse, validesi zani olduğuna alamettir, derler. “Nusayrîler bir mes’elede Dürzîlerle birleşirler: “Hâkim’in zuhuruyla iman eden etti ve kalan kalarak emel münkati’ kapı kapanıp kimse diğer kimsenin dinine girmeye vecih kalmadı” derler.

Müellifin verdiği bilgilere göre, Nusayrîlerden kötü ve zâlim bir kimse ölüm esnasında köpek, domuz ve eşeğin cesedine intikal eder. Büyük azâba düşer olursa ölüm esnasında demir, bakır ve kömüre çevrilir. Geçici bir süre günahlarından temizleninceye kadar ateşte yanarlar ve sonunda gökte bir yıldız oluverirler. Nitekim gökteki yıldızlar, geçmişteki Nusayrîlerin ruhları olduğundan yıldızlara saygı duyar, Ay ve Güneş daha büyük diyerek Güneş’in doğuşu-batışı sırasında bunlara taparlar.

⁹⁵⁸ İlyas Üzümlü, “Nusayrîlik”, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 2007), 33/270-274.

Cami, kilise veya havra gibi ibadethaneleri olmadığından ara sıra evlerine Nusayrîler ve onların şeyhleri gelerek biraz hikâye ve hurafe anlatırlar. Bu günü bayram sayarlar. Bayram toplantıları için evlerinde birer korunaklı özel yer ayırırlar. O yere cinler dâhil kimse vâkıf olamaz. Kazara bu toplantı yeri görülürse hemen o mekanı yok ederler. Hz. İsa'nın doğum günü, Hicri yılbaşı olan Muharrem bayram kabul edilir. En büyük bayramları ise Nisan'ın dördüncü günü Nevruz bayramlarıdır.⁹⁵⁹

Nusayrîlerin karma bir fırka olduğunu, İslâm başta olmak üzere Hristiyanlık, Musevîlik, Mecûsilik gibi birçok bâtil fırka ile benzerliklerinin olduğunu belirten müellif şu ifadelerle bu bahsi kapatmaktadır:

*Hülasa-yı kalam, Nusayrîler dört hususta Dürzîlere benzerler. Yıldız ve Güneş'e tapmakta Mecûsilere, Hristiyan Batrus'a ta'zim, içki içmek ve büyük bayramlarıyla Hristiyanlara benzerler. Hz. Ali (ra) ve 12 imama ta'zimde Rafizîlere benzemişlerdir. Gerçekte ise bunların tamamından ayrı, her birinden toplama bir ilhad, zındıka ve küfr-i sarihden ibarettirler.*⁹⁶⁰

1.6. Hicaz'da Etkili Vehhâbî Hareketi

Vehhâbîlik, adını Muhammed b. Abdülvehhâb (1703-1792)'dan alır. Mensupları kendilerini ehl-i sünnet, ehl-i tevhîd, ehl-i hadîs olarak adlandırırılar. Vehhâbî birliklerinin kurucusu, Arabistan'ın Necid/Uyeyne'de Hanbelî kadısının oğlu Muhammed b. Abdülvehhâb'dır. İbn Abdülvehhâb, 1745'te Suûd aşireti hâkimiyetindeki Dir'îye'ye gider. Aralarındaki antlaşmaya göre Suûdî emîri, İbn Abdülvehhâb'ın Suûdî yönetimini desteklemesi karşılığında Vehhâbî davasını yayma sözü verir.⁹⁶¹

Müellif Hicaz gözlemleri ile yakından tanıdığı Vehhâbî

⁹⁵⁹ Malatî, *Zübdetü 'İrfân*, 1/159-160.

⁹⁶⁰ Malatî, 1/160.

⁹⁶¹ Mehmet Ali Büyükkara, *İslâm Ansiklopedisi*, "Vehhâbîlik", (İstanbul: 2012), 42/611-615.

hareketini “Vehhâbî Mezhebinin Beyânı” başlığıyla ele alır. İbn Abdülvahhab’ın İbn Teymiyye’nin sözlerinden yola çıkarak, mekrûhları haram ve küfür sayıp meydana sürdüğünü ve türbeleri yıktırıldığını belirtir:

Necd ahalisinden Hanbelî Şeyh Muhammed b. Abdulvehhab Şâm’da ilim tahsilinden sonra 1731’de Takiyyuddin İbn-i Teymiyye el-Harrâni (öl. 728/1328) ile İbn-i Kayyim (öl. 750/1350)’in akvalini neşrederek şirk-i hafî sayılan şeyleri şirk-i celi, mekrûh olanları haram ve küfrü mucib diye meydana sürmüştür. Vadi-i Huneyfe’de Der’iye Şeyhi Muhammed b. Suud kuvvetiyle kudret sahibi olmuş, oğlu Abdulaziz ve torunu Suud ve Decne reislerinden Osman İbn-i Abdurrahman el-Mudayifi ve Salim bin Şakban yardımıyla 1803’de Mekke’yi istila ederek ne kadar türbe ve bir karıştan yüksek kabirler varsa yıktırılmış ve Mekke şerifini sürmüştür. Kelime-i tevhîdi kendine göre te’vil edip halkın müşrik olduklarını iddia etmiştir. Müseyleme-i Kezzab’ın memleketi Yemame/Uyeyne’de uzun ömür süren Abdülvehhab كشف الشبهات عن خالق الأرض و السموات/Keşfu’s-Şübühat an Haliki’l-Erdi ve’s-Semavât adlı risalesiyle mektuplarını her tarafa göndermiş, herkesi (kendi anlattığı) İslâm’a davet edip sair ehl-i İslâm’a müşrik demiştir. 1823’de Mekke şerifi (Şerif Gâlip Efendi)⁹⁶² İstanbul’a varıp birçok dilekçe yazarak bu haydutların Mekke’yi istila edeceğini ihbar etmiş ise de dikkate alınmayarak çöl Araplarının aralarındaki çekişmelere nisbet edilip göz yumulmuştur.⁹⁶³

Müellif birçok kaynakta adı geçmeyen çeşitli tarihi isimleri,⁹⁶⁴ yer ve olay isimlerini vermekle Vehhâbî birliklerini

⁹⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, (Ankara: 1972), 72-80.

⁹⁶³ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/173.

⁹⁶⁴ İslâm Ansiklopedisi Vehhâbilik maddesinde Emir Osman b. Abdurrahman el-Mudayifi’den söz edilmemektedir. Bu isim ancak Kral Abdulaziz Üniversitesi resmi web sitesinde yer alan Uthman b. Abdurrahman al-Mudayifi, İbrahim M. Al-Zaid tarafından kaleme alınan Governor of Taif and Hijaz Under the First Saudi Dynasty başlıklı makalede geçmektedir. bk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz, *Muhammed b. Abdülvahhab*, Çev. Enbiya Yıldırım, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat*

yakından takip ettiğini göstermektedir. Riyad'ın Vehhâbî birlikleri tarafından tekrar ele geçirildiği 1902 tarihinde Şeyh Hamîd-i Vâni el-Malatî, henüz Hicaz'dan yeni dönmüştür. Şeyh, Vehhâbî hareketin faaliyetleri bahsine devamla şunları kaydeder:

Vehhâbiler Mekke ve Medine'yi istila ettikten sonra Kerbela'ya varıp Hz. Hüseyin (r)'in türbesinde yıllardan beri İran ahalisinin verdikleri ziyetini yağma ettiler. Altın ve gümüşü tarumar ettikten sonra İran ahalisinden Kerbela'ya hac niyetiyle gelen yüzlerce hacıyı da soydular. İran hükümeti Osmanlı devletine durumu bildirdi.⁹⁶⁵ Bağdat valisi, "Bağdat'ı da istila edecekleri me'muldür" diyerek durumu bildirmiş, İstanbul meselenin önemini görünce Halepli Adem Efendi adında ilimlere vakıf bir âlimi Vehhâbîlere sefir olarak göndermiştir.⁹⁶⁶

Zübdetü'l-İrfân'a göre Vehhâbî hareketi, hem İran hem de Osmanlı yönetimine isyan etmiştir. İran ve Osmanlı düşüncesini tekfir etmelerini ise bu isyanın gerekçesi yapmıştır. Müellif, yapılan görüşmeler ve sonuçlarını şöyle aktarılmaktadır:

Adı geçen me'mur (Halepli Adem Efendi) oraya vardığında büyük ikram ve ta'zim ile kabul edilerek; "Biz devlet-i âliyenin hâdimleriyiz. Haşa ona âsi değil hâdimiz. Mekke şerifleri ahâliye zulüm ve birçok bid'atler ederek din-i İslâm'ı kökünden kesmiş oldukları için şer'an terbiyeleri İslâm'a göre vâcib olduğundan mukaddes beldeden onları çıkardık. İran ahalisinden alınan mal ve Kerbela'dan zayi' olan ziyet müstevli askerlerinin⁹⁶⁷ ellerine düştüğünden geri alınması imkânsızdır" diyerek nehb ve ğarat

---

Fakültesi Dergisi, Sayı: 9, 9, 2000.

⁹⁶⁵ Dönemin İran şâhi Fethalişah bin kişilik bir ordu hazırlayıp Vehhabi Birlikleri üzerine göndermek üzereyken Rus Harbi patlak vermiştir. Osmanlı İran hükümetinin asker göndermemesi üzerine Vehhâbî birlikleri daha da güçlenmiştir. Bk. Cafer Cemşidi Rad, *Fırka-i Vehhabiyet ve Ehdaf-ı Siyasi-yi An*, *Faslnâme-i Mutaleat-ı Siyasi*, Yıl 3, 9, Sonbahar 1389/2011, 181-195.

⁹⁶⁶ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/173.

⁹⁶⁷ Müstevli tabiri; istilacı anlamında İngiliz birlikleri için kullanılmaktadır. İngilizlerle ittifak kurarak Osmanlıya isyan başlatan Muhammed b. Abdulvahhab'ın bu ifadeyi kullanması ve Osmanlı sefirine gâyet hürmet göstermesinin gerçekçi bir tutum olmadığı bilahare anlaşılmıştır.

eyledikleri eşyayı da veremeyeceklerini bildirip, büyük bir saygı ve değerli hediyelerle Adem Hoca Efendiyi göndermişlerdir.⁹⁶⁸

Bu ifadeler, Vehhâbî hareketin İngiltere'den destek gördüğünü belirtir.⁹⁶⁹ Necd'de İngilizlerle yapılan toplantının bilgisi Mekke Şerifi tarafından İstanbul'a ulaştırıldığı halde İstanbul bürokrasisi "bedevi kabile rekabeti" diyerek bunu ciddiye almaz. Ancak İbn Abdülvehhab'a bağlı birlikler Riyad, Kahire, Taif'i ele geçirip Necef ve Kerbelâ'daki altınları yağmalayınca olayın ciddiyeti anlaşılır ve harekete geçilir. Müellif hadiselerin gelişim seyrini şu şekilde izah eder:

Halepli Adem Hoca Efendi ikili görüşmelerden bu şekilde cevap alınca Dersaadet'te bir müşavere ta'ayyun edildi. Hey'et-i müşavere Dersaadet'ten asker sevkiyatı yerine, Vehhâbîleri terbiye için Mısır Hidivi Kavalalı Sergerde Mehmed Ali Paşa ile oğulları İbrahim ve Tosun kumandanların izamı ile her ikisinin birbiriyle muharebeleri daha münasip görüldü. Hemen Mehmed Ali Paşa'ya Hicaz kıt'asına giderek Vehhâbî mes'elesini halletmesi emri verildi. Mehmet Ali Paşa da Mısır askeriyle oğlu Tosun Paşa kumandasında Mekke'ye vardı. Evvela Şerif Abdulmuttalibi kabilesiyle çatışarak onları Mekke'den sürdü. Sonra Vehhâbîleri bir güzel terbiye ve te'dib etti. Sağ kalanlar ise çöllere savuştular.⁹⁷⁰

Bu askeri tedbirlerin ardından Hicaz bölgesindeki Osmanlı idaresi tekrar tesis edilmiş, Vehhâbîler geçici de olsa bertaraf edilmiştir. Ancak Osmanlı devletinin yıkılıp İngiltere'nin siyasi hedeflerinin önündeki engelin kalkması için, Büyük Selçuklu Devleti'nden beri var olan Osmanlı düşüncesinin (tasavvuf) tekfir edilmesi, İslam Birliği düşüncesinin yön değiştirmesi ve yerine yeni bir fikir/mefkûre ikâme edilmesi gerekiyordu. Muhammed b. Abdülvehhab bu iş için İngiltere'nin

⁹⁶⁸ Malatî, 1/173.

⁹⁶⁹ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", *İA*, (İstanbul: 2012), 42/611-615.

⁹⁷⁰ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/173.

önemsediği bir isim olmuştur.⁹⁷¹ Hamîd-i Vâni el-Malatî, Vehhâbî hareketinin değerlendirilmesine geçerek, dönemin ulemasının onlar hakkındaki görüşlerini aktarmakta ve İngiliz destekli bu akımın iddialarını çürüten reddiyelerden bahsetmektedir:

Vaktin uleması, Vehhâbî mezhebinin bidatçı olduklarını söylemiş ve bu görüşleri tezyif ile reddiye kitapları yazmışlardır. Süleyman Efendi'nin Hüccet-i Faslı'l-Hitab min Kitab-i Rabbi'l-Erbab ve Hadis-i Resûli'l-Meliki'l-Vehhab ve Kelam-ı Uli'l-Elbâb fî İptal-i Mezheb-i Muhammed bin Abdülvehhâb nâmındaki reddiyesi böyledir. İzah edildiği gibi âyet, hadis ve müctehid ulemanın kavli ile Abdülvehhâb mesleği iptal edilmiştir. Basra ulemasından Molla Ali bin Molla İbadizade Ahmet Efendi'nin Faslu'l-Hitab fî Redd-i Dalalet-i İbn-i Vehhab ve Keşfü'l-Hicab an Vech-i Dalalet-i İbn-i Abdilvehhab adlı risalelerinde, Vehhâbî iddiaları, cevaplarıyla birlikte red edilmiştir. Bizim bulunduğumuz bu zamanda kafir İngiliz devleti, Vehhâbî mezhebini tafsilatıyla bildiğinden İslâmlarla asla birleşmeyecekleri için Vehhâbîlere Hicaz kıtası hakimliğini tahsis etmiştir. Fesubhanallahi'l-azim.⁹⁷²

Hicaz şehirlerini Osmanlı'dan kopararak İngiliz destekli bağımsız bir Arap krallığı ilan eden⁹⁷³ Vehhâbî Hareketi ve *Zübdetü'l-İrfân*'daki İbn Abdülvehhâb (öl. 1206/1792) konusu, ehl-i sünnet karşıtı oluşumlarla birlikte mütalaa edilmektedir. Müellif burada İngiliz devletinin bölge siyasetine değinmiş, Vehhâbîlerle aralarındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.⁹⁷⁴ 1918'de Osmanlı teo-politik düşüncesini savunması müellifin siyasi kişiliğini, İngilizlerin faaliyetlerine vakıf olduğunu ve Hicaz'da önemli görevler üstlendiğini göstermektedir.

1.7. Noktîlik ve Abdullah-ı Noktî

⁹⁷¹ Cafer Cemşidi Rad, *Fırka-i Vehhabiyet ve Ehdaf-ı Siyasi-yi An, Faslnâme-i Mu-taleat-ı Siyasi*, Yıl 3, 9, Sonbahar 1389/2011, 181-195.

⁹⁷² Malatî, 1/173.

⁹⁷³ M.Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", *İA*, 42/611; Malatî, 1/173.

⁹⁷⁴ Malatî, 1/173.

Tasavvuf ile irtibatlandırılan fakat gerçekte tasavvufla ilgisi olmayan Ehlisünnet dışı fırkalardan biri de Noktîliktir. Nitekim 11. Asır klasiklerinden Kuşeyrî tasavvuf ile ilgisi olmayan grupların ortaya çıktığından yakını ve gerçek tasavvufun dayanaklarını ortaya koyar. Aynı şekilde Kelâbâzî (öl. 380/990) ve Gazâlî gibi başka klasikler de konuya temas ederler. Mevlânâ sikke-i telâ örneği ile niçin tasavvufun sahteciliğe konu olduğunu Mesnevî’de ele alır. Pesihâni ve İhsâiyye olarak da adlandırılan akım, varlığın harflerden değil noktadan oluştuğunu iddia eder. Şah İsmâil zamanında etkili olan ve tenâsühe benzeyen Noktîlik, Kâşân yakınlarında nüfuz bulur. Gîlânlı “Mahmûd-i merdûd” lakablı Mahmûd-ı Pesihânî, Fazlullahın mürididir ve kibrinden ötürü tarikattan uzaklaştırılmıştır. 16 eseri olan Pesihânî, 1397’den 1428’de intihar edene kadar kendini mehdî ilân etmiştir. Safevî Devleti’nin ideolojisinde fırkanın doktrini kullanılmıştır.⁹⁷⁵ Noktîlere göre 4 unsurdan yaratılan varlıklar toprakla alakalıdır ve toprak değişkendir. Mineraller, hayvanlar, insanlar ve insanlardan da insan-ı kâmil ortaya çıkar. Bunlarda insan, neredeyse ilahtır. “Sen kendi özüne bak ki senden başka hiçbir şey yoktur” derler. Bütün mevcudât vahdette, vahdet nokta, nokta ise topraktır. Materyalizme benzeyen fırka, maddeci panteizm olarak adlandırılabilir.⁹⁷⁶

Müellif, Noktîliğin kurucusu Abdullah’ın, Fazlullah Hurûfî’nin öğrencisi olmasına rağmen tam zıddı bir görüş benimsemişine vurgu yapar.

Noktîlik; Fazlullah Ni’meti’nin öğrencilerinden Abdullah tarafından kurulan bir akımdır. Abdullah’ın Noktîliği, hocasının Hurûfîliğiyle taban tabana zıddır. Noktîlikte harfler, mânasız gölgelerdir. Esas olan noktadır. İmam Ali’nin العلم نقطة/el ilm-u nokta” dediği bu mezhebe işarettir, diyerek harflerin aslı, noktanın sayısız şekillerinden ibarettir ve varlık nokta ile kâ’imdir,

⁹⁷⁵ Hamit Algar, “Noktaviyye”, *İA*, (İstanbul: 2007), 33/204-205.

⁹⁷⁶ Ali Bektaş, Noktavîler, Hayat Edebiyat Dergisi, 18, Konya: 2014.

*derler. Bunu namâz, oruç, zekât gibi ahkâma tatbik eder, nihâyet din erkânını hiçe çıkarırlar. Üstâdı Fazl gibi küfrüyat ile doludur.*⁹⁷⁷

Müellif Noktîlik ile alakalı kısa bilgi vermiştir. Çünkü Noktîliğin etkisi, diğer sapkın fırkalar gibi olmamıştır. Nitekim Noktîlik, İran'da Şah Safî devrinde yeniden bir canlılık kazandıysa da Kazvin'de Derviş Rızâ adında bir Noktî, mehdî olduğunu iddia edip isyana kalkışmıştır. Kanlı şekilde bastırılan isyanda Derviş Rızâ'nın başı kesilmiş (1631), bu olay Noktîliğin sonunu getirmiştir.⁹⁷⁸

1.8. Zübdetü'l-İrfân'da Sihir ve Olağanüstülükler Mes'elesi

Sözlükte bir şeyi olduğundan başka göstermek, aldatmak, birinin gönlünü çelmek mânasında kullanılan sihir⁹⁷⁹ İbn Haldun (öl. 808/1406)'a göre, bazı insanların doğrudan nefsani güçleriyle başkaları üzerinde etkide bulunması demektir.⁹⁸⁰

Müellif madde dışında bir gerçek kabul etmeyen pozitifizmin revaçta olduğu bir dönemde sihir ve olağanüstü hallere geniş yer ayırmaktadır. *Zübdetü'l-İrfân* müellifi, önce sihrin fikhî hükmünü vermekte ve tarifini yapmaktadır. Maneviyâtın katmanlarına inerek olağanüstülükleri sihirle karıştırmamak için kavramsal bir çerçeve çizmekte; kerâmet, istidrâc, ehânet, irhasât gibi tanımları vererek günlük hayatta herkesin merak ettiği kimi olayları ve olağanüstülükleri tasnife tabi tutmaktadır:

Sihir yapmak Ebû Hanîfe, Malik ve Ahmed'e göre küfürdür. İnde's-Şâfi'i ise büyük günahlardandır. Sihirde küfrü gerektiren bir şey olmasa bile; “ وما يعلمان من أحد

⁹⁷⁷ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/179.

⁹⁷⁸ Hamit Algar, “Noktaviyye”, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 2007), 33/204-205.

⁹⁷⁹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl, *Lisânu'l-Arab*, “Sihir” md. tah. Abdullah Ali el-Kebir-M.Ahmed Hasebul-lah-Haşim Muhammed eş-Şâzili-Seyyid Ramazan Ahmed, (Beyrut: Daru'l-İlim, 1981).

⁹⁸⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, tah. Abdullah Muhammed ed-Derviş, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1996), 483.

”حتى يقولوا إنما نحن فتنة فلا تكفر“⁹⁸¹ âyeti, üç imamın görüşünü destekler. Sihir, harikulade şeylerle gelen habis nefislerin sözlü ve fiilî işleridir. Sihri öğrenmek onunla amel için olursa haram ve büyük günahdır. Havas-ı süfliye isti’anesi yoluyla olursa “havas ilmi” denir. Alelâde ruhların isti’anesiyle olursa “ğarime” denir. Felekiyat isti’anesiyle olursa “da’vetu’l-kevakib (yıldız çağırma)” denir. Kuvve’i arziye ile kuvve’i sema-viye tahrir-i sebil üzere olursa “tulsimat” denir. Nisbet riyâziyye sebili üzere olursa “hiyel-i hendese” denir. Bu havarık nefis-i mücerred ile olursa buna da “sihir” denir.

Kadim Mısır, Bâbil, Yunan ve Hint kültürlerinde sihir ile alakalı çok eser yazılmış, İslâmî dönemde de devam etmiştir. İbn Nedîm şa’beze, azâim, sihir, nîrenciyât, hiyel ve tulsimat kavramlarını işlerken, Süleyman (as) gibi cinleri istihdam ederek gerçekleştirilen işlere azâim adını verir. Bunun câiz olduğunu belirtir. Ancak İblîs ve torunu Bîzah’ın yardımlarıyla yapılan işleri sihir olarak adlandırıp, bunun haram olduğunu söyler.⁹⁸² İbn Haldûn, Bâbil’de Süryânîlerin, Keldânîler’in, Mısır’da Kıptîler’in sihirle alakalı çokça eser yazdığını, ancak bunların az bir kısmının Arapça’ya çevrildiğini, Bâbil sihriyle ilgili *el-Filâhatü’n-Nabatiyye*’nin bunlardan olduğunu ve sonraki müelliflerin bunlardan yararlandıklarını belirtir.⁹⁸³

Müellif sihri öğrenen ve uygulayan kimsenin küfrü, idamı gerektiğine ilişkin görüşleri aktararak konuyu detaylandırmaktadır:

İmam Ahmed ve Nesaî ve Beyhaki Dela’il’inde dediler ki Yahud kabilesinde bir rical Peygamberi zışan efendimize sihir ettiğinden rahatsız idi. Cebrail gelip sana Yahudiden bir rical sihir ederek falan kuyuya düğümler

⁹⁸¹ Bakara 2/102; “Onlar hiç kimseye “biz imtihanız, sakın inkâr etme” demeden (sihri) öğretmiyorlardı”.

⁹⁸² İbnü’n-Nedîm, *Fihrist*, (Beyrut: Daru’l-Ma’rife, 2013), 429-435.

⁹⁸³ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Arslan Tekin, (İstanbul: İlgi, 2013), 1225.

senin için dökmüşler. Hazret-i Aliyi gönderdi o kuyudaki düğümleri getirip çözülünce düğümlerin açıldığı gibi rahatsızlığı za'îl oldu. O Yahudiye onu söylemediği gibi yüzüne de izhar buyurmadı ta ki öldü. Sihir tartışmasız haramdır. Aksine inanmak küfürdür. Hanefî imamlar, Malik ve Ahmed'e göre sihri öğrenip yapan kimse, haram oluşuna inansın veya inanmasın kâfir olur ve idâm edilir. "حد الساحر ضربه بالسيف"⁹⁸⁴ hadisi merfudur. İhrac-ı ashab-ı Sünen ve Hakem'in tasbihiye Ebû Hureyre'den "من أتى كاهناً أو عرافاً فصدقه بما يقول"⁹⁸⁵ bazıları 'arrâf sâhirdir ve bazıları müneccimdir ve bazıları mekân-ı mesruku ve dalleyi bilir derler. Bazıları kâhin sahirdir, Suyuti'ye göre müstakbelde ka'inattan haber te'atti ve esrara marifet iddia' edendir.

Sihir ve havas ilmi ile uğraşanları gruplara ayıran ve herbirinin ismini zikreden müellif onların fikhî ve itikâdî durumlarını şöyle izah etmektedir:

Hülâsa sebeplerle gaybı bildiğini iddia eden kâhin birkaç türdür. Bunlara 'arrâf, remmâl ve müneccim denir. Yıldızın tulu'u ve gurubundan, gelecekte olacak şeyden haber verip ufacık taşları serip ondan sonuçlar çıkarır. Kendisinin cin ta'îfesinden ahbabı olup gelecekte olacak şeyleri haber verdiğini söylerler. Bunları tamamı şer'an zemmedilmiş, yapanlar ve bunu onaylayanların küfrüne hüküm olunur. Hanefî fakihleri; kişi bu şeylerin tahayyül olduğu inancında ise kâfir olmaz, derler. Ancak şeytanın onun için istediğini işlemek itikad olunursa kâfir olur. Tatarhaniyye'ye⁹⁸⁶ göre eğer

⁹⁸⁴ Buharî, *Sahih*, el-İlelu'l-Kebir, Hadis no. 237; Tirmizi, *Sünen*, Tehzibu't-Tehzib, 2/118.

⁹⁸⁵ Müslim, *Sahih*, 4, Hadis 1751; "Kim bir kâhine veya falcıya gelir de onu söylediğini tasdik ederse kâfir olur".

⁹⁸⁶ Hindistanlı Hanefî fakihlerinden Âlim b. Alâ'nın (öl. 786/1384) fikha dair Arapça eseri.

“Ben çalınan eşyayı bilirim yahut bana cin ihbar ettiğinde çalınanlardan haber veririm” derse kâfir olur. Bezzaziye’de⁹⁸⁷ gaybı bildiğini iddia eden ve kâhine gelip onun söylediklerini tasdik eden kâfir olur. Ebû Hanife dedi ki sahir sihri ikrar yahut beyyine ile sihri sabit olursa tevbesi istima’ olunmayarak katl olunur. Sihir yapanın öldürülmesi hükmünde Müslüman, zummî, hür ve köle eşittir. Sihir vardır, olan bir şeydir, sihrin şer ve zararı halkı bozmaktadır, şerre vesile olan şey de şerdir.⁹⁸⁸

Müellif sihir yapmanın mezmûm, şerr ve küfür olduğunu çeşitli nakillerle birlikte ortaya koyarken Yahudilerin bu alanla çokça ilgilendiklerini belirterek efsun, astroloji, sihir vb. uygulamaların Musevîlerin haham olan okumuşları arasında üstâddan tilmize nakl u devr sûretiyle yaygınlaştığını belirtmektedir.⁹⁸⁹ Dört türlü olağanüstülükten söz eden müellif keramât kabilinden irhâsatı ve bunun yanında istidrâc, ehâneti ve sihri saymaktadır. Ona göre sihir aslı olmayıp tehayyul ve temvih’dir yahut istidrâc ve ehânete dâhildir.⁹⁹⁰ **Ehanet** (küçültme, aşağılama) ise küfür ve ma’siyet ehlini tekzib için istenilen sonucun aksine zuhur eden durumlardır. Müseylimetü’l-Kezzâb bir gözü görmeyen kimseye sıhhati için dua ettiğinde diğer sağlam gözünün de kör olması buna örnektir.⁹⁹¹ Hamîd-i Vâni el-Malatî devamla olağanüstülük-lere dair şunları kaydeder:

Sihir habis bir nefisten bazı işlem ve uygulamalara başvurarak adeta muhalif bir emri izhar demek olup bunda ta’lim ve ta’allüm yöntemi caridir. Hayvanlar ve bitkilerin bazı kısımlarının kullanılması veya bazı kelime ve isimlerin telaffuzu, tekellümü veya bazı gezegenlerin ve burçların yaklaşması ve bir araya

⁹⁸⁷ Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârîzmî el-Bezzâzî (öl. 827/1424)’nin fetvalarından oluşan fıkıh kitabı.

⁹⁸⁸ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 1/185-186.

⁹⁸⁹ Malatî, 1/188.

⁹⁹⁰ Malatî, 1/212.

⁹⁹¹ Malatî, 1/211.

gelmesi zamanında bazı uygulamaların icrasıyla husule gelen hakikat-i mevcuda olduğuna ka'il olan ulema, sihrin hariçte sübutunu “*يفرقون بين المرأ و زوجته*”⁹⁹² kavlı ile istidlal etmişlerdir. Gerçekte sihrin tamamen te'siri meselâ bir şahsa meyil ve sevgi yahut ondan nefret ve uzaklaşmasına neden olması (şer'i delillerden yararlanılıyorsa da) şer'an izin verildiği mânasına gelmeyeceği bütün akıl ehlinin itirafıyla sabittir. Hz. Musa'nun yılana dönüşen asası, Firavun sihirbazlarının yaptıkları sihirlerinden ne kadar bariz farkla ayrıldığı ve onları iptal ettiği âyeti-kerimelerle aşikârdır.⁹⁹³

Tasavvuf ilminin kısmen ilgilendiği ve evrenin sırlarına ilişkin fikir yürüterek cevazına veya adem-i cevazına ilişkin söz söyleyip tesirlerine karşı tedbirler önerdiği olağanüstü hal ve uygulamalar (Sihir türleri) *Zübdetü'l-İrfân*'da 10 kısma ayrılmakta ve buna ilişkin şöyle detaylar verilmektedir.

I- Keldâin ve Keştâyin Sihri: Kadim dehre ka'il ve seb'a-i seyyareyi âlemin müdebbiri olduğuna inanır ve ona ibadet ederler. Hz. İbrahim o ta'îfeye gönderilmiştir. Bunların padişahu hâkim, sahir, müneccim, kâhin ve şa'ire gibi ilimlerle mütehalli olur, bazı rumuz ve işaretlerle kimsenin haberi olmadan birbirine elçi gönderip cevap alırlardı. Bu ilimlerde vezirler tayin ederek siyaset ve devlet işlerini bunlarla müşavere ederlerdi. Mısır sultanlarının yedi veziri Şems, Kamer, Utarit, Zühal, Merih, Zühre, Müşteri isimlerinde vüzaresi olup her birinin 4000 şakirdi talimde devam ederdi. Herbiri birer gezegene hizmet eder, onun hareketlerini, konumlarını ve belirli sürelerdeki hareketlerini tecrübe eder, onu sihrinde kullanır ve o isimle anılırlardı. Her gezegene yedişer yıl ibadet eder, kırk dokuzuncu yılında riyâzât çekip ellinci yılında diğer yedi vezirin serdari olarak sadrazam olurdu. Bu sekiz vezire kendi ıstılahatlarınca **Katura** denirdi. Kadim geleneklerince gece gündüz eşit olduğu **Şems Hamel** burcuna geldiği güne **Nevrûz** derlerdi. Büyük

⁹⁹² Bakara 2/102; “Kadın ile kocasının arasını ayırıyorlar...”.

⁹⁹³ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/211.

bir divan kurulur sihirbazların hepsi bir seneden beri elde ettiği bilgileri padişahın huzurunda göstermek için korkunç hayvanlara binerlerdi. Bazıları ejderhaya binip büyük yılanları boynuna dolar, bazıları arslan ve kaplana biner, bazıları da Güneş gibi, Ay gibi yüzleri parlak olarak kralın huzuruna girerlerdi. Bir seneye kadar, ibadet ettikleri yıldızların ahvâline göre amel ederler ve buna kanun derlerdi.

2- *Kavi nefis sahiplerinin sihri.*

3- *Arzî ruhların sihri. Cin ve şeytan yardımıyla insan nefsinde acaib fiiller ihdas ederler.*

4- *Küdûrat-ı bedeniyyeden saf olup lisan-ı şer'ide melek tabir edilen ecsam-ı latife ile münasebet kesb ve fa'iz olan bazı envâra ka'il olmak için nefis, insanı bedende müfarakat ile tekabül eylese o nüfus felekiyyeden ahz ile bazı acaip etkiler sudur eyler. Sihir, ashab-ı evham ve eshab-ı rukud da denir.*

5- *Bazı nüfus-i insaniyeye ebdane makarin olmayan habis nefislerle şedidü'l-münasebe olup bu incizab ile hâsılı asar-ı acibe zuhur eder.*

6- *Mühendislik ve hesap üzere tertib ve terakib olan bazı uygulama ve aletlerle ihdas olur. Ağırlıkları çekmek ve eşyanın hareket ettirilmesi, telefon, telgraf, hava telefonu (telsiz), elektrik ve sair makine aletlerin cümlesi bu nevidendir.*

7- *Belirli ilaçlar kullanılarak insan nefsinin bir başka nefse nüfuzlu kılar. Hûşî kokular ve uyuşturucu vermek gibi.*

8- *Halisünasyon ve gözlerin alınması adı verilir. Birkaç türü vardır ki Türkçe göz bağcılık denir. Biri iğlat-ı havastır meselâ bir değirmenin muhitinden merkezine elvan-ı muhtelif ile hutut vaz' olursa o değirmen süratle deveran etse o elvan-ı muhtelifle levn-i vahid görünür. Şu'le-i cevval ve yağmur damlaları ve da'ire-i hutut ve müstakime görünmesinin sebebi tedahül'l-mahsusudur. Esbab-ı ğalatdan biri de külliyyetle bir şeye meşgul olmaktır. Meselâ bir kimse mirata baksa ve nazar etse muradı aynada muntabi' olan sûreti idrak olup nefis-i külliyyet ile müşahede-i sûrete meşgul olsa*

mahiyet-i mir'atdan gafil olur. Nitekim hey'at-ı mir'atı idrak etmeye müteveccih olsa sûret-i müntebi'ayı hakikat ve mahiyet üzere bilemez.

9- *Esna-yı amalde harekât ve ekval-ı garibe ve hikayat ve evza'-ı acibe izhar kırlarlar. Celb-i havas olur ki şa'ire yazılmak denir. Bunun esbabı ğaliben işğal-i havas ve işğaldır. İstiran-ı sem' ve tevcih-i nefside bu nev'in esbabındandır.*

10- *Ta'lik-i kalb derler. Sâhir "İsmi azam bilirim, cin sihri yaparım" diyerek kuvve'i vâhimeyi harekete geçirip aklı zayıf kimsenin kalbine vehim ilka ederler. Bunun da nev'ileri vardır. Meselâ rûh kuvvetiyle olanına **ğarayim**, gezegenlerle olanına **habl-ı daveti'l-kevakib**, göğün ve yerin kuvvetiyle olursa **tılsimat** denir. Musallat lafzın maktubidir. Bir şeyin hıfzına veya men'ine musallattır. Anasırın havassı vasıtasıyla olursa habl mânasına tebr-i necat denir ki Farça tebr kelimesinin Arapçasıdır. Bu türlerin esbabı haftı olduğundan sihir denilmiştir ki sihirden ma'huz olup fecr-i evvel ve sani arasında olan vakte seher denilmesi zulmet ile nûr onda muhtelit olup ne tam gündüz ve ne tam gecedir. Karanlık henüz kalkmadığı gibi tamamen aydınlık da olmamıştır. Bu mânada sihir mülahazasıyla onların amellerine batıl-ı muhakkaktır ki sırf madum hüküm oluna. Zira nazırın aynı bir emri müşahede kılar ki anda akıl mevcûd ettiğine asla şüphe etmez ve müşahede olunan veçhe üzere olmadığından ala ayyizi'l-hakika müşahede olunur ki vücudu olmadığı tahakkuk eder.⁹⁹⁴*

Müellif gök bilimcilerin vakit hesaplama, takvim yapımı, hava durumu tahminleri gibi doğa olaylarının belirlenmesinde kullandığı aletlerden olan usturlab ile ilgili de bilgiler vermektedir. Temel işlevi yıldızların konumunu belirlemek olan⁹⁹⁵ usturlab Horasan, Semerkand bölgesinde uzay bilimlerinin gelişmesine paralel olarak rasathanelerde ve medreselerde kullanılmış pusula benzeri bir alettir. Şâm

⁹⁹⁴ Malatî, *Zübdetü'l-Meriyeye*, 1/211-212.

⁹⁹⁵ Mustafa Kaçar, Atilla Bir, "Usturlap" *İA*, (İstanbul: 2012), 42/195-198.

ulemasından bazıları ise genellikle tasavvuf ve bâtın ilmi ile temayüz eden İbn Sina (öl. 428/1037), Gazâlî (öl. 555/1111), Tusi (öl. 672/1274) gibi alimlerin bu aletten istifade etmelerini sihir yaptıkları gerekçesiyle tekfir etmişlerdi. Hamîd-i Vâni el-Malatî'ye göre müneccimin usturlabı, Güneş ve yıldızların yükseliş ve alçalışını (irtifa'-inhibit) belirlemek için satırlar ve çizgilerden oluşan bir alettir. Önce kürevi şekil ve musattah kullanılıp sonra rub' haline konulup istifade edilir⁹⁹⁶ ve bununla astronomik hesaplamalar yapılır.

Olağanüstülüklerle ilgili olarak nazarda bir cevher olduğunu ve bunun nazar edilen şeyde tesir bıraktığını dile getiren müellif; bağ ve bostanlara nazar isabet etmesin diye hayvan başı dikmenin Hz. Peygamber döneminden itibaren uygulanan bir gelenek olduğunu belirtir. Ona göre sevr (öküz)'de olan cevher ilk andaki bakışın enerjisini alır. Böylece bu tür dikilen nesnelere paratoner görevi görür. İlk nazar ona isabet ederek sonrasında başka şeylere zarar vermez. Nitekim Buhari **şerhinde** de göz değmesinin var olduğunu bundan korunmak için bed'ayna (kötü göz) abdest aldırılması, isabet eden kimseye de gusül ettirilmesinin yararlı olacağı vurgulanmaktadır.⁹⁹⁷ Nusha (günümüzde yanlış kullanımıyla "muska") adı verilen yazı esasında Farsça'da doktor reçetesi anlamına gelmektedir. Kelimenin aslı ise Arapça'dır. Farklı iklimlerde buna hurz, hamaya, hafız, maâza, nüsha, hamail de denir. Hadislerdeki karşılığı ise "rukye"dir. Bununla kişiye yönelik herhangi bir psiko-fizyolojik zararın önlenmesi amaçlanır:

Rukye'nin câiz olup olmayışında vârid olan ehadis-i kesireye göre Arapça olup ma'nası bilinir olanlar ca'izdir, esmâ-i ilâhi ve kelamullah ve ayâtı gibi. Menha (nehyedilmiş) olan ise esmâ-i ilâhi ve ayât-ı Kur'ân'ıye olmayan yahut binefsiha nafi' itikad edilenlerdir.

⁹⁹⁶ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/212-213.

⁹⁹⁷ Malatî, 1/211-212.

İslâm hukukunda bu tür zararları önleyen şeyler üç grupta mütalaa edilir: 1- Ekmek, su gibi kesin olarak açlığı gideren şeyler. 2- Bir kısım tıbbî yöntem ve tedâviler gibi zararları zanni (maznûn) olarak gideren şeyler. 3- Ayrıca okuyarak tedâvi gibi, etkisi ihtimalli olanlardır. Zararı gidermesi kesin olan şeyi kullanmak farz, terketmek haramdır. Muhtemel olanı yapmak iyidir fakat terki haram değildir. Üçüncü türünü yapmak da caizdir.⁹⁹⁸ Müellif rukye/nüşa hakkında şunları kaydetmektedir:

Kur'ân'ı kerimden nüsha (muska) yazıp taşımak ve su ile istişfa caiz ve ef'al'i Resul-i ekremdir. Buna mebni Sahib-i şifai'l-kulüb (s) Efendimiz "عرضوا علىّ جابر فعرضناها عليه فقال لا بأس بها إنما هي موثيق الجن فكأنه عليه السلام خشى أن يكون فيها مما يقال و يعتقد من الشرك في زمن الجاهلية/Cabir der ki biz de rukalarımızı gösterdik. "Bunlarda bir sakınca yoktur, kullanabilirsiniz" dedi. Keennehu aleyhisselam haşe en yekune fiha mimma yukal ve yu'tekad mine's-şirk fi zemeni'l-cahiliyye". Menha olan ise esmâ'i ilâhi ve ayât-ı Kur'âniye olmayan yahut binefsiha nafi' itikad edenlerdir. Tevekkül olarak rukanın terki evladır. Sahib-i şeri'atın buyurduğu biğayr-i hisab cennete dâhil olanlardan; "الذين لا الذين لا يسترقون ولا يكتون و على ربهم يتوكلون ellezine la yesterkune ve la yektevune ve ala rabbihim yetevakkelun"¹⁰⁰⁰ İbn İshak (öl. 151/768) rivâyetinde peygamber-i zişan (s) huma ve isabet-i ayn gibilere Kur'ân'ı kerimde âyet nâzil olmazdan önce rukiyye ve te'avvuz eder idi. "وإن يكاد الذين كفروا ليزلقونك بأبصارهم لما سمعوا الذكر و يقولون... إلى كاد الذين كفروا ليزلقونك بأبصارهم لما سمعوا الذكر و يقولون... إلى" ¹⁰⁰¹ ki Nun ve 'l-kalem sûresinin âhiridir. Bu âyetin nüzulünden sonra bu âyet ile okurlardı.

Sihir ve olağanüstülüklerin geleneksel toplumların güncel yaşamında en sık karşılaşılan ve insanların duygularının en çok istismar edildiği bir alan olması hasebiyle müellif gaybı bildiğini

⁹⁹⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul: 1970), 9/6395 vd.

⁹⁹⁹ Müslim, Sahih, Hadis 2200.

¹⁰⁰⁰ Buhari, Sahih, 5, Hadis 2157.

¹⁰⁰¹ Kalem 68/51; "İnkârcılar Kur'ân'ı işittiklerinde gözleriyle neredeyse seni devireceklerdi...".

iddia etmenin küfür olduğunu söyler. Eşler arasını ayırmanın da mürtedlikle hükümlenacağını belirtir. Ona göre Yunan filozoflarından birçoğu mantık oyunları ile sihir ve olağanüstülüklerle yıldızperest olmuşlardır:

İlm-i ğayb iddia etmek nass-ı Kur'ân'a mu'arız olduğuna mebni küfür ile hüküm olunur. Zevç ile zevce arasını ayırmak için lu'be eden mürted olur. Davud aleyhisselam zamanında Ebidkalis-i hekim Hz. Süleyman zamanında Pisagoras-ı hekim (öl. MÖ 495) Buhtu'n-Nasr'dan 196 sene sonra Bokrat (öl. MÖ 375), Sokrat (öl. MÖ 399) ve şakirdi Eflatun (öl. MÖ 374) bunun da Aristo Tales (öl. MÖ 332), Talis-i Malatî (öl. MÖ 546), Batlamyus (öl. 170), Galinus (öl. 636) hâkimlerin cümlesi türlü sanatlar icad ettikleri, sihir aksamından olarak talim ve te'allüm ile kesb ettiklerinden akıllarını kendilerine sened ederek yıldızperest, ateşperest ve maddeperest olmuşlardır.¹⁰⁰²

Müellif, yaşadığı dönemde başlayan pozitivist tesirler ile kimi yazarların Kur'ân'daki mucizeleri farklı yorumlayarak elçabukluğu veya med-cezir ile açıklama gayretlerine de değinmektedir:

Bazıları Hz. Musa'nın gördüğü ateşin volkan veya fosfor olduğuna ve yed-i beyzada onun ellerinde baras hastalığı olduğuna ve asanın da yılan olmasının sihir/şa'veze (el çabukluğu, hokkabazlık)'den ileri geldiğine kaildirler. Denizin yarılmasını ve Musa kavminin necatından sonra Firavun kavminin gark olmasını cezir ve med olduğuna ve vaktinden ileri geldiklerine ka'il olup bu gibi ahmakça te'vil ile mu'cizât-ı mezkurenin hakayık-ı bahiresini örtüp gizlemeye çalışırlar. Hâlbuki bahs-i mahsusunda tafsil bulunduğu vecihle mu'cizât-ı enbiya kavmi içinde kesbi iştihar eden şeyler cinsinden olduğundan kavminin bilmediği bir hâsse'i tabi'at ile hâsıl olması ihtimali varid-i hatır olmaz. Hususan ki bugün asâr-ı atikeleriyle ulûm ve sanayi'de ve ahvâl-i âleme vukufda

¹⁰⁰² Malatî, 1/212-213.

derece-i terakkileri meşhur-i enâm olan Mısırlılar civarlarındaki Bahr-ı Şaqq cezer ve meddine vakıf olmadıklarından gark olmalarını ve beden-i insandaki baras illetini bilmeyip de mu'cize ve harikulade zann edecek kadar hamakat ve cehalette bulunmalarını hiçbir sahib-i akıl kabul etmez. Firavun'un sihirbazlarının uzman ve gâyet akıllı kimseler oldukları şüphe götürmez iken ve asâ-yı Musa'daki harikuladeliği görüp de imâna mecbur olmaları Firavun'un "لَا قَطْعَنَ أَلَيْدِيكُمْ وَأَرْجَلَكُمْ"¹⁰⁰³ müfadiyla vuku bulan tehdidatına i'tibar etmeyerek "إِنَّا إِلَى رَبِّنَا"¹⁰⁰⁴ منقلبون kavilleriyle imanlarında sebat etmeleri ve Firavun'un kendilerine edeceği gazaba sabır ve tahammül ile irtidad etmeyip "رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَتَوَفَّنَا"¹⁰⁰⁵ diyerek cenab-ı Hakk'dan istirhamda bulunmaları sihir hakkında asâ mu'cizesinin ne derece vâzih ve ne derece kuvvetli bir harikulade mu'cize olduğunu, Hz. Musa'dan sudur buyurulduğu sihir ve şe'veze nev'inden olmadığını izah ve ısbat etmektedir.¹⁰⁰⁶

1.9. Yahudi ve Hıristiyanlar

Yahûdîlik kadim bir tevhîd dinidir. Aynı kökten gelmesi hasebiyle Hristiyanlık ve İslamiyetle ortak yönü vardır. İbrâhîm'e bağlı tek tanrıcı din ailesi içinde yer alır. Bu ailenin en eski hal-kasını oluşturur. Ahd-i Atikte seçilmişlik ve kurtuluş kavramları bakımından Hıristiyanlığa, tek Tanrı inancı, dinî hukuk ve pratiği bakımından İslâm'a yakındır. Yahudiliğin etnik kökenleri Hz. İbrâhim, Hz. İshak ve Hz. Yakub'a dayanır. Başlangıç noktası, İsrâiloğulları'nın Mûsâ peygamber tarafından Mısır köleliğinden kurtarılıp Sînâ yarımadasına götürülmeleri ve burada Tevrat'ı almalarıdır. Tevrat'ta, İsrâiloğulları'nın tâbi oldukları din ve örfü tora (öğreti) ile mişpat ve huka (yasa, kural) kelimeleri ifade eder.

¹⁰⁰³ A'raf 7/124; "Mutlaka sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim".

¹⁰⁰⁴ A'râf 7/125; "Biz mutlaka Rabbimize döneceğiz".

¹⁰⁰⁵ A'râf 7/126; "Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve müslüman olarak bizim canımızı al".

¹⁰⁰⁶ Malatî, 1/143.

Yahudiliğin en önemli özelliği, temelinde etnik-dinî unsurlar barındırmasıdır. Çünkü Yahudiliğin menşeyini oluşturan İsrâiloğulları, belli bir nesebin Tanrı'nın seçimiyle teşekkül etmiş bir etni-siteyi ifade etmektedir.¹⁰⁰⁷

İmam Gazâlî (öl. 555/1111) Yahudileri; bilip de onunla amel etmeyen,¹⁰⁰⁸ vicdanı kanaat getirdiği halde haksızlık ve kibir yüzünden inkâr eden¹⁰⁰⁹ ve bildikleri halde hasetle inkâr ettikleri için de daha kötü durumda olan bir topluluk olarak görmektedir.¹⁰¹⁰

Günümüzde müsteşrikler tarafından, Yahudî ve Hristiyan teolojisi tasavvufa kaynak olarak gösterilmektedir.¹⁰¹¹ Bu iddia-nın geçersiz olduğunu müellifin Musevîliğe dair değerlendirmelerinden çıkarmak mümkündür. Nitekim müellif, tasavvufa temel teşkil eden maneviyât, irfân, aşk ve hikmet boyutunun Hz. Musa'dan sonra yok edildiğini, Musevîlerin maddeci olduklarını, şiir ve sanata yer vermediklerini anlatmaktadır:

Yahud ve Nasârâ'nın bâtil akideleri ve fâsîd âyinleri tafsilen zikir olundu. Tevrat ve İncil Hz. Musa ve İsa cenaplarına inzal buyurulan kitab-ı semavî değildir. Musevîlerde ma'nevî diye bir şey yoktur. Mükafât, ceza, zevk, mihnet, üstünlük ve iyilik hep maddî şeylerden ibarettir. Onlara göre Musevî, Allah'ın emrine imtîsal ederse fakir olmaz, sefaletе düşmez, hastalıktan âzâd kalır, çok ve hayırlı evlatları olur, çok yaşar. İtâatsizlik ederse başına bin türlü belalar gelir (Bu sayılanların hepsi maddî beklentilerdir). Rûhun bekâsı, uhrevî nimet ve ceza fikri onlarda çok mübhemdir. Ahirette ruhlara takdir edilen şey, hayât ile ölüm, uyku ile uyanıklık arası bir durumdan ibarettir. Said ve şaki bu durumda ortaktır. Ahirete cennet veya cehennem vasfı verilmez. Zira ni'met olmadığı için cennet değil, azâb

¹⁰⁰⁷ S.Leylâ Gürkan, "Yahudilik", *İA*, (İstanbul: TDV Yayını, 2013), 43/187-197.

¹⁰⁰⁸ Cuma 62/5.

¹⁰⁰⁹ Neml 27/14.

¹⁰¹⁰ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, 1/840, 3/974, 3/931, 1/255.

¹⁰¹¹ Ethem Cebecioğlu vd. *Tasavvuf Tarihi*, Ankuzem (Ankara: 2013), 32.

olmadığı için cehennem de değildir. Mahall-i istiğrak ve fenâ olmadığı için A'raf Hristiyanların tasfiye cehennemi de değildir. Onlara göre Cenab-ı Hakk Beni İsrail'i sa'ireye tercihen intihab etmiş ve bunları kendi için ve âlemi bunlar için halk buyurmuştur. Allah'tan korkmak ve bu sebeple ona itâat etmek zaruridir. İntikamı şiddetli olur hatta birkaç millete kadar şâmil olur. Yalnız sıfât-ı celalîyesi olduğundan mükevvenat için Rahmân olduğu meçhuldür. İbadetlerin çoğu cismâni ve zâhiri, meyveleri de zâhirî ve maddidir.¹⁰¹²

Museviliği biri zâhirî diğeri felsefi olmak üzere ikiye ayrılan müellif; sihir, efsun, nücûm ilmi gibi konularla ikinci grubun uğraştığını, bunlarda şiir, sevgi, aşk ve hayâle yer bulunmadığını, çünkü maddeci bir karakterde olduklarını belirtmektedir:

Musevîlik ikiye ayrılır: Biri, dinin zâhiri ve şer'î cihetinden ibaret olduğunu söyler. Bu grup Müsevîlerin çoğunluğudur. Diğeri havassa mahsus mutasavvife mesleğidir ki birçok mesâlik ve felsefî konuları ihtiva eder. Efsun, ilm-i nücûm, sihir ve sa'ire gibi başka ilimlerle bu grup ilgilenir. Musevîler arasında yaygın olmayıp yalnız hahamlar gibi okumuşlar arasında üstâddan öğrenciye nakl u devr sûretiyle tedavül etmiştir. Yahudi dininde şiir ve hayâle yer yoktur. Fikirleri yalnızca havf ve mütefa'at olup aşk, hikmet, sevgi ve vahdet fikirlerine yer yoktur.¹⁰¹³

Yahûdîliğin maddeci bir din haline getirilmesi, Musa (a.s.)'ın tebliğ ettiği dinin tabiatından uzaklaştığı anlamına gelmektedir. İslam tasavvufunun aşk, muhabbet, rahmet, şiir, sanat, hikmet ve maneviyata atfettiği değerlerin Yahudilikte merdud olması, tasavvufun bu gelenekten etkilenmediğini gösterir. Zira Hz. Musa'dan sonraki Musevîliğin dünyacı tutumu bu değerlerle bağdaşmamaktadır.

Hz. İsa'dan sonraki Hristiyanlık ise sevgi ve merhamette aşırı giderek şeriatın hükümlerini terk etmişlerdir. Dini yalnız

¹⁰¹² Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/188.

¹⁰¹³ Malatî, 1/aynı yer.

kelâmî meselelerden ibaret addedip dinin tabiatından uzaklaşmışlardır. Onlar da peygamber kıssalarına eklemeler yaparak peygamberlere iftira etmişlerdir.¹⁰¹⁴ Müellif, Hz. Ali'nin; “Bu kıssaları anlatanlara ceza veririm”¹⁰¹⁵ şeklindeki buyruğunu zikrederek Müslümanların bunlara iltifat etmemeleri gerektiğini belirtmektedir.¹⁰¹⁶

2. MALATÎ'NİN BAZI TASAVVUFÎ SORULARA CEVAPLARI

Zübdetü'l-İrfân müellifi tasavvufu ilgilendiren fıkralara dair gözlem ve tahlillerinin yanısıra, kendisine yöneltilen 300'ün üzerindeki soruya da konu aralarında cevaplar vermektedir. Genellikle tasavvufun güncel meselelerinden oluşan ve bir kitap ölçüğünde geniş yer ayrılan sorular ve cevapları önemli bir yekün teşkil etmektedir. Araştırmanın sınırlılığından ötürü bu sorulardan güncelliği ile öne çıkan 5 tanesi örneklik teşkil etmesi için zikredilerek kısa cevapları aktarılmakla iktifâ edilecektir:

2.1. Allah Yüz Bin Âdem Yarattı Hadisi Neyi Anlatır?

Müellif bu soruya cevap mahiyetinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240)'nin *Fütühât-ı Mekkiye*'sinden “إن الله خلق مائة ألف آدم/Allah yüzbin Âdem yarattı”¹⁰¹⁷ hadisini ve *Fütühât* sahibinin bir rüyasını nakl ederek cevap vermektedir. Buna göre hadiste sözü edilen yüz bin Âdem, misâl âlemindeki Âdemler'dir.¹⁰¹⁸

2.2. Rûhların Kemâlden Sonra Başka Bir Bedene Geçip Geçmemesi

Müellif, “Cinlerin bir şekle ve bir bedene girerek o bedene

¹⁰¹⁴ Kitap-ı Mukaddes, Tevrat, II. Samuel, 11/2-17.

¹⁰¹⁵ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 1/190.

¹⁰¹⁶ Râzî, *İsmetu'l-Enbiyâ*, tak. M.Hicazi, (Kahire: Mektebe Hancı, 1986), 111.

¹⁰¹⁷ Fahrettin Râzî, *Tefsiru'l-Kebîr*, 19/117.

¹⁰¹⁸ Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 3/664.

has fiilleri yapabilmelerine tenâsüh denir mi? Sorusuna önce tenâsühün ne olduğunu, sonra kemûn ve burûz (gizli ve açık) kavramlarını izâh ederek cevap vermektedir. Buna göre kâmil ruhların bir başka bedende görünmesi mümkündür, bu tenâsüh de değildir. Bunlar misâl âleminde gerçekleşebilen durumlardır.¹⁰¹⁹

2.3. İlhama İhtiyaç Var mıdır?

Müellif; “Din, kitap ve sünnet ile kâmil olmuştur, dinin kemâlinden sonra ilhama ihtiyaç var mıdır? Dinde eksik kalan nedir ki ilham ile tamamlansın? Sorusuna şöyle cevap vermektedir: İlham, dinin kemâlât-ı hakikiyesini izhar eder. Yoksa kemâlât-ı zaide ispat eylemez. Dinde içtihat, dinin ahkâmını ortaya çıkarır, ilham ise sırların inceliklerini izhar eder. İnsanlar bu konuyu kavramakta biraz zorlanırlar. İçtihat, ilhamdan farklıdır. Zira re’ye/görüşe dayanır. İlham ise re’yin Hâlikına dayanır. İlhamda bir kısım asalet peydâ olmuştur ki içtihatı yoktur. İlham, i’lâm-ı Nebî (s)’e benzer. Kaynağı ise sünnettir. İlham zannî, i’lâm ise kat’idir.¹⁰²⁰

2.4. Hz. Peygamber’e Bağlılığın Yedi Derecesi Nedir?

Müellif, Server-i âlem Muhammed Mustafa (s)’e bağlılığın yedi derecesinin ne olduğu sorusunu cevaplarırken, bu dereceleri şöyle sıralamaktadır: **1.** Kalp ile tasdikten sonra şeriata ve sünnete ittiba, **2.** Server-i enâm (s)’in bâtına taalluk eden söz ve fiillerine ittiba, **3.** Efendimizin ahvâl, ezvâk ve mevâcidine ittiba, **4.** Mütâbe’at-ı sâlise’ye mütâallik olan salih amellerin hakikatı, **5.** Mütâbeât-ı Server-i enâm kemâlâtından ittiba, **6.** Makâm-ı mahmudiyete mahsûs kemâlâtında ittiba, **7.** Nüzûl ve hubûta ta’alluk eden mutâbeat, Ulemâ-yı zâhir, yedi dereceden ûlâ ile kâni’lerdir.¹⁰²¹

¹⁰¹⁹ Sözlükte tenâsüh, nesh kökünden bir şeyi başka bir yere taşımak veya bir şeyi onun yerine koymak anlamındadır. Bk. İbn Manzûr, Lisânu’l-Arab, “nsh” md.

¹⁰²⁰ Malatî, *Zübdetü’l-İrfân*, 3/667.

¹⁰²¹ Malatî, 3/676-677.

2.5. Şehidlerin Hayatı Nasıldır, Onlarla Konuşulur mu?

Müellif bu soruya cevap verirken; tasavvufi kavramlardan tevessül, zâhir-bâtın, ahvâl, letaif-i hamse ile açıklama getirir. Buna göre onların ruhları yaşar. “*في جوف طير خضر*” yeşil kuşların içindedir” hadisi ile sabittir. Değerli eşya özel bir kasa içinde saklandığı gibi şühedâ ervahı da bu özel kuşların içinde saklanır ve diyar diyar uçurulur.

SONUÇ

İrfân, “derin düşünce” anlamında tasavvufun yerine kullanılan felsefî kavramlardan biridir. Zühd hareketinin Kûfe’de sûfî hareket olarak anılmaya başlamasıyla birlikte Basra okulunda irfân ve marifet sıkça duyulmaya başlamıştır. Zariyat 56. Âyette insanlar ve cinler “*ليعبدون / ibadet etsinler diye*” yani “*ليعرفون / künhüne varsın, tanışınlar diye*” yaratılmıştır. İrfân ve marifet kavramları, ilk Kur’ân nesli arasında kullanılmış, Hz. Ali’nin hutbelerinde irfânî düşünce derinliği büyük yer tutmuştur.

Bu kitapta derin sûfî düşünce; tasavvuf ve tarikat hareketlerine karşı topyekün bir emperyalist savaş döneminden kısa süre önce Osmanlı hinterlandında irfânın yanısıra diğer Kur’ânî kavramlar (makamât, ahvâl, usul-i aşere, uyûb-i nefis gibi) da ele alınmıştır. Bşta Osmanlı son devir ulemasının yazma eserleri olmak üzere diğer eserlerden yararlanılarak ele alınmıştır. Bu çalışma ile Osmanlı son dönem âriflerinin, Hind-Hicaz eksenindeki fikrî/itikâdî sapmaların anlaşılması ve düzeltilmesine kayıtsız kalmadıkları

görülmüştür.

Akaid, Fıkıh, Tarih, Tefsir, Hadis ve Tasavvuf bahislerinin yer aldığı çoklu ilimleri ihtiva eden eser üzerindeki bu çalışma ile son Osmanlı ulemâsının entelektüel-interdisipliner seviyesi hakkında önemli bilgilere ulaşılmış, alana yenilik mahiyetindeki görüşleri tespit edilmiştir. Örneğin müellif, Şeyh-i muktedânın irşâdını güneş ışığına benzetmekte, bunu makrokozmosun insan fizyolojisi ve psikolojisine tesirleriyle açıklamaktadır. Buna göre güneş kasd ve ihtiyârsız bütün evrene ışıır. Kasd ve ihtiyâr ile de güneşe nazar etmek, kalbî (psikolojik) hastalıklara şifâ; güneşe teveccüh ise manevî hastalıklara devâ olur.

Müellifin tıp-tasavvuf bilgisini aktardığı Anatomi-Kimya kitabı da (*Zübdetu 'l-Merivyye fi 't-Teşrih ve 'l-Kemeviyye*) bu eser ile birlikte tarafımızca çalışılıp yayınlanmış, farklı disiplinlerdeki araştırmacılara kaynak teşkil etmiştir. Müellif nüshasından başka nüshası olmayan eser üzerinde daha önce herhangi bir çalışması yapılmadığı tespit edilmiştir. Müellifin dört eserinden ikisine ise ulaşılammıştır. Çalışılan eserin birçok disiplini ihtiva etmesi, tasavvufun aslında bütün bilimler içine nüfûz edebildiğini ve bilgi üretme yeteneğinin, tasavvuf-tabii bilimler arasındaki bu ilişkiden kaynaklandığını ortaya koymuştur.

Zübdetu 'l-İrfân, İslâm'ın özü ve ana eksenini olarak nitelenen bir ehl-i sünnet ve tasavvuf savunması olarak kaleme alınmıştır. Müellif burada farklı ilimleri tasavvuf perspektifinden ele alarak kendi zamanının gündemini oluşturma çabasındadır. Çünkü kitap, modern bilimsel verilerle yazılmış, bilhassa kimya/anatomi kitabında İslâm kimyacılarına ek olarak Batılı kimyacı ve fizikçilerden de söz edilmiş, onların görüşleri değerlendirilmiştir. Bu da müellifin ilmî gelişmeleri takip ettiğini, genel olarak sûfi müelliflerin, birçok dile vâkıf ve multidisipliner yetkinlikte olduklarını göstermiştir.

Bu çalışma, amaçladığı sonuçlara ulaşmış, müellifin güncel meselelere, soru ve sorunlara getirdiği yorumlar tespit edilmiştir.

Böylece günümüz tasavvuf araştırmalarına, bir katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Eserde müellifin en çok etkilendiği klasik sūfi yazarlar ise Muhāsibî (öl. 243/857), Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), İmam Kuşeyrî (öl. 465/1072), İmam Gazâlî (öl. 555/1111), Abdülkadir Geylânî (öl. /1166), İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240), Şerif Cürcânî (öl. 816/1413) ve İmam Rabbânî (öl. 1034/1624)'dir.

Bu alışma, geçen yüzyılın (20.yy) tasavvuf tarihi açısından değerlendirilmesinin henüz tamamlanmadığını, yeni isim ve eserlere hâlâ ulaşılabileceğini göstermiştir. Aynı zamanda yüzyıl önceki Osmanlı-Cumhuriyet toplum yapısında tasavvuf ve tarikatların yerini belirlemiştir.

Eser 103 yıl önce (1918) Malatya'da yazılmış olmasına rağmen müellifin yaşadığı bazı olumsuzluklar sebebiyle ancak bir asır sonra bulunabilmiştir. Eser, müellifinin 40 yıllık ilmi çalışmaları ve gerçekleştirdiği rihletlerinin ürünüdür. Osmanlı Devleti'nin son âlim bürokratlarından olan müellifin anadili Türkçe başta olmak üzere Arapça, Farsça ile birlikte Batı dillerine de vukūfiyeti görölmektedir. Kitap, ilmî bir üslupla kaleme alınmış, şahıs isimlerinin Hicrî vefat tarihleri verilmiş, bazı iktibasların kaynağı metnin içinde belirtilmiştir.

Eserin dibacesinde kendi kusurlarını mu'terif olduğunu, kendisine yapılan iyilikleri unutmadığını beyan eden müellif; ihvândan ve büyüklerden ayrı dūřup vatandan, evlad u iyâlden ayrı kaldıktan sonra beldelerin tahrip edildiği, fesadın yayıldığı, kıyâmet ve mahşer günü gibi bir zamanda (1918) olduğunu belirtmiş, bu çalışmasının ahirete bir azık ve mağfiretine bir sebep olmasını niyaz etmiştir.

Müellif, hakikate ulaşmada aklın kifayetsiz olduğunu savunurken, edille-i nakle daha çok i'tina ederek bir nevi rölativeyi (izafiyet) savunmuştur. Peygamber mucizelerini red ile teville çalışan ta-

biyyûn, maddiyyûn, felâsife ve hükemâ'yı, “bîçâre, akli insaniyet-ten dûr” olarak nitelemiştir.

Çalışmanın sınırlılığı nedeniyle, kitabın tasavvuf dışındaki ilimlere ilişkin konu başlıklarına yalnızca birkaç sahifede değinilmekle yetinilmiştir. Örneğin yazma eserin 725 ila 751. sahifeleri arasındaki tarih risalesinde Hıristiyanlığın gizli tebliğ ve işkence döneminden sonra, İmparatoru I. Konstantin (öl. 337) tarafından resmen kabulünün, stratejik bir hamle olduğu belirtilmiş, psikoposların elinde İseviliğin dönüştürülüp Allah'ın mabedlerinin, ikonalarla müşrik mabedlerine çevrildiği vurgulanmıştır. Böylece müellif, İmparatorun kendi menfaati için İseviliği serbest bırakıp Nasârâ dinini aslî çizgisinden çıkardığı, Konsil'in muvahhid Arius'u reddederek bunu yaptığı sonucunu çıkarmıştır.

Eserde uydurma hikâyelerle ilahi dinden inhiraflar verildikten sonra, İslâm fırkalarının Ehlisünnet'ten sapmaları da firak-ı dâlle adı altında ele alınmış, tasavvufun menşe', mebde' ve gelişimine değinilerek İslâm'da herşeyin gerçek, mâkûl ve târihî olduğu; ustûre ve hikâyelere yer olmadığı ispat edilmiştir.

Fırka-i nâciye tabirini müellif, Hz. Nebî ve ashabın akâidini tasdik edenler” şeklinde alarak tasavvufun temsil ettiği yolun bu olduğunu söylemiş, firak-ı dâlle tabirini ise ilk olarak Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855)'in kullandığını belirtmiştir. Müellif, tasavvuf tarihi araştırmaları açısından oldukça önemli bir görüş serdetmiş, Hırsan'da, İslâm öncesi inanışların etkisinin, Ehlisünnet ve tasavvufta değil Hasan-ı Basrî (öl. 110/728)'den sonra 72 bidat fırkası üzerinde görüldüğünü tespit etmiştir. Böylece, Emevî ve Abbâsî yanlısı olup Ehlisünnet'i baskılayan Mutezile gibi fırkaların Bişr-i Hâfi (öl. 227/841), Muhâsibî (öl. 243/857) gibi muhaddis sûfilere dışlayıp; ilâhi sıfatları nefyeden, kulu fiilin hâlıkı gören, Kur'ân'ı mahlûk sayan inhiraflar gösterdiklerini izah etmiştir.

Müellifin “Hadis ilmi ile tasavvuf ilmi aynı kökten neşet etmiş tek hakikattir, fıkihta fetvâ verebilmek için ilm-i teşrih ve kimya

bilmek gerekir” gibi sözleri dikkate şâyândır. Vehim uyandıran meselelerin sahih te’vîleri olduğunu belirterek bu tevilleri ancak ilm-i hadîs ve ‘irfân sahiplerinin bilebileceğini beyan etmesi ve ilm-i tefsirde mütebahhir olmayan kimselere tasavvufta iktida edilemeyeceğine dair görüş serdetmesi bir yenilik olmuştur.

Müellif tasavvufun gâyesini, üstün vasıfları kuşanmakla izâh etmekte, Nebi (s)’in bi’set ve risaletindeki gâye ile kıyaslamaktadır. İlmi ikiye ayırıp tasavvufu, bu ilmin bâtın kısmı olarak görmektedir. Ona göre şeriatla sınırlı ve temelli olmayan hakikat, merdûd ve matrûddur. Sûfi kavramların, Hicretin ikinci asrının sonlarına doğru kullanılmaya başlandığını, kalplerini gafletten koruyan ve Allah’ın hukukuna ri’âyet edenlerin vasıflarına tasavvuf, kendilerine de sûfi dendiğini zikrederek selef-i sâlihinin tasavvuf anlayışını benimsemektedir. Tasavvuf adının Hasan-ı Basrî’den önceye dayandığına işâretle ilk tekkenin kuruluşundan bahsetmekte, “tasavvufun mebdei, nübuvvet ve risaletin mebdeidir” diyerek Ebû Haşim es-Sûfi (öl. 150/767)’den önce tasavvufa menşe’ bulmaktadır. Müellif bütün ilimlerin olduğu gibi tasavvuf ilminin de Hz. Âdem’den geldiğini, bu ilmin üstün ve mevzularının âli olduğunu belirtmektedir. Böylece müellif bir tasavvuf tarihi perspektifi ortaya koymaktadır.

Müellife göre tarîkat, Hakk’a giden yolun mertebelerini katetmek, terakki uygulamalarından sâliklere özgü bir süreç ve kalbe varid olan bir ma’nâdır. Onun için akide noksanlığına sebep olacak maarif istima’ndan sakınıp raks, sema’ ve fuzulî kelâm ile meftûn olmaktan ve türrehât-ı sufîyyeden sakınmak gerekir. Bu ise tabiinin (selef) tasavvufudur. Müellif kelâm bahislerinde teşbih, ta’tîl, hulûl ve ittihad çağrıştıran tevhid yorumlarını da reddetmiş, vücudîyye, mu’tezile gibi fırkaların iddialarını çürütmüştür. Tevhidi, avâm ve havassın tevhidi şeklinde ikiye ayırıp ilkin kelime-i tevhidi tasdik, diğerini kalbi masivadan tahlis olarak zikretmiştir. Buna göre bir saat beşerî varlığın nefyi için çalışmak, ibadet ehlinin yıllarca yaptığı ibadetten daha iyidir.

Özellikle vahdet-i vücûd konusunda İmam-ı Rabbânî'yi takip etmesi ve onlarca ayrı bahislerde onun görüşleri üzerinden değerlendirmeler yapması bu çalışmada ulaştığımız bir başka sonuçtur.

Çalışmada elde ettiğimiz önemli verilerden biri de müellifin, Yahûdilerde recâ ve tama'ın bulunmayışını onların dünyacı, ahireti erteleyici ve ibadetlerinde bile menfaatçi tutumlarıyla açıklamasıdır. O yüzden Yahudilerde şiir ve hayale rastlanmadığını belirtmiştir. Ayrıca eşyada ihlâs sırrı yitirilirse, her şeyin alınıp-satılan birer metaya dönüşeceği uyarısı modern liberal kapitalizmin mahsurlarına yaklaşık bir buçuk asır önce işaret ettiğini göstermiştir.

Müellif tevekkül makamında ruk'ayı bile câiz görmemesi ile tüm makâmaların nihaî gâyesinin rızâ makâmı olduğunu, üzerinde durduğu tasavvufî kavramları bir bütünün cüzleri şeklinde anladığını ortaya koymuştur. Tam bir fenâyâ varmayan kimsenin, zikir ta'limine muktedir olsa bile kendisine râbîta ettiremeyeceğini beyan etmesi, sûfî kavramları biribiriyle ilişkili bir bütün olarak ele aldığını göstermiştir. Râbîta ile alakalı; müellifin "Mâverâünnehir ve Buhara'da oniki asırlık Hanifiye ulemasının sulûk ve teslik uygulamasıdır" şeklindeki sözleri de, bu yaklaşımıyla râbîtaya muvassıl bir konum atfettiği sonucuna ulaştırmıştır.

Müellifin ashbâb-ı suffe ile alakalı değerlendirmelerinde de çıkarabilecek neticeler vardır. Evvelâ Hz. Peygamber'in özel eğitime aldığı ve hazır birlikleri olarak gördüğü suffe ehli, ona göre tarikatlerin ilk örnekleridir. Bu kimseler zühd, ibadet ve salih amellerde halka önderlik etmişlerdir. İlk sûfî örnekleri de ashab-ı sûffe içinde görülmüştür.

Çalışmanın satır aralarından müellifin, aşk kavramı üzerinde dururken ilk aşkına telmihte bulunduğunu, aşkın ancak haraplık olduğunu söyleyen Sadî'den naklettiği aşk şiirinde gördük. Paşa kızı Hanife Hanım'ı, İstanbul'dan Van'a getirmekte zorlandığı sonucuna ise, onun ölüm haberini baldızına vermek istememesinden çıkardık. Kendi şiirlerinin yanısıra naklettiği şiirlerde de ilâhî aşka münker bir

aşk acısı içinde kıvrandığına yer yer şöyle işaret etmiştir: “عاشقان را / نصیب از معشوق جز خرابی و جانگذاری نیست /harap olmaktadır”.

Ulaşılan önemli sonuçlardan biri de müellifin; Şeyh Bedreddin olayını ele alırken yaptığı tespitlerdir. Bu şahsın, İslâm âlimlerinin sözleri ile papazların sözlerini birbirine karıştırıp birleştirmeye çalışan ve maddeciliğe yakın görüşleriyle kadınlar hariç Bolşevizm’in komünal toplum fikrinin ilk örneğini teşkil eden bir mutasavvıf olduğunu söyler.

Çalışmada elde ettiğimiz bulgulardan biri de güncel sorunlarla alakalı tartışmalarda müellifin objektif bir tutum sergilemiş olmasıdır. Kadızâde-Sivasî çatışmasına getirdiği yorum ve değerlendirmeye değinen müellif bu çatışmanın fikri ayrılık noktalarını özetler. Bunlardan kimine kendisi cevap verir, kimine ise görüş bildirmeden geçer.

Çalışmada ulaşılan sonuçlardan biri de Hurûfilerin, mükemmel edebiyatlarıyla tasavvufa son derece sirâyet ettiklerini tespit etmesidir. Aynı zaman o nispette de tasavvufa zarar verdiklerini vurgular. Müellif, Safevîlerin Şî’a mezhebini resmileştirdiklerini belirtirken satır arasından bunun sonuçlarına dikkat çeker. Ayrıca müellifin *Fazliyetnâme* diye imlâ ettiği kitap ile Türk Tarih Kurumu yayını *Faziletname* arasında birçok farklar olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, Kızılbaş tabiri kullanılmayan asıl kitabın zamanla değiştirildiğini göstermiştir.

Müellif bir mutasavvıf olarak dinler ve mezhepler tarihi konularını, İslâm dünyasındaki ahlâkî ve akidevî inhirafalara dikkat çekmek için ele almaktadır. Onların inhiraf noktalarını tespit etmekte, bunlardaki olağanüstülüklerin bir marifet olmadığını, asıl üstünlük ve kerâmetin itikâdî/ahlâkî istikamette olduğunu belirtmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz, Muhammed b. Abdulvahhab, çev. Enbiya Yıldırım, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 9, 9, 2000.*
- Abdulkerim, İbrahim, 1948'den Günümüze Filistin İslâmi Vakıfları, çev. M.Altunkaya, VD, Ank 2012, S. 37.*
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-, Keşfu'l-Hafâ ve Müzilu'l-İlbâs Anme'stehera Mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs, nşr. Ahmed el-Kalaş, Beyrut 1985, 2.*
- Adam, Baki, Tevrat'ın Tahriği Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/781/10030.pdf>. 28.12.2020 Tarihli erişim.**
- Addington, Jack Ensign, % 100 Düşünce Gücü, çev. Semra Ayanbaşı, Akaşa Yayın, İstanbul 1996.*
- Aksu, Hüsamettin, "Hurûfîlik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, İstanbul 1998, c.18, 408-412.*
- Algar, Hamit "İmam-ı Rabbânî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 22, TDV Yayını, İstanbul 2000, 194-199.*
- Ali Zend Vekili Şirazi, <http://namnak.com/علی-زندوکیلی.p30205>*
- Aliyyu'l-Kârî, Mirkatu'l-Mefâtiḥ, Daru'l-Fikr, Beyrut, 2002, VI.*
- el-Esrâru'l-Merfûa, tah. M.Lütfi es-Sabbâğ, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1986.*
- İmam-ı Azam Fıkh-ı Ekber Şerhi, Çağrı Yayınları, İstanbul 2016.*
- Altunkaya, Mevhibe Necmettin Efendi İle Röportaj, Ankara Batıkent 2017.*
- Altunkaya, Mustafa, Emekli Müftü Şehabettin Efendi İle Röportaj, Sakarya 2018.*
- Kudüs Vakıflarının Bugünkü Durumu, Kudüs Sempozyumu Kitabı, İstanbul 2018.*
- Amulî, Abdullah Cevat el-, Tahrîr-i Temhidu'l-Kavâid. <https://www.noor->*

- book.com/اسرار-الصلاه-الشيخ-عبدالله-جوادى-املى-pdf Erişim Tarihi, 27.08.2020
- Âmulî, Hasan Zade el-, *Vahdet ez Didgâhu Ârif ve Hakîm*, İntişârât-ı Fecr, Tahran 1362.
- Arşiv, *Aydın Vilâyeti 1316 H. Senesi Salnâme*, file:///C:/Users/Asus/Downloads/D0278613160000019%20(1).pdf
- Aşkar, Mustafa, *Molla Fenâri ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, Ank, Muradiye Kültür Vakfı Yay, 1993.
- Tasavvuf Tarihi Literatürü, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.*
- Attar, Feridüddin, *Divan-ı Eş'ar*, Gazeliyyat, Gazel no. 339.
- Mantiku't-Tayr, Kakniis Yayınları, Dünya edebiyatı, İstanbul 2005.*
- Ay, Mahmut, *İşâri Tefsirde Yöntem Meselesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, 26, 59-110.
- Aydın, Mehmet S., "İnsan-ı Kâmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22, TDV Yayını, İstanbul 2000, 330-331.
- Aydınlı, Abdullah, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10, TDV Yayını, İstanbul 1994, 266-269.
- Aytaç, İsmail, "Malatya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, 474-477.
- Başbakanlık DAGM, *Belgelerle Ruslar ve Ermenilerin Van Havalisinde Yaptıkları Soykırım*, devletarsivleri.gov.tr/icerik/1742/ermeni-komiteleriyle-ruslarin-van-ve-havalisinde-yaptiklari-soykirim/
- Bekâî, Muhammed, *Fırka-i Nusayriyye (Aleviyân) Der Meyân-ı Menâbi-i Fırak-ı İslâmî, Faslnâme-i Hablu'l-Metin; Sal. I, Şumare. I, Tahran Zimistan 1391, 83-98.*
- Beyat, M. Hüseyin, *Mebani-yi İrfan ve Tasavvuf, Danişgâh-ı Tabatabaî, Tahran, 1374.*
- Beyhaki el-, Şu'ab*, Hadis no. 120; "Allâh'ın nimetleri üzerinde düşünün, zâtı üzerinde düşünmeyin. Zira onu takdir edemezsiniz."
- Bolay, S. Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara 1987.*
- Buhari el-, *Sahihu'l-Buhâri*, 2, 5, Daru Ibn Kesir, Dimaşk – Beyrut 2002.
- Burke, Edmund, *Yüce ve Güzel Kavramlarımızın Kaynağı Hakkında Felsefî Bir Soruşturma*, çev. Barış Gümüşbaş, Bilge Yayınları, İstanbul 2008.
- Buti, M. Said Ramazan el-, file:///C:/Users/Asus/Downloads/Mulla_Ramadan.pdf
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Vehhâbilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42, TDV Yayını, Ankara 2009, 611-615.
- Caferiyân, Resul, *Atlas-ı Şi'a, Sazman-ı Coğrafyayı-yi Erteş, Tahran 1391.*
- Calutî, Beşir el-, *Hakikatu't-Tasavvuf, Daru'l-Kütüb, Beyrut, 2012.*
- Câmî, Abdurrahman b. Ahmed, *Nefehatu'l-Üns Evliya Menkibeleri*, çev. Lamiî Çelebi, sad. Abdülkadir Akçiçek, Huzur Yayınları, İstanbul 2014.
- Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'a Göre Takvâ, Sehâ Neşriyat, İstanbul 1985.*
- Cebecioğlu, Ethem vd., "Havâtır", *Tasavvufî Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ağaç*

- Yayınları, İstanbul 2015.*
- İmam Rabbani Hareketi ve Tesirleri, Erkam Yayınları, İstanbul 1999.*
- Tasavvuf Tarihi, Ankuzem Yayınları, Ankara 2012.*
- Cengiz, Yalçın, Evren ve Yaradılış, Arkadaş Yay. 2. bsk. Ankara, 2012*
- Cevherî, İsmail b. Hammâd el-, es-Sihah, 1, Beyrut 1979.*
- Ceyhan, Semih, "Tecellî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, İstanbul, 2011, 40.*
- Charles Noel, Edward William, Binbaşı Noel'in Günlüğü, Avesta Yayınları, İstanbul 2014; <http://www.milletderneği.org.tr/2016/08/25/bir-ingiliz-ajaninin-gunlukleri/>*
- Chittick, William, İbn Arabî; Varis-i Enbiya, çev. H. Dehkan, Peyâm-ı İmruz, Tahran 1393.*
- Cilî, Abdülkerim el-, İnsan-ı Kâmil, çev. A. Mecdi Tolun, haz. S.Eraydın, E.Demirli, A.Kartal, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015.*
- Cürcânî, Ebubekir Abdülkahir b. Abdurrahman b. Muhammed el-, Mu'cemu't-Ta'rîfât, tah. Muhammed Sıddik el-Minşâvî, Daru'l-Fadîle, Kahire 2004.*
- Çağrırcı, Mustafa, DİA, "İnsan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, İstanbul, 2011, 21.*
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, İstanbul 2006, 31, 391-401.*
- Çeloğlu, H. Hüseyin, Harputlu Yusuf Şükrü Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013.*
- Çiftçi, Hasan, Ebû'l-Hasan-i Harakânî, Nûru'l-Ulûm Farsça, Harakânî Yay. Ank, 2004.*
- Çiştî, Şeyh Hakîm Muinuddin, Sûfi Tıbbı, çev. Hayrettin Tekümit, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017.*
- Çubukçu, Asri, "Habib b. Mesleme", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Ankara 1996, 14, 372-373.*
- Dalkaran, Sayın, "Tarih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri I", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, yıl 9, sayı 20, Erzurum 2002, 219-252.*
- Demirli, Ekrem, "Vahdet-i Vücûd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 42, TDV Yayını, İstanbul 2012, 432-435.*
- Dindar, Bilal, "Bedreddin Simavi" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, İstanbul: 1992, 5, 331-334.*
- Firuzâbâdî, Mecdüddin Muhammed el-, el-Kâmusu'l-Muhît, tah. M. Naim el-Arkusi, Müessese Risale, Beyrut 2005.*
- Gazâlî, Ebû Hamid el-, İhyâ-yı Ulumi'd-Dîn, çev. Ali Arslan, Merve Yayınevi, İstanbul 2014; İhyâu Ulûmi'd-Dîn, Kahire 1939.*
- Mükâşşefetü'l-Kulûb, tah. Hişâm Semirü'l-Buharî, Daru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1995.*
- Tehâfütü'l-Felâsife, çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarioğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.*
- el-Munkizu mine'd-Dalâl Şerhi ve Tasavvufî İncelemeler, şerh. Abdulhalim Mahmud, çev. Salih Uçan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990*

- Haddâd, Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-, Kitabu Tahric-i Ehadis-i İhyâi Ulûmi'd-Din, Da-ru'l-Asime, Riyad 1987.*
- Hanbelî, İbn Receb el-, Camiu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 2001.*
- Harpûtî, Yusuf Şükrü b. Osman el-, Rumûzu't-Tevhîd fî Beyânî Keşfi Bâzı Esrâr ve Hakâik-i Kelimetü't-Tevhîd, İstanbul, Urfavî Hacı Halil Zârî Taş Destgâhı, 1286.*
- Hindî, Müttaki el- (öl. 1567), Kenzu'l-Ummâl fî Süneni'l-Ekvâl ve'l-Ef'âl, 16577.*
- Hemedânî, Fahrettin İbrahim el-, Külliyyat, tas. Said Nefisi, Naşir-i Senâî, Tahran, 1363.*
- Hemşehrî, Muhammed Ali, Ebu'l-Futûh, es-Seyyid, Musa, Ali İsmail el-, el-Kamûsü'l-İslâmî li'n-Nâşüine ve's-Şebâb, Mektebetü'l-Abikân, Riyad 1997, 1-13, 5.*
- Heysemî, Nureddin el-, Mecma'u'z-Zevâid ve Menve'u'l-Kavaid, çev. İ. Mermer, Ocak Yayıncılık, 5/288.*
- Hücvirî, Ebu'l-Hasen Alî b. Osman b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-, Keşfu'l-Mahcûb, nşr. F.Asyabî A.Zencânî, Fruzânruz Yayınları, Tehran 1380.*
- İmam Malik el-, el-Muvatta, tah. M. Fuad Abdalbaki, İhya Tûrasi'l-Arabî, Beyrut 1985.*
- Kâşânî, Abdurrezzak el-, Mu'cemu'l-Mustalahati's-Süfyye, Tah. Abdulal Şahin, Daru'l-Menar, Kahire 1992.*
- Kelâbâzî, Ebûbekir el-, Bahru'l-Fevâid-Meâni'l-Ahbâr, tah. M. Hasan Muhammed Hasan İsmail – Ahmed Ferid el-Mezidi, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.*
- et-Taarruf, nşr. Arthur Arberry, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1994.*
- Kindî, el-, Felsefi Risâleler, çev. Mahmut Kaya, İz Yayınları, İstanbul 1994.*
- Kuşeyrî, Abdülkerim el-, er-Risâletu'l-Kuşeyriyye, Daru Cevamiu'l-Kelim, tah. Zekeriyye b. Muhammed el-Ensarî, Kahire 1940.*
- Letâifu'l-İşârât, haz. Abdullatîf Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, 1.*
- Malatî, Niyazi-i Mısrî el-, Mevaudu'l-İrfân ve Avaudu'l-İhsân, İÜ Niyazi-i Mısrî Arş. Merkezi Yayını, Malatya: 2014.*
- Mekkî, Ebû Tâlib el-, Kûtu'l-Kulûb, tah. Abdulkadir Ahmet Ata, Kahire 1310.*
- Mâtûrîdî, Ebû Mansur el-, Kitabu't-Tevhîd, tah. Fethullah Halif, Daru'l-Câmiâtî'l-Mısrıyye, İskenderiyye 1970.*
- Muhâsibî, Ebû Haris b. Esed el-, er-Riaye li Hukukillah, tah. Abdulkadir Ahmed Ata, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz. İnt. nüshası, file:///C:/Users/Msi/Desktop/İLAHİYAT%20FLASH/M.Altunkaya-in-dexler/er-riaye.pdf*
- Münziri, Ebu Muhammed Zekiyyuddin el-, et-Terğib ve't-Terhib, tah. İbrahim Şem-seddin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2003.*
- Müslim, İbn Haccâc en-Nisâbûrî el-, es-Sahih, tah. Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 2010.*
- Nerâkî, Muhammed Mehdi en-, Câmiu's-Seâdât, İntişarat-ı İsmâiliyân, Kum 1379.*

- Erdem, Hüsameddin, Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi, KB Yayınları, Ankara, 1990.*
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri, Ankara 2001.*
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddin er-, Divân-ı Şems, Gazel no. 1495, <http://www.ganjoor.net/moulavi>*
- Mesnevi-i Mânevî, şerh. Tahiru'l-Mevlevî, Selâm Yayınları, İstanbul 1963.*
- Ertuğrul, İsmail Fenni, Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.*
- Serrâc, Ebu Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tûsî es-, el-Lüma', tah. Abdulhalim Mahmud-Abdulkaki Sürûr, Daru'ul-Kütübî'l-Hadise, Mısır, 1960.*
- Sicistânî, Ebû Davud es-, Sünen, nşr. Muhyiddin Abdülhamid, (Beirut: Dâru'l-fikr, ts.).*
- Evlîyalar Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayınları, Abdurrahman-ı Tağî md. Fargani, Saïduddin, Meşârikuddirârî, İntişârâtı Defteri Tebliğât, Kum, 1379.*
- Fettâh, İrfan Abdülhamit, "Cebriyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 7, TDV Yayını, İstanbul 1993, 205-208.*
- Feyz-i Kâşânî, Molla Muhsin Muhakkik, el-Kelimâtu'l-Meknûne, tah. Ali Rıza Asgari, Medrese-i Âlî Şehid Mutahharî, Tahran 1387.*
- Fiğlalı, Ethem Rûhi, "Hariciler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 16, İstanbul 1997, 169-175:*
- Genel Kurmay ATASE, İSH, Kutu: 48, Gömlek: 138, Tarih: 11.09.1335 (1919). bk. PRO, FO 371/4192, "Diary of Major E. Noel on Special Duty", 25.07.1919, No:107502.*
- Gertrude Bell Arşivi, New Castel University, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=14&start=160*
- Goldzîher, Ignac, Ehl-i Kitaba Karşı İslâm Polemiği II, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi Sayı 5, Ankara 1982, 254-256;*
- Göğebakan, Göknur, "Malatya", İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 7, İstanbul: 2003, 468.*
- Göktaş, Vahit, "Tasavvufta Râbita ve Tevessül", Tasavvuf Tarihi, Ed. E.Cebecioğlu, AÜ Ankuzem Yayını, Ankara 2002.*
- Gündüz, İrfan, Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi, Ankara, 2007, S.19, 23-53.*
- Gündüz, Şinasi, İslâm Ansiklopedisi, "Mecusilik", TDV Yayını, 28, İstanbul 2003.*
- H. Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi II, TBaşbakanlık DAGM Osm. Arş. Yay. Ankara 1998.*
- Hace Abdullah İbnu'r-Rûmî, Divanu İbnu'r-Rûmî, Naşir: A.Hasan Besec, Beyrut 1994.*
- Hacı Bektaş-ı Velî, Makâlât, www.yazmalar.gov.tr/eser/makalat/130880, 06 Mil Yz A 6732/5, DVD no. 415, Milli Kütüphane Yazmalar, Ankara.*
- Hafız-i Şirâzî, Gazeliyat, Gazel no. 266, <http://www.ganjoor.net/hafez/ghazel>*
- Hakîm-i Tirmizî, Muhammed b. Ali b. Hasan, Hatmu'l-Evlîyâ, tah. Osman*

Yahya, Matbaa Katulikiyye, Beyrut 2003, İnt. Nüshası, <https://www.slideshare.net/testimony33/ss-3765884>

Haksever, Ahmed Cahit, Tasavvufa Dair Güncel Meseleler, Anıl Yayınları, Ankara 2015.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermenilerin Suriye 'ye Nakli Sürgün mü Soykırım mı?*, TTK Yayını, <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/01.pdf>

Hemedânî, Aynu'l-Kudât, Temhidat, Tahran 1341.

Hilmi, Refik, Anılar, Peri Yayınları, İstanbul 2010.

Hume, David, İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma, çev. Selmin Evrim, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1945.

Hüseyn Ali Kondî, Mehdi İbrahîmi, Tasavvuf ve Teşeyyü' Bu 'd-i Felsefi ve İnsan-gerâyâne Hurûfiyân (Hurûfiyye), Faslnâme-i Pejuheş-i Edebî, Tabistan 1388, Mutaleât-ı Nakd-i Edebî, 115-139.

http://www.turkcewiki.org/wiki/Malatya_Hadisesi

<https://esenboga.dhmi.gov.tr/Sayfalar/icerik-detay.aspx?oid=1262>; DHM

<https://www.star.com.tr/guncel/aziz-ustel-yazdi-gulenin-babasi-cia-de-akrabalari-kim-haber-1434147/>

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, Menâkibu Ahmed b. Hanbel, ed. Muhammed Emîn el-Hancî, Kahire 1349/1930.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyuddin Abdurrahman b. Muhammed, Mukaddime, çev. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1988.

Mukaddime, haz. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.

Mukaddime, tah. Abdullah M. ed-Derviş, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1996.

İbn Hanbel, Ahmed, Kitabu'z-Zühed, tah. M. Celal Şeref, Daru'n-Nahda, Beyrut 1981.

çev. M.Emin İhsanoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.

el-Müsned, nşr. Şuayb el-Arnâvutî, Beyrut 1995.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal, Daru'l-Marife, Beyrut 1986, 1.

İbn Kesir, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim (Tefsiru İbn Kesir), 1.

İbn Kuteybe ed-Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, el-İmâmetu ve's-Siyase (Tarihu'l-Hulefâ), Mektebetu Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladuhu, Mısır Kahire 1969.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl, Lisânu'l-Arab, tah. Abdullah Ali el-Kebir-M.Ahmed Hasebullah-Haşim Muhammed eş-Şâzili-Seyyid Ramazan Ahmed, Daru'l-İlim, Beyrut 1981.

İbn Teymiyye, Takiyyuddin, Mecmu'u Fetavâ, nşr. Abdurrahman b. Muhammed, Riyad 1381, 8.

Kâidetün Celiletun fi'l-Vesile, nşr. R.Rıza, Lecnetü't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1.

İbn Türke, Sainüddin, Temhidu'l-Kavâid, Encümen, M. Ümmü'l-Kura, Kum, 1386.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, Fütühât-ı Mekkiyye, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1998.

http://al-hakawati.net/Content/uploads/Civilization/8274_125a.pdf

Tefsiru İbn Arabî, 2.

- İbnü'l-Arabî, Ebûbekir Muhammed b. Abdullah, Ahkâmu'l-Kur'ân, tah. Muhammed Abdulkadir Atâ, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003*
- İbnü'l-Esir, Mecdüddin, en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis-i ve'l-Eser, nşr. M.Muhammed et-Tanâhî, Kahire 1963, "İtr" md.*
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin, Vefâyâtü'l-Ayân, tah. İhsan Abbas, Beyrut 1970, 3.*
- İbnu'l-Mulakkan, Tabakatü'l-Evliyâ, Ebûbekir Şibli md.*
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed, el-Fihrist, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2013.*
- İlhan, Avni, "Bâtınîlik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.5, TDV Yayını, İstanbul 1992.*
- İkbal, Muhammad Lahorî, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Lahor 1989.*
- İmam Rabbânî, Mukatebâtü'l-İmam er-Rabbânî, İhlas Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.*
- İsfahanî, Râğib el-, Müfredâtü'lifazi'l-Kur'ân, tah. Safvan Adnan Davudi, Daru'l-Kalem, Dimaşk 2009.*
- İz, Mahir, Tasavvuf Mahiyeti Büyüklüğü ve Tarikatlar, Türedav, İstanbul.*
- Kaçar, Mustafa, Bir, Atilla, "Usturlap", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, 42, İstanbul 2012.*
- Kara, Mustafa, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003.*
- Karaman, Hayrettin, İmam Rabbânî ve İslâm Tasavvufu, Nesil Yayınları, İstanbul 1992.*
- Kartal, Abdullah, "Sekr-Sahv", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 36, TDV Yayını, İstanbul 2009, 334-335.*
- Kartın, Cengiz, "Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri", Yeni Türkiye, 60 (Eylül-Aralık 2014), 1-12.*
- Kâşifî, Molla Hüseyin (H. 907), Kitab-ı Esrâr-ı Kâsımî der İlm-i Kimyâ, Simyâ, Himyâ, Limyâ ve Rimyâ, 1396. <https://www.gizliilimler.org/Esrar-i-Kasimi.htm>, 07.08.2020.*
- Kâşif-i Sâfi, Ali İbn Hüseyin, Reşahat-ı Aynü'l-Hayât, <https://books.google.com.tr/books>,*
- Kermânî, Ali Rıza, Akal ve Din Ez Manzar-ı Ebû Hamid Gazâlî, İntişarat-ı Marifet, Hordad 1381.*
- Kısakürek, Necip Fazıl, Son Devrin Din Mazlumları, İstanbul 1988.*
- Koç, Turan, Dâvûdu'l-Kayserî'ye Göre Cem' ve İçerdiği Hususlar, Makâlât, S. 1, Yıl. 1991, Bahar.*
- Komisyon, Mucemu'l-Vasît, Mecmeu'l-Lüga, Mektebetü's-Şuruki'd-Düveliyye, Kahire, 2004.*
- Kuran, Ercüment, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)", Tarih Boyunca Türk Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985.*
- Küçük, Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı,*

1878-1897.

Küçük, Osman Nuri, İbn Arabî – Sayılar ve Rüyâlar, Nefes Yayınları, İstanbul 2016Küleyni, el-Usûl mine'l-Kâfi, Daru'l-Ulûm, Kum 2010, 1.

Laysh, Aharon, *The Muslim waquf in Israel*, Asian/African Studies, J. Israel OS, Vol. A2 (1996).

Malatya Valiliği web sayfası; 11 Haziran 2019 tarihli alıntı, <http://www.malatya.gov.tr/malatya-tarihi1>

Moîn, Muhammed, Ferheng-i Farsi-yi Moîn, Edenâ Yayınları, Tahran: 2002, nüsha md.

Molla Sadra, Sadreddin Muhammed b. İbrahim, *el-Esfaru-l-Erbaa*, 2, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1990.

Muin, Muhammed, *Ferheng-i Farisî-yi Mu'în*, Emir Kebir, Tahran, 1382, efsân/افشاندن ve neşin/نشستن md.

Mutlu, Servet, “*Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Etnik Dağılımı*”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 8, TTK, 2014.

Münavi, Zeynüddin Muhammed Abdurraûf b. Nureddin Ali el-, Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Câmi'i's-Sağir, Kahire 1329, 1, 216.

Nablûsî, Abdulgani, Kitâbu'l-Vücûd, tah. Seyyid Yusuf Ahmed, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Necefi, Ebu'l-Hasan, Ğalat Nenivisim, Merkeze Neşre Daneşgahi, 1935.

Nizâmî Gencevî, Şerefnâme, Bahş-e du, Münâcât

Nursî, Said, Emirdağ Lahikası, Envâr Neşriyât, İstanbul, 1996, I.

Öngören, Reşat, “Tasavvuf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 40, TDV Yayını, İstanbul 2011, 119-126.

Öz, Mustafa, “Dürzilik”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, İstanbul 1994, 10, 39-40.

“Gâlîyye” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, İstanbul 1996, c.13, 333-337.

Özalkan, Seda, Ortadoğu'nun Kaderini Değiştiren Mektup: Balfour Deklarasyonu, https://insamer.com/tr/ortadogunun-kaderini-degistiren-mektup-balfour-deklarasyonu_965.html

Özgen, Mehmet Kasım, Tasavvuf Felsefesinde Zikir Kavramı, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1, S. 2, Aralık 2013, 215-227.

Özler, Mevlüt, “Tevhîd” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 41, TDV Yayını, İstanbul 2012, 22-24.

Özmansur, M. Avnullah, İslâmi Hayat Kur'ânî Terbiye Başsız Şehid, İmak Ofset, İstanbul 2012.

Penah, Yezdan, Defteri Diävüm, İrfan Nazarî, Dairetu'l-Mearif, Ulum-i Akliye Arş. Merk., 1388.

Perents, Don, Israel and the Paletsine Arabs (Washington D.C: Middle East Institute) 1958.

Polat, Hamdi Hamit, Müftü Efendi Hayatı ve Eserleri, Evin Ofset, Malatya 2013.

Şehabettin Efendi İle Röportaj, Sakarya 2005.

Nedim Altunkaya İle Röportaj, Malatya 2017.

PRO, FO 371/3385, "From Political, Baghdad To Delhi and Tehran", Tarih: 18/11/1918.

Rahimiyân, M. Hasan, *Tecelli ve Zuhur*, İntişarat Defteri Tebliğat, Çap-ı Evvel, Tabıstan 1376, Kum.

Rahimli, Günel, *Halk İslam'ı ve Kızılbaşlık*, Akademik Hassasiyetler Dergisi, Aralık 2017, Sobiad İndex.

Rabbânî, Ahmed Sirhindî er-, Mektûbât, 1; internet nüshası <http://islamilimleri.com/Kıfhn/Kitablar/16/002/Arapca/Kitab.htm>, 20.08.2020.

Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin er-, Mefâtihi'l-Gayb (Tefsir-i Kebîr), Daru'l-Fikr, Beyrut 1981.

İsmetu'l-Enbiyâ, tak. Muhammed Hicazi, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1986

Refik Hilmi, Anılar: Tanığının Dilinden Şeyh Mahmud Berzencî Hareketi, çev. Abdullah Pışderi (İstanbul: Peri Yayınları, 2010).

Röportaj: Hayreddin Soykan, Aylık Dergi, William Chittick ile İbn Arabi Üzerine <http://www.ibnularabi.com/mak24.htm>

Sadi-i Şirazi, *Divan-ı Eşar*, Gazeliyyat, <https://ganjoor.net/sanaee/hadighe/> İnt. Nüshası, Erişim Tarihi 20.08.2020

Said Ebû'l-Hayr, *Rubaiyat*, Rübâî no. 669, <https://ganjoor.net/sanaee/hadighe/> İnt. Nüshası, Erişim Tarihi 20.08.2020

Said-i Nursî, Bedüzzaman Mesnevi-yi Nûriye, Yeni Asya Neşriyât, İstanbul 1990.

Sancaklı, Saffet, Hadislerde Zenginlik ve Fakirlik Problemi, Elif Yayınları, İstanbul 2004.

Saruhan, Müfit Selim, *İslâm Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2005.

Schimmel, Annamaria, İnsanın Mistik Boyutları, çev. E. Kocabıyık, Kabalcı Yay, İstanbul, 2001.

Semerkandî, Bahru'l-Ulûm, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıçalipaşa Böl., Envanter no. 106, 107, 108, 109.

Senâî, Hakîm, Hadikatu'l-Hakîka ve Şeri'atu't-Tarika, Tevhîd-i Barî Teâlâ, İnt. Nüshası, <https://ganjoor.net/sanaee/hadighe/> Erişim Tarihi 20.08.2020

Sobieroj, Florian, Mutezile ve Tasavvuf, çev. Salih Çifti, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakülte-si Dergisi, 10, S. 1, 2001.

Suhreverdî, Şihâbuddin Ömer es-, Avârifu'l-Ma'arif (Tasavvufun Esasları), çev. Hasan Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, Vefa Yayıncılık, İstanbul 1990.

Avarifu'l-Ma'arif, tah. Semir Şems, Daru Hadır, Beyrut 2009.

Âsar-ı Fârisi-yi Şeyh Şihabuddin-i Suhreverdî, nşr. Ferîd İkbâl, İntişarât-ı Se-buk-bârân, 4. Baskı, Tahran 1388.

Suyûtî, İmam Celâleddin es-, el-Câmi'u's-Sağîr, Hadis no. 6360.

Tenvîru'l-Halek fi İmkâni Ru'yeti'n-Nebîyyi ve'l-Melek, Mektebe Hakikat, İstanbul 1986.

ed-Dürü'l-Mensur, 10 cilt, İnternet Nüshası, <https://www.noor-book.com/-كتاب-الدر-المنثور-في-التفسير-المأثور.pdf>

Sülemî, Abdurrahman es-, Uyübu 'n-Nefs, çev. A. Suat Demirtaş, Semerkand Yayınları, İstanbul 2015.

Tabakât, çev. Abdürrezzak Tek, Bursa Akademi, Bursa 2018.

Hakikatu 'l-Aşk, Mecmua-i Musannefât-ı Şeyh-i İşrâk, tah. Henri Corben, Seyyid Hüseyin Nasr ve Necefkuli Habibi, 2. Baskı, Tahran: İntişârât-ı Müessesesi-i Mutaleât ve Tahkikat-ı Ferhangi, 1996.

Şenel, Abdulkadir, "Selmân b. Rebîa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36, 443-444.

Şenzyebek, Aytekin, Resâilü 'l-Hikme 'ye Göre Dürzî İnanç Esasları, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Dürzî Kutsal Metinleri "Resâilü 'l-Hikme", Marîfe Dergisi, 2 (2010) 135-158.

Şerif Radi, Nehcü 'l-Belâğa, 185. Hutbe, 21.5.2017 erişim; <http://İslâmkutuphanesi.com/turkcekitap/online/nehcul%20belaga/>

Tan, Muzaffer, Geçmişten Günümüze Dürzilik, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, V/2 (Güz 2012), 61-82.

Taşkın, Tuna, Ol Dedi Oldu, Big Bang 'in Nefes Kesen Öyküsü, Şûle Yay. 7. bsk. İst. 2010

Tebrîzî, Muhammed Kâzım b. Muhammed Esrar, Manzarü 'l-Evliyâ Der Mezârât-ı Tebriz ve Hume, tas. Muhaddis Haşim, Meclis-i Şura-yı İslâmî Müze Arşiv, Tahran 1388.

Topçu, Nurettin, Mevlânâ ve Tasavvuf, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002.

Türer, Osman, Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi, Ataç Yayınları, İst, 2015.

Tüsterî, Sehl b. Abdullah, Kur 'âni 'l-Azîm, tah. Taha Abdurrauf Sad-Sad Hasan Muhammed Ali, Daru 'l-Haram li 't-Turas, Kahire 2004.

Uludağ, Süleyman "Aşk", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Ankara 1991, 4, 18-21.

"Kalb", İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, 24, İstanbul 2001, 229-232.

"Makâm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Ankara 2003, 27, 409.

"Tevhîd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Ankara 2012, 41, 21-22.

Uralgiray, Yusuf, İslâm Âleminde Misyonerlik Faaliyetleri, Suudi Arabistan Tanıtım Bakanlığı Yayını, Ankara 1977.

Uzunpostalcı, Mustafa "Ebû Hanîfe", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1994, 10, 143-145.

Ülken, Hilmi Ziya, İslam Felsefesi Eski Yunandan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 2015.

Üzüm, İlyas, "Nusayrîlik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2007, 33, 270-274.

"Kızılbaşlık", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara 2002, 25, 546-557.

Vânî el-Malatî, Hamîd Hamdî, Zübdetü 'l-İrfân fî Tedkiki 'l-İtkân, 3, çev. Mevhibe Altunkaya vd. Çıra Yayınları, İstanbul 2016.

Zübdetü 'l-İrfân fî Tedkiki 'l-İtkân, 3, Yazma, Müellif Nüshası, Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphânesi, Malatya 1918, Envanter no. (henüz kataloglanmadı).

- Zübdetu'l-Meriviyye fi't-Teşrih ve'l-Kemeviyye, Yazma, Müellif Nüshası, Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi, Malatya 1918, Envanter no. (henüz kataloglanmadı).*
- Zübdetu'l-Meriviyye fi't-Teşrih ve'l-Kemeviyye, çev. Ahmet Çıgılı, M.Altunkaya, Ed. Mevhibe Altunkaya, İstanbul: Çıra Yayınları, 2018.*
- Williams, Stephen & Friell, Gerard, Theodosius: The Empire at Bay, Yale University Press, 1994.*
- Winter, Stefan, "The Other "Nahdah": The Bedirxans, The Millis And The Tribal Roots Of Kurdishnationalism In Syria", Oriente Moderno, Nuova Serie, Anno 25 (86), nr. 3, 2006.*
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Havâtur", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, 16, İstanbul 1997, 523-526.*
- "Rûh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayını, 35, İstanbul 2018, 187-192.*
- "Teveessül", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 41, TDV Yayını, İstanbul 2012, 6-8.*
- Yazır, Elmalılı Ahmed Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul 1970.*
- Yıldırım, Rıza, Abdallar, Akıncılar, Bektaşilik ve Ehl-i Beyt Sevgisi: Yemini'nin Muhihi ve Meşrebi Üzerine Notlar, Belleten Türk Tarih Kurumu, Nisan 2011, 75, S. 272, 51-86.*
- Yıldız, Mehmet, İşâri Teşsirin Kabul Şartları Bağlamında Cemâl-i Halveti'nin Kısa Sürelere Getirdiği Yorumlar, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi, 2014, S. 33, 39-56.*
- Yılmaz, Davut, İnsan-ı Kâmil ve Sırları, Medad Yayınları, İzmir 2010.*
- Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, ed. Şuayb el-Arnâvut vd. 1-23, Beyrut 1981.*

Kur'ân İrfânı

Ülkemiz ve yaşadığımız coğrafyada tasavvuf alan araştırmalarında güncel tasavvufî konular ve yeni sûfî müellifler üzerindeki çalışmalar giderek artmaktadır. Bu çalışma Osmanlı Nakşibendî geleneğinin son dönem temsilcilerinden, aslen Van'lı olup ömrünün son 38 yılını Malatya'da geçiren ve burada vefât eden Hamîd-i Vâni el-Malatî ve Zübdetü'l-İrfân fi Tedkiki'l-İtkân adlı eserinin tasavvufî açıdan incelenmesini ihtiva etmektedir. Üç ciltlik yazma eserinin tamamı ele alınıp müellifin bir bütün olarak tasavvuf anlayışı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Giriş ve üç bölüm halinde tertip edilen bu çalışma ile müellifin yaşamı, eserleri ve tasavvuf anlayışı ortaya konmuş, yerel anlamda Malatya'nın tasavvuf tarihindeki yeri, genel anlamda ise Osmanlı topraklarındaki son dönem tasavvuf düşünce ve hareketleri üzerinde çalışılmıştır.

Tek nüsha halindeki eserin, yüz yıllık süreçte müellifin yaşadığı sürgünler sebebiyle olumsuz şartlardan etkilendiği ve yıprandığı gözlenmiştir. Çalışılma süresince Milli Kütüphane'den bu konuda teknik yardım alınmış, eser Ankara'da uzmanlar tarafından restore edilmiş, dijital ortama aktarımı sağlanarak tarafımızdan titizlikle okunmuş ve transkribi yapılarak Arapça, Farsça bölümlerin çevirisi gerçekleştirilmiştir.